

АРХЕОЛОГІЯ

XXIV

1970

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Т. XXIV

КИЇВ — «НАУКОВА ДУМКА» — 1970

У збірнику вміщені статті, публікації та повідомлення, в яких на різноманітному археологічному матеріалі висвітлюються актуальні питання стародавньої історії України від кам'яного віку до епохи Київської Русі.

Книга розрахована на археологів, істориків, музейних працівників, викладачів, студентів вузів.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*, *В. М. Захарук*, *М. П. Кучера* (відповідальний секретар), *Л. М. Славін* (заст. відповідального редактора), *О. І. Тереножкін*.

Рецензенти

Г. М. Мезенцева, *М. М. Бондар*.

Редакція історичної та археологічної літератури.

Зав. редакцією *Г. М. Терлецька*.

СТАТТІ

Ю. М. ЗАХАРУК

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Питання методології окремих суспільних наук, їх змісту, проблематики, зокрема їх відношення до загальнометодологічних положень історичного матеріалізму, який є теорією та методом всіх суспільних наук, все ще залишається предметом жвавих дискусій серед суспільствознавців. Суперечливі і нерідко взаємовиключаючі погляди з методологічних проблем суспільних наук, на великий жаль, дуже часто не були належним чином аргументовані, що ускладнювало можливості конструктивного вирішення важливих обговорюваних питань.

Останнім часом становище змінилося. Був надрукований ряд праць спеціально присвячених методологічним питанням науки взагалі, і, що особливо важливо (в зв'язку з нашою темою) — методологічним питанням суспільних наук.

Серед останніх заслуговує на особливу увагу цікава і оригінальна праця болгарського філософа-марксиста Н. Стефанова¹, яка присвячена актуальним методологічним проблемам суспільних наук в цілому і окремих суспільних наук зокрема. Н. Стефанов підкреслює думку про те, що на сучасному етапі розвитку суспільних наук їх методологічні проблеми набувають особливого значення і що вони становлять «гордієв вузол сучасного суспільствознавства»².

Висунення на перший план методологічних проблем пояснюється, перш за все, небувалим розвитком самого наукового знання і, особливо, тими новими завданнями і проблемами, які в зв'язку з цим постають перед суспільними науками. Н. Стефанов в своїй праці пропонує і всебічно обґрунтовує побудову методології суспільствознавства в цілому. Вона, за Н. Стефановим, поділяється на загальну, часткову і окрему (спеціальну) методології. Загальна методологія торкається проблематики всіх суспільних наук; часткова — різних типів наукових знань, наприклад — історичного, яка стосується до всіх наук історичного профілю; спеціальна методологія розглядає методологічні питання окремих суспільних наук, наприклад, історії або археології. Обґрунтування такої побудови методології суспільних наук має важливе принципове значення. Більшість суспільствознавців не заперечують проти існування методології окремих типів наукових знань, наприклад, історичного, тобто спільної методології таких історичних наук, як історія, археологія, етнографія тощо. Проте чимало є дослідників, які ставлять під сумнів існування методологій окремих наук, а це значить і спеціальної методології археологічної науки. Заслуга Н. Стефанова полягає

¹ Н. Стефанов. Теория и метод в общественных науках. М., 1967.

² Там же, стор. 11.

в тому, що він обґрунтував ієрархічну систему методології суспільних наук в цілому і в тому числі окремих суспільних наук зокрема. І здається ніщо так незаперечно про це не свідчить, як самий зміст методології, її проблематики. Н. Стефанов визначає дві групи методологічних проблем, які в однаковій мірі характерні як для загальної методології, так і для методології окремих наук. Одна група методологічних проблем має відношення до самого предмету дослідження, друга — «життя», розвитку, структури самої науки³.

Кожна наука та її методологія визначається по Н. Стефанову, з одного боку, специфічними особливостями її предмету, а з другого, специфічними закономірностями розвитку самої науки. Завдання дослідника, як підкреслив Н. Стефанов, полягає в тому, щоб розкрити конкретні специфічні особливості як самого предмету наукового дослідження, так і специфічні особливості самої науки, яка його досліджує⁴. Якщо так розуміти зміст та окреслювати методологічну проблематику кожної науки, важко заперечувати як саме існування, так і характер методологічних проблем кожної окремої науки.

Правильна постановка та вирішення методологічних проблем кожної науки і археологічної науки зокрема, можливо лише при безпосередньому зверненні до філософії, до тієї її галузі, яка досліджує наукове пізнання, озброює дослідників науковими методами вирішення спеціальних теоретичних, методологічних проблем кожної науки. Лише спираючись на діалектику, логіку та теорію пізнання, можливо визначити тенденції науки, форми та методи збагачення новими результатами. Вони визначають загальний напрям, загальні методологічні положення наукового дослідження взагалі. Вони виконують роль стратегії наукового дослідження, визначають основоположні, універсальні, обов'язкові для кожної науки принципи. Діалектика, логіка та теорія пізнання допомагають правильно ставити методологічні проблеми кожної науки і визначають єдино правильні шляхи їх вирішення.

Філософія та логіка озброюють дослідника *«інструментарієм (курсив наш.—Ю. З.) сучасного науково-теоретичного мислення»*⁵. Без ґрунтовного знання змісту та форм наукового пізнання закономірностей його розвитку неможлива успішна наукова діяльність вченого.

Кожна наука, в тому числі, звичайно, і археологія, являє собою складну систему знань та методів пізнання, які постійно розвиваються. Наука як теоретична система знань має своїми складовими елементами відповідні закони, наукові поняття, теоретичні положення та висновки. Останні не являють собою просту механічну їх сукупність, а характеризуються внутрішнім зв'язком, відповідним співвідношенням її окремих елементів, які логічно і послідовно впливають один на одного і займають відповідно обґрунтоване місце в науковій системі знань в цілому.

Основу логічної побудови науки становлять ті її теоретичні положення, які відбивають загальні закономірності предмету її дослідження. Виявлення цих основ науки, які органічно входять до її системи, мають важливе методологічне значення для розвитку пізнання досліджуваного наукою предмета. Так розуміють сучасну науку на сьогодні філософія та логіка наукового пізнання.

В одній із наших праць вже була зроблена спроба окреслити методологічні проблеми археологічної науки⁶. В даній статті ми зупинимось на деяких сторонах методології археологічної науки, які торкаються теоретичних питань предмету та структури археології.

³ Н. Стефанов. Вказ. праця, стор. 160—167.

⁴ Там же, стор. 259.

⁵ Логика и методология науки. М., 1967, стор. 15.

⁶ Ю. Н. Захарук. О методологии археологической науки и ее проблемах.—СА, № 3. М., 1969, стор. 11—21.

Кожна наука, перш за все, починається з теоретичного відношення до предмету свого знання. Теорія, в свою чергу, виникає тоді, коли предмет пізнання виступає як закономірно існуючий та закономірно змінюючий об'єкт. Визначення предмету належить, як це на перший погляд не може здаватися дивним, до складніших методологічних проблем кожної науки. Це, зокрема, підтверджується тими нестихаючими дискусіями, які досі точаться навколо питання про предмет всіх без винятку суспільних наук, зокрема, і філософії. В свою чергу не можна не відзначити і того факту, що досі немає чіткого розуміння самого поняття предмету, об'єкту дослідження. Деякі дослідники вважають, що об'єктом слід вважати реально існуючий оригінал, який досліджується даною наукою, а предметом науки — наукові уявлення про нього⁷. Об'єкт, таким чином, є поняттям онтологічним, предмет — гносеологічним. Інші вчені вважають, що поняття предмету ширше об'єкту, бо воно включає в собі, крім безпосереднього об'єкту, ще і цілі та рамки дослідження⁸. Наприклад, безпосереднім об'єктом дослідження археології є її речові матеріали, джерела, а метою — вивчення історії стародавніх суспільств, які залишили по собі різноманітні археологічні пам'ятки.

Археологія, як і інші суспільні науки, що швидко розвиваються, також змушена постійно уточнювати та конкретизувати предмет свого дослідження, виявляти його специфічні особливості, глибше виявляти його сутність. Навіть стислий, загально схематичний нарис розвитку предмету археологічної науки в цьому відношенні дуже показовий та повчальний.

Відомо, що перші кроки археології були зв'язані з пошуками та збиранням різних предметів стародавнього і, зокрема, античного мистецтва та епіграфіки. Археологія на цьому початковому етапі свого розвитку розглядається переважно як допоміжна джерелознавча дисципліна історії мистецтва (І. Вінкельман). Проте згодом рамки дослідження археології поширюються. Спеціальну увагу дослідників-аматорів привертають крім пам'яток античності, також пам'ятки, предмети «первісної людини», і в рамках археології з часом все чіткіше викристалізовується її нова, окрема галузь — первісна археологія. Але і надалі головними об'єктами збирання, пошуку та їх вивчення залишаються окремі предмети, знахідки. Разом зі зростанням кількості та різноманітності археологічних знахідок, їх первинного вивчення та систематизації з'являються перші класифікаційні археологічні системи (К. Ю. Томпсон, Й. Я. Ворсо). Рамки археологічних досліджень невинно розширюються. Крім античної та первісної археології з'являються також середньовічна археологія, а також регіональні археології, які досліджують археологічні пам'ятники окремих країн та територій. Але поодинокі предмети та знахідки залишаються головними об'єктами археологічного дослідження. Класифікація різних категорій археологічних знахідок, їх морфологічне співставлення та вивчення знайшло свій класичний вираз в так званому типологічному методі, розробленому і обґрунтованому О. Монтеліусом. Типологічна класифікація археологічних предметів, визначення окремих їх типів, їх хронологічне та просторове поширення, визначення типологічних рядків окремих виробів, знарядь праці, зброї, прикрас тощо, при умові застосування до них методологічної концепції еволюційного розвитку, мала своїм наслідком ототожнення розвитку окремих типів предметів з розвитком живого організму. Типологічний метод в археології — ось та вершина, якої досягла археологічна наука на першому етапі свого розвитку, коли окрема археологічна знахідка була головним об'єктом дослідження.

⁷ Г. П. Мельников. Азбука математической логики. М., 1967, стор. 21.

⁸ Б. А. Грушин. Очерки логики исторического исследования (процесс развития и проблемы его научного воспроизведения). М., 1961, стор. 12—13, 74.

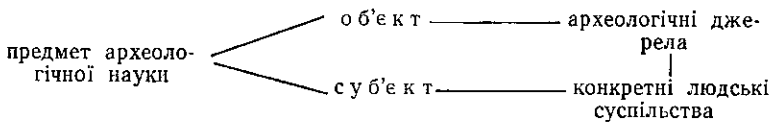
В наполегливих пошуках старожитностей перші дослідники мало звернули уваги на те, за яких умов ці знахідки були знайдені. Поступово, але все чіткіше визначається думка про те, що окремі археологічні знахідки самі по собі далеко ще не вичерпують можливостей знань про минуле. Ці окремі речі, як виявилось, входять складовими частинами до значно більших археологічних об'єктів, таких, як, наприклад, стародавні поселення, з їх житлами, різними господарчими спорудами тощо, могильників з похованнями і т. п. Археологічна наука тим самим вступила на новий, вищий етап свого розвитку, коли в центрі уваги археологічних досліджень стають не стільки окремі предмети, скільки окремі види археологічних пам'яток з їх значними речовими комплексами.

Систематичні дослідження поселень, стоянок, селищ, городищ та могильників відкрили нові, небачені доти можливості вивчення життя та діяльності первісної людини, стародавнього людського суспільства. Вивчення різноманітних археологічних пам'яток відкривало перед археологічною наукою нові науково-пізнавальні можливості. Археологічні предмети і археологічні об'єкти в цілому не самоціль археологічних досліджень, а розглядаються як історичне джерело, а археологія — як джерелознавча допоміжна історична дисципліна. Звичайно, що перехід від вивчення окремих археологічних знахідок до дослідження окремих видів археологічних об'єктів з належними до них комплексами предметів не був, як це зрештою характерно для наукових знань взагалі, процесом прямолінійним, одноразовим та повсюдним. Проте, безперечно, що перехід від дослідження окремих археологічних знахідок до вивчення окремих археологічних об'єктів, пам'яток знаменував собою значний крок вперед в уточненні самого об'єкту археологічного дослідження.

Більш глибоке проникнення в сутність археологічних джерел мусило поставити питання — історичними джерелами *чого або кого* вони з'являються. Поняття предмету археологічної науки стає ширшим і включає тепер крім безпосереднього об'єкту дослідження — різноманітних археологічних джерел, питання про їх науково-пізнавальні можливості. Перші кроки радянської археологічної науки були зв'язані з поглядом на археологію як на окрему галузеву історичну науку — історію матеріальної культури, поряд з такими галузевими історичними науками, як історія класової боротьби, історія релігії, історія мистецтва тощо. В ході поглибленого дослідження різних археологічних об'єктів, особливо в зв'язку з їх класифікацією та систематизацією, виявилось, що археологічні пам'ятки є складовими частинами більших археологічних сукупностей. Археологічна наука збагачується новими поняттями: «тип пам'ятки», «тип археологічного комплексу» і, нарешті, основною одиницею археологічної класифікації стає поняття «археологічна культура». Поява в науковому обігу нашої науки нового більш складного структурно і глибоко історичним змістом поняття «археологічна культура» в свою чергу ознаменувало собою новий важливий крок вперед в розвитку археологічної науки. З появою нових понять археологічної науки виникла потреба визначення історичного і соціологічного їх змісту. Актуальною проблемою археологічної науки стає проблема історичного, соціологічного змісту поняття «археологічна культура». При всій безперечній складності, дискусійності поставлених проблем ніхто з радянських дослідників не піддає сумніву те, що «археологічна культура» є матеріальним виявом стародавніх суспільств. Цим самим археологічна наука внаслідок уточнення предмету свого дослідження з допоміжної історичної дисципліни перетворилась в окрему історичну науку, яка на основі археологічних джерел вирішує завдання історичної науки, вивчення стародавньої історії людських суспільств.

Якщо спробувати на сьогодні визначити предмет археологічної науки, то він уявляється структурно складним і включає в собі, з одного

боку, як безпосередній *об'єкт* дослідження — археологічні джерела, а з другого, *суб'єкт* дослідження, конкретні людські суспільства минулого, витвором рук кого є досліджувані археологічні джерела. Схематично це можна подати так:

Подальший розвиток археологічної науки значною мірою буде залежати від того, наскільки успішними будуть пошуки побудови такої системи археологічних знань, які б глибше розкривали зміст і сутність предмету нашої науки. Спробуємо визначити, відповідно до характеру і структури предмету археологічної науки, структуру останньої. Окремий розділ археологічної науки, без сумніву, зв'язаний з вивченням та теоретичним осмисленням безпосереднього об'єкту археологічних досліджень—археологічних джерел. Мова йтиме таким чином про археологічне джерелознавство. Другий важливий розділ археологічної науки становить загальна теорія суспільства та суспільного розвитку—суспільствознавство, без глибокого знання якого неможлива справді наукова соціологічна інтерпретація археологічних джерел. Третій розділ археологічної науки синтезує наші знання як про археологічні джерела, так і про суспільство та суспільний розвиток і дає цілосне уявлення про предмет археологічної науки, як певної специфічної системи наукових знань. Цей розділ археології визначаємо як загальну теорію предмету археологічної науки в цілому.

Коротко зупинимось на характеристиці визначених трьох основних розділів археологічної науки.

Археологічні джерела, як і історичні джерела в цілому, є об'єктивною передумовою історичного пізнання. Без історичних джерел, без знання їх природи, характеру, специфіки, їх науково-пізнавальних можливостей неможлива сама наука про минуле. Ось чому проблема історичних джерел, а значить і саме джерелознавство, як спеціальний розділ їх наукового пізнання, набувають в історичному дослідженні першочергового значення. Аналізуючи історичні джерела, дослідник неминуче зустрічається з деякими важливими гносеологічними проблемами, зокрема про природу історичних джерел, їх відношення до історичного пізнання, їх близькості до історичних явищ та фактів, які вони відбивають⁹. Разом з тим, як правильно вказувалось в філософській літературі, вирішення проблеми науково-пізнавальних можливостей історичних джерел вимагає їх розгляду з точки зору марксистсько-ленінського розуміння суб'єкту та об'єкту як в самій історії, так і в історичному пізнанні¹⁰.

Таким чином, проблема науково-пізнавальних можливостей історичних джерел, крім всього має ще філософський, гносеологічний аспект дослідження. Проте це аж ніяк не значить, що ця методологічна проблема є компетенцією лише одних філософів.

Проблема науково-пізнавальних можливостей історичних джерел має свій дуже важливий спеціальний аспект дослідження, який визначається специфікумом як письмових, так і речових джерел. Археологічні джерела вигідно відрізняються від письмових тим, що вони досить повно і об'єктивно відбивають суттєвішу сторону історії людських суспільств, їх матеріально-виробничу діяльність. Саме тому, як відомо, Маркс так високо оцінював значення залишків знарядь праці для ре-

⁹ Г. М. Иванов. Своеобразие процесса отражения действительности в исторической науке.— Вопросы истории. М., 1962, № 12, стор. 25—26.

¹⁰ Там же.

конструкції стародавньої людської історії¹¹. Залишки знарядь праці, за Марксом, є не тільки одним із важливих і невідмінних моментів виробництва, але і мірилом його розвитку та показником виробничих відношень. Археологія, як і історія, не обмежується лише вивченням та реконструкцією економічної історії стародавніх суспільств, а вивчає процес суспільного розвитку в цілому, всю сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони у взаємозв'язках та взаємообумовленості¹². Ось чому особливо гостро постає питання про те, якою мірою археологічні матеріали можуть бути надійними джерелами для вивчення та реконструкції всієї сукупності життя конкретних суспільств минулого? Мова йде про те, чи можуть археологічні джерела вирішувати ті складні завдання, які стоять перед історичною наукою? Для того, щоб вичерпно відповісти на це питання, необхідно здійснити величезну джерелознавчу роботу по з'ясуванню науково-пізнавальних можливостей як окремих категорій археологічних знахідок — кераміки, виробів з кремню, кісток, рогу, металу та ін., так і різних археологічних комплексів — жител, поховань, господарських ям, скарбів, культурних шарів, поселень, могильників, аж до всього речового комплексу археологічної культури включно. Як це добре відомо археологам, окремі категорії та види археологічних джерел за обсягом наукової інформації, що в них міститься, можуть суттєво відрізнятись одні від одних. На привеликий жаль, в нашій літературі, лише за окремими винятковими випадками¹³, майже відсутні спеціальні розробки в цій галузі. Тому зараз завдання полягає в тому, щоб значно активізувати спеціальні дослідження в галузі археологічного джерелознавства. Йдеться про творчу розробку основ того розділу археологічної науки, яка пов'язана з дослідженням її археологічних джерел, про археологічне джерелознавство, його теорію та практику. Археологічне джерелознавство повинно дослідити та визначити специфічні особливості археологічних речових джерел, вироблювати наукові принципи пошуку, розвідок та стаціонарного дослідження різноманітних археологічних об'єктів та предметів, вироблювати нормативи та методи їх наукового опису. Важливим методологічним завданням археологічного джерелознавства є вироблення відповідної археологічної термінології, а також розробки понятійного апарату археологічної науки. Ось короткий перелік деяких важливіших методологічних питань археологічного джерелознавства, які, на нашу думку, заслуговують бути обговореними. Немає змоги і мабуть потреби спеціально зупинитись на тому, скільки ще в нашій науці тут нез'ясованого і суперечливого. Археологічне джерелознавство є одним із важливіших структурних частин археологічної науки і вимагає пильної уваги всіх дослідників, спеціалістів — археологів.

Для того, щоб успішно вирішувати головне завдання археологічної науки — вивчення історії конкретних суспільств минулого на основі археологічних джерел, мало знати науково-пізнавальні можливості останніх. Археологу, крім того, треба ґрунтовно володіти науковою теорією суспільства та суспільного розвитку. Без знання природи, специфіки, закономірностей розвитку людського суспільства неможлива наукова соціологічна інтерпретація археологічних джерел. Це і зумовлює необхідність спеціального розділу археологічної науки — суспільствознавства, який є теорією суб'єкту археологічного дослідження. Спираючись на досягнення ряду суспільних наук, археологія в цьому розділі узагальнює та формулює для себе важливі теоретичні положення. Ці положення відіграють в археологічному дослідженні роль керівних за-

¹¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 191.

¹² Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955, стор. 7.

¹³ Н. Н. Воронин. Архитектурный памятник как исторический источник (заметки к постановке вопроса). — СА, XIX. М., стор. 41—76; А. А. Формозов. Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком? — СА. М., 1957, № 4.

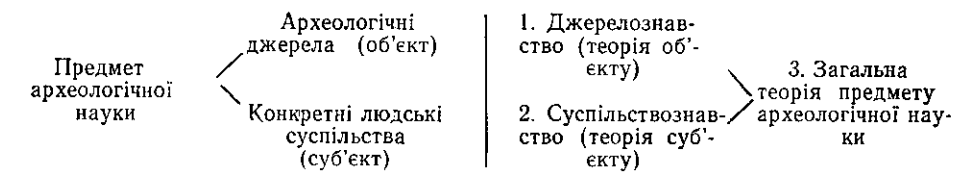
гальнометодологічних принципів. В першу чергу слід підкреслити загальнометодологічне значення історичного матеріалізму, який є єдиною науковою теорією про суспільство та суспільний розвиток. Він озброює кожного суспільствознавця загальною теорією історичного процесу. Без сумніву, що хибні загальнометодологічні позиції зумовлюють з самого початку наукове дослідження на невдачу. Разом з тим, як про це досить ґрунтовно доведено філософською наукою, історичний матеріалізм не вирішує спеціальних методологічних проблем кожної окремої суспільної науки, в тому числі, звичайно, і археології. Важливе методологічне значення мають для археології положення соціології, якщо під останньою розуміти науку, яка вивчає суспільство як певну систему в його динамічному розвитку. В даному випадку соціологічні закономірності набувають для археології методологічного значення, оскільки вони використовуються як керівні науково-теоретичні принципи для всіх суспільних наук¹⁴. Крім соціології, важливе методологічне значення мають і положення етнографічної науки. Археолога не можуть не цікавити, як на сьогодні етнографія вирішує проблеми основних типів етнічних об'єднань людей, особливо їх ранніх форм. Для археолога дуже важливо знати також, в чому полягають основи спільності та різноманітності культур різних народів, шляхи розвитку культури та її рушійні сили. Вирішальне значення мають етнографічні дані для реконструкції соціальної організації та ідеологічних уявлень первісних суспільств та інших важливих сторін їх життя та побуту. І, нарешті, важливе методологічне значення для археологічної науки мають матеріали та положення етнографічної науки для висвітлення дуже актуальної проблеми про взаємовідношення, зв'язки та закономірності розвитку суспільства та культури взагалі і суспільства та матеріальної культури зокрема.

Створення наукового археологічного джерелознавства, з одного боку, та розробка питань теорії та методології суспільствознавства, з другого боку, ще не вирішують головного завдання археологічної науки — пізнання її предмету, як цілого. Тому важливіше теоретичне та методологічне значення набуває проблема їх наукового синтезу. Йдеться про ще один розділ археологічної науки, який досліджує питання взаємовідношення та зв'язків археологічних джерел (об'єкту) та конкретних людських суспільств (суб'єкту). Спираючись на ґрунтовне знання археологічних джерел та специфічного характеру розвитку людських суспільств минулого, цей розділ археологічної науки повинен озброювати археолога науковою теорією та методами соціологічної інтерпретації археологічних джерел. Цей розділ нашої науки є методологічно найбільш складним і, водночас, найменш розробленим розділом археологічного знання. Саме в цій галузі нашої науки, через відсутність розробленої теорії та методики історичної інтерпретації археологічних джерел найбільше дискусійного протирічливого та взаємовиключаючого, і навіть довільного. Саме внаслідок цього дуже поширеними методологічними помилками в археологічних дослідженнях є перенесення специфічних особливостей та якостей археологічних джерел на суспільство, яке вони відбивають. Нерідко всякі зміни в матеріальній культурі розглядаються безпосередньо як зміни самого суспільства. В свою чергу перенесення специфічних особливостей та характеру людського суспільства на археологічні джерела призводить до того, що археологічні культури не тільки «поширюються», але і «вступають у зв'язки між собою» і «взаємовпливають» одна на одну. Забуваючи про атрибутивний характер матеріальної культури, дослідники наділяють її всіма субстанційними ознаками того суспільства, від якого вона походить. Внаслідок цього в галузі соціологічної інтерпретації археологічних дже-

¹⁴ И. Стефанов. Теория и метод в общественных науках, стор. 181.

рел ще стільки довільного, суб'єктивного, а нерідко і навіть фантастичного. Між тим неодмінною рисою справжньої науки, крім системності знань, є доказовість, тобто прагнення до обґрунтування своїх положень. Всебічне, глибоке, теоретичне осмислення методологічних проблем археологічного джерелознавства, теорії суспільствознавства, творчої розробки наукової методики історичної та соціологічної інтерпретації археологічних джерел, без сумніву, значною мірою буде сприяти доказовості археологічних знань, науковому обґрунтуванню положень археологічної науки.

Відповідно до розглядуваної нами структури предмету археологічної науки, здається є певні підстави визначити структуру нашої науки, як єдину систему теоретичних знань з такими її підрозділами:

Структура предмету археологічної науки   Структура археологічної науки як системи наукових знань

Питання структури предмету археологічної науки, як і структури самої археологічної науки, неодмінно вимагає всебічного обговорення та звичайної дискусії, що безперечно сприятиме творчій розробці важливіших методологічних проблем археологічної науки. Методологічний аспект кожної науки полягає в формуванні та визначенні методів одержання нею нових знань. Для цього кожний дослідник повинен добре розумітися на тому, що являє собою наука як інструмент, за допомогою якого вирішуються конкретні завдання всякого наукового дослідження. На привеликий жаль байдуже ставлення до методологічних проблем конкретної науки на сучасному етапі розвитку суспільних наук завдає науці якнайбільшої шкоди. Захоплення спеціальними проблемами кожної науки приводить до того, що самі дослідники не мають можливості серйозно зайнятися методологічними проблемами своєї науки, і навіть проголошують ігнорування методологічних проблем за принцип ¹⁵. Один з відомих французьких істориків А. М. Марру вдало порівнював вченого, який користується науковим методом, але не знає його логічної структури, з робітником, який не знає будови свого верстату, на якому він працює, і який не вміє його полагодити та удосконалити. «Здоровля наукової дисципліни,— відзначав Марру,— вимагає з боку вченого занепокоєння про методологію, турботу про теорію пізнання, які він застосовує» ¹⁶.

Питання логіко-методологічного аналізу предмету та структури археологічної науки на сучасному етапі її розвитку набуває першочергового значення. Без творчої розробки важливих методологічних проблем археологічної науки неможливе успішне просування вперед в справі все більш глибокого пізнання складного розвиваючого предмету нашої науки.

¹⁵ К. Ф. Овчинников. О разработке теории научного познания.— Вопросы философии, 1964, № 2, стор. 21.

¹⁶ Цит. по праці: О. М. Медушевская. Некоторые проблемы методологии истории в современной французской историографии.— Вопросы философии, 1965, № 1, стор. 108.

Ю. Н. ЗАХАРУК

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Резюме

В статье поднимаются важные методологические вопросы археологической науки, касающиеся ее предмета и структуры. Предмет археологической науки представляется сложным: непосредственным объектом археологического исследования являются разнообразные вещественные источники. Конечной целью исследования — конкретные общества, отраженные в археологических источниках. Специфический предмет археологической науки определяет ее специфическую логику, структуру. По мнению автора, структура археологической науки может быть условно рассматриваема как трехчленная. Особую область археологии образует та ее часть, которая связана с изучением археологических источников (археологическое источниковедение). Вторая часть связана с изучением субъекта археологического исследования — конкретных обществ, отраженных в вещественных источниках (теория обществоведения). Третья — решает важнейшую проблему научного синтеза археологического источниковедения и теории обществоведения (общая теория предмета археологической науки).

Постановка этих методологических вопросов и их разработка, по мнению автора, имеет актуальное значение для дальнейшего развития археологической науки.

С. В. СМІРНОВ

МІСЦЕВА ГЕНЕТИЧНА ПІДОСНОВА НАДПОРІЗЬКОГО МЕЗОЛІТУ

Археологічними роботами останніх років, проведеними на Дніпровських порогах, встановлено, що Надпоріжжя було значним регіоном розвитку пізнього палеоліту. Більш як сорок пізньопалеолітичних місцезнаходжень, серед яких є близько десятка пам'яток з численним інвентарем, характеризують надпорізький палеоліт як явище досить складне і своєрідне. Зараз є всі підстави вважати, що у верхньому палеоліті порогів, на всьому протязі його існування, єдиного культурно-історичного пласту не було, що свідчить про відсутність єдиної лінії етнічного розвитку на цій території.

У з'ясуванні історичної ролі надпорізького палеоліту питання ув'язки його з місцевими мезолітичними комплексами набуває першорядного значення. Це завдання тим більш важливе, що в мезоліті порогів поєдналися різні лінії розвитку мезолітичного населення з різними проявами його матеріальної культури.

До найбільш ранніх мезолітичних пам'яток порогів відносяться середні шари Осокорівки¹, ранній вік яких в рамках мезоліту визначається досить вмотивовано. Цим же часом датується частина матеріалів Ямбурга².

До більш пізнього часу відноситься мезолітичний комплекс з острова Кізелевого³, вироби якого дають можливість говорити про типологічні зв'язки цієї пам'ятки з пам'ятками кукрекського типу⁴. Більш виразні кукрекські риси притаманні місцезнаходженню поблизу с. Василівка⁵. Від цих пам'яток відрізняється комплекс з п'ятого пункту острова Сурського⁶, який зіставляється в загальних рисах з мезолітичними знахідками, виявленими поблизу с. Привільного⁷.

Окрім перелічених пам'яток в Надпоріжжі, як відомо, розкопано три мезолітичних могильники. Краніологічні матеріали Волоського могильника дали змогу виявити існування на порогах в мезолітичний час

¹ Ю. Г. Колосов. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург). Додаток у кн.: П. Н. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья.—САИ, вып. А1—5. М.—Л., 1964, стор. 42—46.

² Ю. Г. Колосов. Вказ. праця, стор. 47—49.

³ М. Рудинський. Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізелевому.—АП, т. II. К., 1949, стор. 264—273.

⁴ Д. Я. Телегин. Мезолит Левобережной Украины.—МИА, № 126. М.—Л., 1966, стор. 106.

⁵ В. Н. Даниленко. Неолит Украины, К., 1969, стор. 24.

⁶ Там же.

⁷ Д. Я. Телегин. Вказ. праця, стор. 106.

населення, джерела культури якого знаходяться далеко на півдні⁸. Перший і Третій Василівський могильники залишені населенням, що відноситься до протоевропейського антропологічного типу⁹.

Цілком очевидно, що при визначенні генетичної підоснови мезоліту порогів пошук близьких індустриальних комплексів палеолітичної та мезолітичної доби мусить обмежуватись пам'ятками, що не мають між собою великого хронологічного проміжку. В цьому відношенні цікаві ранньомезолітичні пам'ятки Ямбург та Осокорівка. Оскільки матеріали Ямбура, одержані в результаті розкопок, майже повністю загинули під час війни, а знахідки, зібрані на поверхні, розподіляються на ранній і пізній комплекси досить умовно, слід звернутися в першу чергу до матеріалів Осокорівки.

При розкопках цієї пам'ятки у 1946 р. І. Ф. Левицьким було зафіксовано 22 горизонти, серед яких не всі мають самостійний характер. На думку Ю. Г. Колосова, на стоянці можна зафіксувати лише 18 горизонтів залягання археологічного матеріалу, які дали далеко не однакою кількість крем'яних виробів¹⁰. Найбільше матеріалу було одержано з горизонту З—В, який мав вигляд прошарку товщиною 2—3,5 см, а на місці жител товщиною до 10 см.

За даними Ю. Г. Колосова, інвентар шару становить 67 скребків, 23 різці, 43 вістря¹¹. На жаль, не всі перелічені вище вироби збереглися. Як свідчить приведений номенклатурний список (див. табл. 1), основною типологічною одиницею колекції, що збереглася, є скребки. Ось чому при визначенні генетичних коренів Осокорівки пошук мусить бути направлений на відшукання фінально-палеолітичних комплексів з близьким набором цих знарядь. Цілком зрозуміло, що при цьому слід враховувати як технічні показники, так і кількісне співвідношення основних груп інвентаря.

З цього погляду заслуговує на увагу комплекс, що походить з місцезнаходження Воро́на I, виявлений О. В. Бодяньським у 1954 р. при обстеженні лівого берега Дніпра. Оскільки матеріали Вороно́ї I поки що не введені в науковий обіг, слід навести основні дані щодо цієї пам'ятки з тим, щоб потім визначити ступінь близькості її з комплексом Осокорівки.

Стоянка Воро́на I розташована на горизонтальному виступі лівого схилу р. Вороно́ї, що впадає в Дніпро поблизу лівобережного с. Миклашево. Виступ, утворений вигином р. Вороно́ї, має овальні в плані обриси і підноситься над сучасним рівнем води в середньому на 2 м. Культурні залишки були виявлені на західній околиці мису при розміві пізнього лесу, перекрытого тут шаром чорнозему. Глибина залягання знахідок 1,8—2,0 м від сучасної поверхні.

Відсутність дрібних уламків та відщепів, фауністичних решток, залишків вугілля та вохри, притаманних звичайно пам'яткам з чітко вираженим культурним шаром, дозволяє дійти висновку, що в даному разі на місцезнаходженні культурні залишки були знайдені у перевідкладеному вигляді.

За сировину правив кремій високої якості. Переважає чорний гальковий кремій з темною, інколи ніздрюватою поверхнею. В значно менших масштабах використовувався високоякісний крейдяний плитчастий кремій з обома рівнями, паралельними поверхнями.

В результаті збору знахідок була одержана колекція з 274 виробів. Колекція складається з таких груп виробів.

⁸ В. Н. Даниленко. Волошский эппалеолитический могильник.— СЭ, № 3. М., 1955, стор. 61.

⁹ И. И. Гохман. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966, стор. 93.

¹⁰ Ю. Г. Колосов. Вказ. праця, стор. 43.

¹¹ Там же, стор. 44—45.

1. Група нуклеусів:
  - нуклеуси . . . . . 20 екз.
  - поперечні сколи з нуклеусів . . . . . 5 »
  - реберчасті сколи з нуклеусів . . . . . 4 »
2. Група заготовок:
  - відщепи та знаряддя на них . . . . . 69 »
  - пластини та знаряддя на них . . . . . 164 »
3. Група відходів:
  - різцеві сколи . . . . . 2 »
  - обломки . . . . . 10 »

Нуклеуси, знайдені на цій стоянці, становлять досить виразну групу виробів. За своїми морфологічними особливостями вони розподіляються таким чином.

- Нуклеуси одноплощинні:
- однобічні звичайні . . . . . 5 екз.
  - однобічні плискаті . . . . . 2 »
  - призматичні . . . . . 1 »
  - пірамідальні . . . . . 1 »
  - олівцеподібні . . . . . 1 »
- Нуклеуси двоплощинні:
- однобічні з протилежачими площинами, звичайні . . . . . 1 »
  - однобічні з протилежачими площинами, плискаті . . . . . 1 »
  - двобічні з протилежачими площинами, призматичні . . . . . 2 »
- Нуклеуси плитчасті . . . . . 5 »

Не всі нуклеуси, наведені в списку, однаковою мірою довершені. Якщо одноплощинні односторонні звичайні не становлять сталої серії, то одноплощинні односторонні плискаті (рис. 1, 1, 8) мають майже

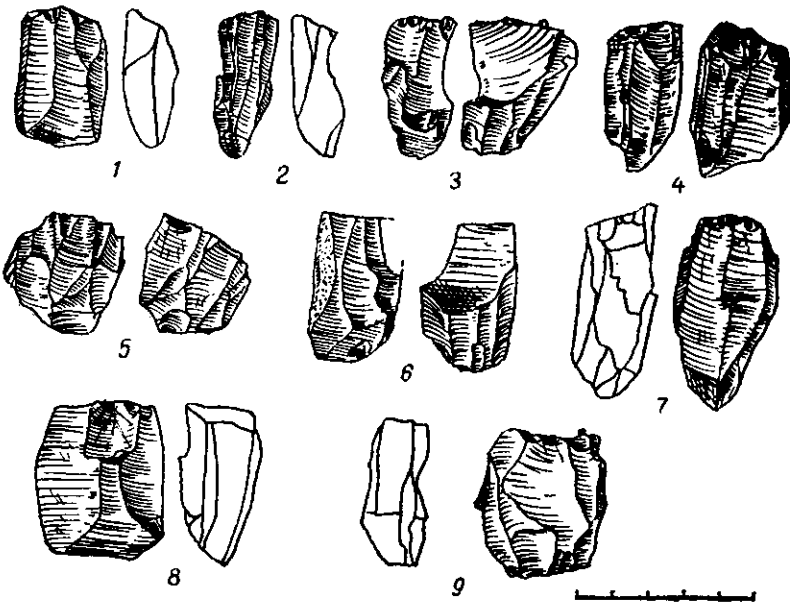

Рис. 1. Нуклеуси місцезнаходження Ворона I.

правильну чотирикутну форму і добре підготовлену робочу поверхню. Досить довершені також нуклеуси одноплощинний призматичний (рис. 1, 4) та пірамідальний (рис. 1, 7).

З-поміж двоплощинних нуклеусів вирізняються два вироби — це односторонній плискатий нуклеус (рис. 1, 9), близький за своїми морфологічними ознаками до нуклеусів одноплощинних односторонніх пли-

скатих, та двоплощинний призматичний (рис. 1, б), пошкоджений, очевидно, в процесі його використання. Інші вироби цієї групи підготовлені досить недбало.

На особливу увагу заслуговують плитчасті нуклеуси (рис. 2, 1, 2, 4, 6) з крейдяного плитчастого кременю високої якості. Характерно, що за ударну площину в наступній фазі використання цих нуклеусів пра-

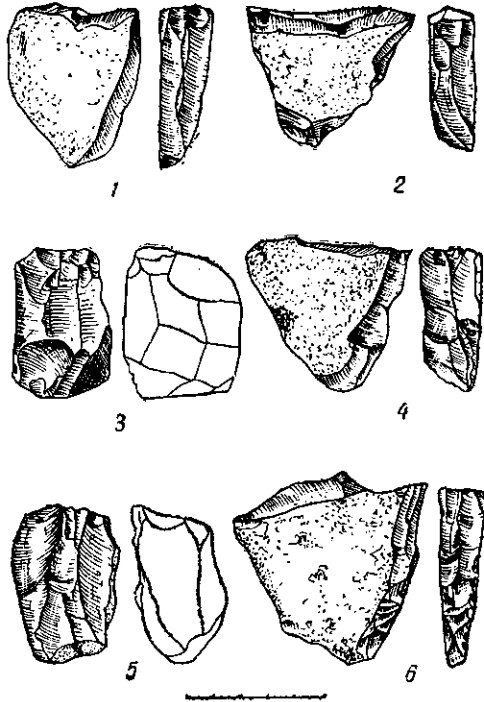

Рис. 2. Нуклеуси місцезнаходження Ворона І.

вила робоча поверхня попередньої фази їх використання. Так що за певних умов ці нуклеуси слід було б називати двоплощинними. Вони мають в профілі трикутну форму, де дві сторони утворені робочими поверхнями, а третя — невикористаним краєм плитки, що йшла у вжиток.

Типологія комплексу характеризується інвентарем, що складається з 68 завершених знарядь праці (табл. 1).

На долю скребоків (рис. 3), що становлять основну типологічну одиницю комплексу, припадає 70% всього інвентаря. Слід підкреслити, що переважання скребоків над іншими групами знарядь ні в якому разі не викликано перевідкладенням матеріалів пам'ятки. Оскільки скребки за розмірами не відрізняються від інших груп інвентаря, вони не могли відсортуватись таким чином, щоб скребки опинились в одному місці, а інші групи знарядь — в іншому.

Заготовками для виготовлення скребоків правили в основному пластини і відщепи з грубо обробленою спинкою. Більшість скребоків зберігають на спинці ділянки галькового покриття.

Основні морфологічні особливості скребоків відбиті в номенклатурному списку. Але слід додати, що деякі з пластинчастих скребоків мають леза, оформлені на вузькому кінці заготовки. Частина подвійних скребоків мають опукле лезо, поєднане зі скошеним. Десять скребоків з 48 наділені лезами високої форми.

Стосовно різців (рис. 4, 3—9, 11, 12, 16) треба сказати, що третину їх становлять так звані плоскі різці. Більшість серединних різців відносяться до різновиду багатofасеточних.

Типи знарядь	Ворона I	Осокорівка Шар 3—В
Скребки пластинчасті на цілих пластинах опуклі	16	6
Скребки пластинчасті на цілих пластинах скошені	3	7
Скребки пластинчасті на вкорочених пластинах опуклі	9	1
Скребки пластинчасті на вкорочених пластинах скошені	—	1
Скребки відщепові на пластинчастих відщеплах опуклі	5	8
Скребки відщепові на пластинчастих відщеплах скошені	—	3
Скребки відщепові на пластинчастих відщеплах прямі	—	1
Скребки відщепові на безформенних відщеплах	8	2
Скребки округлі	1	1
Скребки подвійні	6	5
Різці бокові опуклоретушні	—	1
Різці бокові косоретушні	3	—
Різці бокові пряморетушні	1	—
Різці бокові ввігнуторетушні	1	—
Різці кутові	—	1
Різці серединні	3	—
Різці комбіновані	1	—
Пластини з ретушованим кінцем:		
косоретушні	1	—
пряморетушні	1	—
Вістря граветоїдні	1	1
Проколки	1	—
Знаряддя з виїмкою	3	1
Ретушовані пластини та відщепи	4	—
Трапеції	—	4

Не вдаючись до розгорнутих зіставлень комплексу Вороної I з іншими пам'ятками Надпоріжжя, зазначимо, що як з технічного, так і з типологічного погляду він являє собою комплекс унікальний. Серед пам'яток суміжних територій аналогічні або близькі комплекси відсутні, хоча пам'ятки з переважанням скребоків над різцями є в Костюнківсько-Боршевському районі на Дону (нижній шар Костюнок IV¹², другий та п'ятий шари Костюнок I¹³, верхній шар Костюнок XII¹⁴, третій та четвертий шари Тельманської¹⁵, верхній шар стоянки Спіцина¹⁶), в басейні Дніпра (верхній шар Кирилівської стоянки¹⁷, Гінці¹⁸, Добраничівка¹⁹), на Десні (Пушкарі I²⁰).

Типологічний список Вороної I, фінально-палеолітичний час якої не викликає сумнівів, близький до списку інвентаря шару 3—В Осокорів-

¹² А. Н. Рогачев. Костенки IV — поселение древнекаменного века на Дону.— МИА, № 5. М.— Л., 1955, стор. 122—132.

¹³ А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костюнківсько-Боршевського району на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине.— МИА, № 59. М.— Л., 1957, стор. 27—37.

¹⁴ Там же, стор. 61—70.

¹⁵ Там же, стор. 56, 60.

¹⁶ П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту бассейна Дона.— МИА, № 121. М.— Л., 1963, стор. 108.

¹⁷ П. И. Борисковский. Палеолит Украины.— МИА, № 40. М.— Л., 1959, стор. 160.

¹⁸ Там же, стор. 317—319.

¹⁹ М. И. Гладких. Каменный инвентарь Добраничевского позднепалеолитического поселения (у друку).

²⁰ П. И. Борисковский. Вказ. праця, стор. 212—215.

ки. Обидві пам'ятки мають приблизно однакове кількісне співвідношення основних груп знарядь. Як у Вороній I, так і в Осокорівці для виготовлення знарядь використовувались однакові заготовки. В основному це великі пластини і відщепи нерідко з відносно неправильно обробленою спинкою. Цікаво, що значна частина знарядь обох пам'яток має на спинці ділянки з залишками жовтеного покриття (серед скребоків

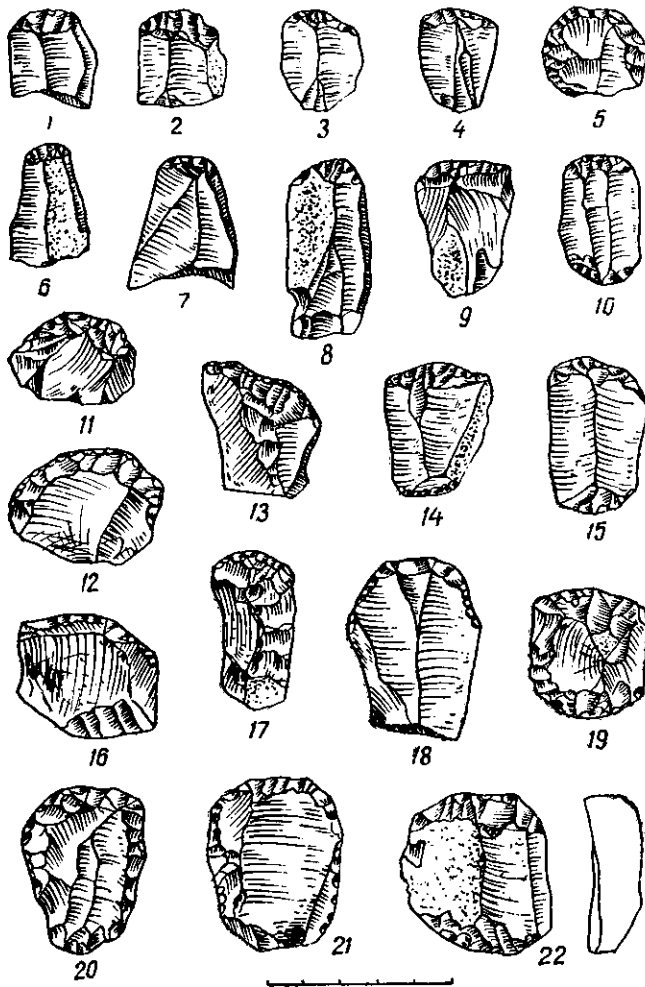

Рис. 3. Знаряддя місцезнаходження Ворона I.

Вороні I — 16 екземплярів, серед скребоків Осокорівки — 12 екземплярів). Можна гадати, що в обох випадках при відборі заготовок основну увагу приділяли їх розмірам, причому нечіткість обробки верхньої поверхні не відіграла при цьому істотної ролі.

В тісному зв'язку з цим висновком слід розглядати і той факт, що розміри скребоків — основної групи знарядь обох пам'яток — надзвичайно близькі між собою. На підтвердження цієї думки наводяться графіки, де зафіксовані абсолютні розміри цієї категорії виробничого інвентаря (рис. 5).

Наведені вище факти дозволяють дійти висновку, що між Воронію I та близькою до неї в часі Осокорівкою (шар 3—В) існують досить міцні техніко-типологічні зв'язки, які можуть свідчити про генетичну спорідненість цих пам'яток. Цілком можливо, що Ворона I та Осоко-

рівка (шар З—В) фіксують одне і те ж культурне явище на різних етапах його розвитку.

Ще наприкінці 40-х років М. Я. Рудинським була висунута думка про можливий зв'язок пізньомезолітичних пам'яток порогів з мезолітичними культурами Донбасу²¹. До останнього часу це була єдина в літературі точка зору щодо походження надпорізького мезоліту, яка спи-

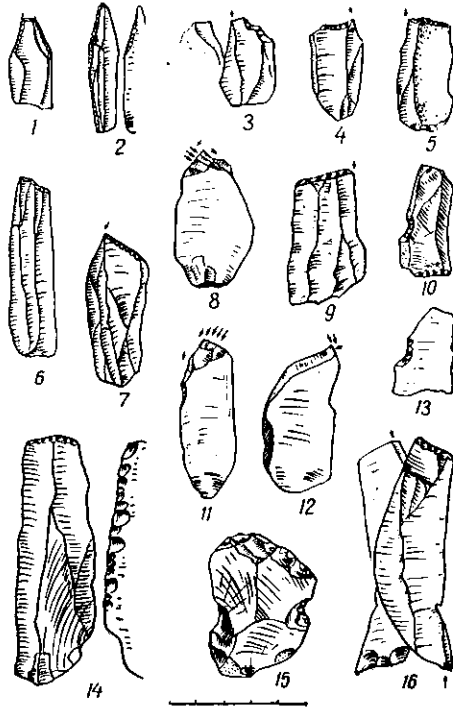

Рис. 4. Знаряддя місцезнаходження Ворона I.

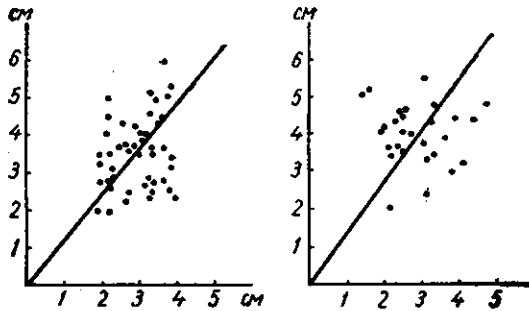

Рис. 5. Графіки обліку абсолютних величин скребоків місцезнаходження Ворона I (зліва) та З—В шару мезолітичної стоянки Осокорівка (справа).

ралась на суто археологічний матеріал. Поява нових археологічних матеріалів значно розширила наші уявлення про походження надпорізького мезоліту. Генетична спорідненість між фінально-палеолітичним комплексом Ворона I та ранньомезолітичним комплексом Осокорівка (шар З—В), яка документується цілою низкою фактів, дає можливість говорити про наявність в мезоліті Надпоріжжя, поруч з принесеними елементами, місцевої генетичної підоснови.

²¹ М. Рудинський. Вказ. праця, стор. 273.

С. В. СМИРНОВ

МЕСТНАЯ ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ПОДОСНОВА НАДПОРОЖСКОГО МЕЗОЛИТА

Резюме

Накопление источниковедческой базы по позднему палеолиту Днепровского Надпорожья диктует необходимость выяснения его исторических судеб. В решении этой задачи основное место принадлежит попытке увязки финально-палеолитических комплексов порогов с надпорожскими комплексами раннемезолитического времени. В этой связи заслуживают внимания местонахождение Вороная I и стоянка Осокоровка (слой З—В). Устойчивые технико-типологические связи этих памятников позволяют заключить, что в данном случае речь идет об одном культурном явлении на различных этапах его развития. Таким образом, появилась возможность говорить о том, что в сложении надпорожского мезолита, наряду с привнесенными элементами, определенную роль играли местные генетические корни.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

НОВЕ ДЖЕРЕЛО ДО РОЗУМІННЯ ЗОЛЬНИКІВ БІЛОГРУДІВСЬКОГО ТИПУ

За останній час значно розширилися і поглибилися уявлення про предскіфський та ранньоскіфський періоди в лісостеповій частині Правобережної України. Крім великої кількості поселень і могильників цього часу, досліджувалися так звані зольники — своєрідні пам'ятки у вигляді курганоподібних насипів, вперше виявлених і розкопаних поблизу с. Білогрудівки¹.

В розумінні цих пам'яток єдиної думки не існує, проте погляд перших дослідників на них, як на поховальні споруди, тепер можна остаточно вважати безпідставним.

Існує думка, висловлена О. І. Тереножкіним, що білогрудівські зольники є залишками жител². Підставою для цього є, головним чином, інвентар зольників, який має, в основному, побутовий характер. Проте при найближчому розгляді стає цілком очевидним, що таке припущення не узгоджується з рядом особливостей цих своєрідних пам'яток. Насамперед, при такому їх розумінні залишається не цілком з'ясованою структура насипу, наявність в ньому значних скупчень золи, вогнищ і земляної шапки зверху. Не пов'язується з житлом і форма пам'яток і те, що культурний шар різко зникає за межами горбів. Крім того, для житлових споруд дуже незручними є умови розташування багатьох зольників — віддаленість від води, розкиданість на великій відстані один від одного. Нарешті, в тому, що ці зольники не є залишками жител, найбільше переконує той факт, що в одних випадках поблизу них, але значно ближче до води були виявлені поселення з нормальним культурним шаром і звичайними залишками житлових споруд; в інших — житла розташовувались також поблизу зольників, але відокремлено³ і мали зовсім інший вигляд⁴.

Досить поширеною є думка про те, що зольники являють собою місця скупчень побутових покидьок, причому їх призначення одночасно пов'язане з культом вогню і домашнього вогнища⁵. Нами вже бу-

¹ Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження року 1925. К., 1926, стор. 72—74; Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження року 1926. К., 1927, стор. 79—83; С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. — Археологія, т. IX. К., 1954.

² О. І. Тереножкін. Поселення білогрудівського типу поблизу Умані. — Археологія, т. V. К., 1951, стор. 175—182; Його ж. Предскіфський період на Дніпровському Правобережжі. К., 1961, стор. 8—11.

³ С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко. Поселення предскіфського часу в с. Мобковка. — КСИА АН УРСР, вип. I. К., 1954.

⁴ Е. Ф. Покровська, Е. О. Петровська. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. — Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 129.

⁵ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Подолии. Вестник МГУ, № 12. М., 1947, стор. 134; Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья. — СА. М., № 1, 1957, стор. 186—187; Г. И. Смирно-

ла висловлена думка, що розміщення, своєрідна структура і характерний склад інвентаря білогрудівських зольників вказують на особливе місце цих споруд в уявленнях і обрядах населення відповідної доби⁶.

Зольник білогрудівського типу, відкритий і досліджений в 1956—1957 рр. поблизу с. Адамівка недалеко від Чигирина, дає нові переконливі докази того, що в пам'ятках цього типу слід вбачати місця, пов'язані з певним ритуалом, в якому велику роль відігравав вогонь⁷.

Влітку 1956 р. поблизу с. Адамівка був виявлений характерний зольничий горб значних розмірів. На незначній віддалі від нього виявилися сліди двох менших сильно розораних і, як показали наступні спостереження, більш-менш звичайних за структурою зольників.

Зольники розташовані на високому (до 20 м) відрозі тераси, відрізаному від плато глибокою улоговиною. Шурфовка простору між зольниками встановила, що культурний шар відсутній. Тільки де-не-де траплялися окремі уламки посуду і кісток. Внизу, в заплаві, метрів за 200 від урвища стариці Дніпра, на піщаних видувах були виявлені сліди поселення того ж часу, що і зольники. Зольник № 1 («Великий»), що знаходився всього за декілька десятків метрів від урвища, заслуговує на особливу увагу.

На час розкопок «Великий» зольник мав вигляд не дуже високого (1 м), розложистого насипу, діаметром до 40 м, опуклої форми. Центр насипу був порушений землянкою сарматського часу.

Щоб зрозумілішою була будова пам'ятки в цілому, почнемо опис не з насипу, а з того, що було під насипом. Поверхня, де виник зольник, судячи з даних нівелювання, не була абсолютно рівною. До центру вона трохи підвищувалася, утворюючи плоский горбик висотою 0,15—0,20 м. Ця поверхня складалася нібито з двох частин. З круглої площадки в центрі та з глиняного кільця, яке оточувало цю площадку.

Центральна площадка діаметром 15—16 м мала правильні округлі обриси і вирівняну поверхню (рис. 1). Цілком можливо, що колись вона була огорожена, на що вказують залишки якихось легких дерев'яних конструкцій типу плоту, які знайдені в кількох місцях по краю площадки. Майже вся поверхня площадки була вкрита товстим (до 10 см) шаром пухкої маси рослинного походження, який виглядав як своєрідний килим або підстилка. В розрізі добре помітні прошарки зотлілого очерету, деревної кори, інколи берести. На рослинному прошарку траплялися вугілля, скупчення золи і особливо багато розтросчених кісток тварин, іноді цілі або розчленовані кістяки.

Із зовнішнього боку ця кругла площадка була оточена глиняним кільцем шириною від 3 до 2,5 м. З чотирьох секторів, на які в процесі розкопок була поділена площа зольника, в трьох це кільце збереглося майже повністю, виняток становить південно-східний сектор, де його майже не було. Товщина щільної, можливо, навіть трохи випаленої глинобитної обмазки в середньому становила 7—10 см. Очевидно, в той час, коли споруда функціонувала, глиняне кільце було вже сильно зруйноване. Пізніше воно руйнувалося ще більше кротовинами та корінням дерев. Подекуди знайдені лише окремі шматки, які, проте, дають можливість уявити загальну конфігурацію глиняного кільця.

З південного боку центральної площадки, недалеко від її краю знаходилось велике вогнище округлої форми. Воно мало вигляд дуже ви-

в. а. Западнорукранская археологическая экспедиция в 1957 г. Л., 1959, стор. 63; М. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода в Лесостепной Молдавии.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 14—15.

⁶ С. С. Березанская. Белогрудовские памятники и их историческое значение. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1953, стор. 6—7.

⁷ Розкопки у 1956 р. провадились автором, В. М. Даниленком, Р. І. Ветштейн; у 1957 р. автором за участю акад. П. П. Єфіменка, а також В. Г. Петренко (ІІМК АН СРСР).

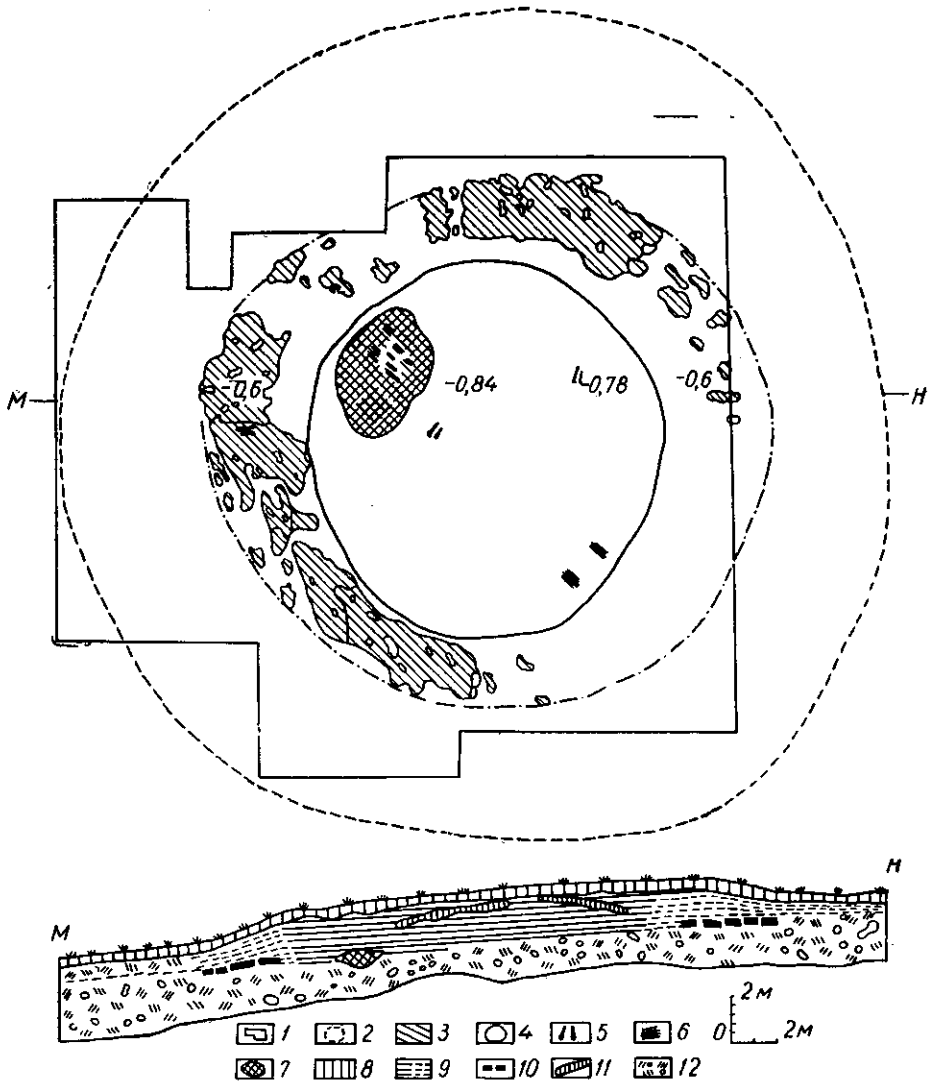

Рис. 1. План та розріз «Великого» зольника біля с. Адамівка:

1 — межі розкопу; 2 — контури зольника; 3 — глиняне кільце під зольним насипом; 4 — площадка під зольним насипом; 5 — кістяки та кістки тварин; 6 — залишки дерева; 7 — вогнище; 8 — чорнозем; 9 — попіл, зола; 10 — глиняне кільце; 11 — рослинний прошарок; 12 — материковий суглинок.

паленої глинобитної вимостки, засипаної золою та вугіллям. Діаметр вогнища $1 \times 1,5$ м. Товщина прокаленого шару глини в центрі досягала 0,25 м.

Однаковий рівень центральної площадки, вкритої рослинною підстилкою, глинобитного кільця та вогнища може вказувати на те, що вся ця споруда функціонувала одночасно. Для уявлення про її призначення значну роль відіграють знахідки (як на площадці, так і на глиняному кільці) майже цілих кістяків і черепів биків, коней, кабанів і ін. Без сумніву, це залишки тварин, принесених в жертву.

Отже, треба припустити, що на площадці ще до виникнення зольника справлялися якісь обряди з жертвоприношення, пов'язані з культом вогню. Як довго це тяглося, сказати важко. Новий етап в історії «Великого» Адамівського зольника був пов'язаний з утворенням потужних зольних скупчень, які перекрили площадку і глиняне кільце.

Відмінності в конструкції, які спостерігалися між центральною площадкою і глиняним настилом, певною мірою зберігаються і в наступний час в структурі насипу.

Для заповнення центральної частини зольника, яка складалася з золи, глини, великої кількості кісток тварин та уламків кераміки, характерною рисою є шаруватість. Ці нашарування особливо чітко помітні, коли між горизонтальними прошарками світлої глини виступає темніший шар золи. Отже, звичайно дуже пухка в своєму природному стані, зольнична маса складалася від верху до низу ніби-то з тонких злежалих прошарків. Безпосередньо над підлогою, зольничні нашарування мали чітку горизонтальність. Вище вони понижувались від центру до периферії. Особливо це добре помітно у бурому нашаруванні товщиною до 10 см, яке складається головним чином з деревної кори і перекриває майже всю центральну частину зольника, приблизно по середині його товщі. Гадаємо, що рослинне нашарування могло виконувати функції захисного покриття, коли накопичилася вже значна маса легкої золи. Очевидно, для тих же цілей — кращого збереження зольника, він час від часу вкривався настилом з гілок, очерету або присипався глиною. Для цього ж «Великий» Адамівський зольник, як і всі інші курганоподібні зольники, зверху вкритий захисним покриттям із земляного насипу, товщиною 15—20 см, де не було ні золи, ні культурних залишків. Коли і як утворилася та частина насипу зольника, яка становить його периферію, сказати важко. Структура насипу тут інша, ніж у центрі, насип містить значно менше золи, зовсім немає шаруватості, проте культурні залишки — кістки і кераміка — трапляються тут в досить значній кількості.

В цілому, «Великий» Адамівський зольник мало чим відрізняється від звичайних зольників білогрудівського типу. На ньому вдалось добре простежити існування двох етапів: перший — до створення насипу, коли зайнята ним площа служила для відправлення якихось культових дій, а центральне положення займало вогнище-жертвник; другий — коли ця площа перетворюється в місце зберігання залишків культових церемоній та побутових покидьок.

Вивчення інших зольників білогрудівського типу показує, що в них, як правило, також представлені обидві ці особливості, причому, якщо в раніших зольниках Правобережжя такі площадки зберігають лише залишки кострищ і іноді невеликі вимостки, то на Лівобережжі, вже в равньоскіфський час споруди під насипом нерідко носять значно складніший і монументальніший характер.

Два інших зольники в Адамівці були досліджені тільки частково, двома перехресними траншеями. За своєю структурою вони були простішими.

Зольник № 2 розташований за 70 м на південний захід від зольника № 1 («Великого»). Через розореність важко встановити його розміри. Власне насип зольника займав площу 12×14 м, мав висоту близько 0,5 м. В основі зольника, майже в центрі, було виявлене заглиблення овальної форми (1,2×1,8 м) заповнене золою. В східній його частині, також у підшві, виявлене вогнище невеликого розміру. Інше таке ж вогнище було трохи вище насипу, на захід від заглиблення, вже в самому шарі зольника.

Серед знахідок тут слід зазначити три цілих кінських черепи, які лежали під насипом поблизу від центра.

Зольник № 3 знаходився біля самого краю тераси, за 100 м на північний схід від зольника № 1. Він також сильно розораний. Висота його близько 0,6 м, діаметр 15 м. В основі його спостерігалися значні прошарки чистої золи, в центрі — глинобитне вогнище.

Речові знахідки усіх трьох зольників аналогічні і відносяться до одного часу. Матеріалу чимало, в середньому, в кожному квадраті роз-

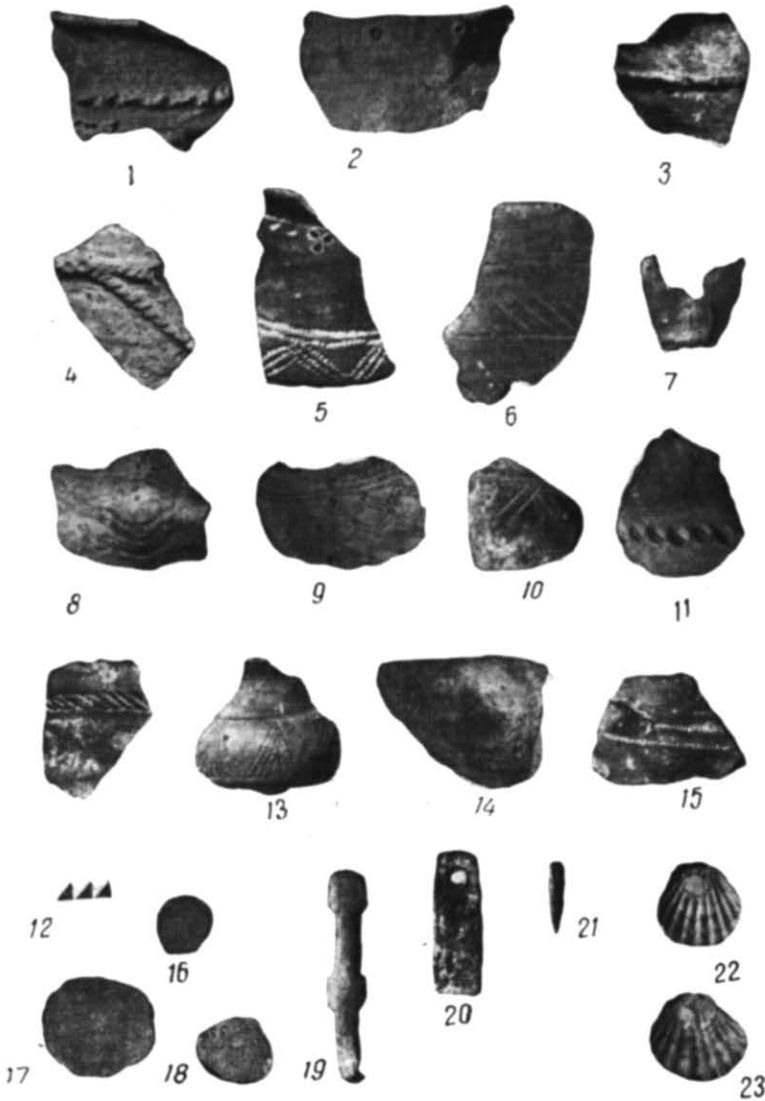

Рис. 2. Знахідки з зольників (с. Адамівка).

копу 2×2 м було до 50 знахідок, головним чином, фрагментів кераміки і уламків кісток тварин. Вироби з глини, металу, кістки та каменю траплялися рідше.

Характерною рисою кераміки адамівських зольників, як і всіх інших зольників білогрудівського типу, є її фрагментарність. Другою відмінною рисою є повторне перебування більшості фрагментів у вогні.

Основною формою є тюльпаноподібні посудини, орнаментовані найчастіше наліпним валиком, звичайно розчленованим (рис. 2, 1, 3, 4). Інколи такі посудини прикрашені замість валика лінією нігтьових натискувань (рис. 2, 11), ще рідше трапляється орнамент з круглих наскрізних проколів (рис. 2, 2).

Лошений посуд представлений різноманітними формами — мисками, глечиками, вазочками та ін. (рис. 2, 5—15). Частина такої кераміки прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді канелюр, вушок, шишечок (рис. 2, 8, 14), інша частина — зубчастим штампом, який утворює різноманітні геометричні візерунки (рис. 2, 5, 6, 9, 10, 13, 15). Лошений

посуд, як правило, тонкостінний, виготовлений з добре відмуленої глини, з незначною кількістю домішок, з хорошим випалом.

Крім посуду, у «Великому» зольнику знайдено два залізних ножі з горбатою спинкою (рис. 3), бронзова голка, уламок псалія з рогу з трьома вісімкоподібними, виступаючими у вигляді муфт отворами (рис. 2, 19), кістяний наконечник стріли (рис. 2, 21), кам'яне точило (рис. 2, 20) та численні кістяні проколки. В усіх трьох зольниках знайдено велику кількість черепашок, так званих гребенців з просвердленими дірочками, які були, очевидно, прикрасами (рис. 2, 22, 23). В зольнику № 2 знайдено два уламки глиняних ливарних формочок та багато глиняних «коржиків» (рис. 2, 16—18).

Визначення кісткового матеріалу, зроблене В. І. Бібіковою, показало, що основна кількість кісток належала бику, на другому місці кістки вівці, потім коня та свині.

За складом знахідок зольники Адамівки відносяться до чорноліської культури. Датувати їх слід напевно VIII, початком VII ст. до н. е. Схожість інвентаря (зокрема кераміки та знарядь праці), виявленого на пам'ятках білогрудівської та чорноліської культур, свідчить про наявність сталих традицій, що пов'язували ці культури.

Присутність в Адамівці великого зольника у супроводі двох малих відповідає традиції, що бере свій початок в зольниках білогрудівського типу. Крім того, в Адамівці, як і в Собковці, зольники розміщені не на самих поселеннях, а в далечині від жител, на більш високих місцях, які домінують над навколишнім простором. Дуже близький і склад інвентаря, особливо кераміка.

Ще у 1928 р. М. Я. Рудинський висловив припущення, що появу культури скіфського часу на Лівобережжі України слід пояснювати пересуванням сюди групи населення з Дніпровського Правобережжя⁸. Дальші роботи підтвердили цю думку. А коли на Ворсклі були знайдені поселення чорноліської культури, стало очевидним, що це пересування відбулося в VIII — першій половині VII ст. до н. е.⁹

Разом з новим населенням прийшов на Українське Лівобережжя і звичай насипати зольники. Насипи зольників на схід від Дніпра були розкопані і описані значно раніше, ніж на Уманщині. У 1911 р. з'явилась коротка, але виразна характеристика зольників Більського городища¹⁰.

В своїх записах В. О. Городцов зазначав, що невеликі пагорбки діаметром 15—20 м на городищі містять зольні скупчення, переповнені уламками посуду і кістками домашніх тварин. Крім того були знайдені цілі кістяки овець, свиней, собак та інших тварин, які часто траплялись на різних горизонтах зольників.

Меншими за розмірами є ранньоскіфські зольники поблизу с. Мачухи біля Полтави, досліджені М. Я. Рудинським¹¹. Відомості, які він подає про структуру Мачухських зольників, дуже скупі і лаконічні, вони зводяться лише до вказівок, що в них були значні прошарки золи.

Рис. 3. Залізні ножі з зольників (с. Адамівка).

⁸ М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею. Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 48.

⁹ Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, стор. 173.

¹⁰ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г.—Труды XIV АС, т. III. М., 1911, стор. 93—161.

¹¹ М. Я. Рудинський. Мачухська експедиція Інституту археології 1949 р.—АП, т. II. К., 1950.

Склад речових знахідок був повністю аналогічний до бельських. Крім безлічі уламків посуду, кісток тварин, шматків обпаленої глини, каміння, тут була виявлена велика кількість виробів типу пряслиць, катушок, а також глиняних фігурок тварин. Розміри зольних бугрів з с. Мачухи (діаметр 20—35 м, висота 0,5—1 м) не виходять з норми, яка найбільш поширена для уманських зольників.

І. І. Ляпушкін, який досліджував ранньоскіфські зольники Лівобережної України, дав докладну характеристику зольнику поблизу с. Пожарна Балка Полтавської області¹². За своїми розмірами він належав до числа великих споруд цього типу — близьких до Адамівського. Висота його сягала 1,5 м. Таких чи близьких до нього насипів тут налічувалося десять. Вони розміщувалися трьома групами по три, два і п'ять насипів, поділених інтервалом в 100 м або трохи більше.

Досліджений насип складався з потужних зольних нашарувань, які містили безліч уламків посуду і кісток. Найбільше було виробів з глини, які нагадували пряслиця, грузила чи катушки. В самому насипу, на різних рівнях, знайдені рештки глинобитної печі, кілька кострищ і якихось інших споруд. Треба згадати, що те ж саме спостерігав і В. А. Гордцов в деяких бельських зольниках.

Особливо цікавою для розуміння призначення зольників виявилась картина, відкрита І. І. Ляпушкіним в основі зольника біля с. Пожарної Балки. З повною підставою автор говорить про неї, як про «жертвне місце». Це було кругле приміщення, вирите в підшві зольника, з потужним вогнищем у центрі. Поверх вогнища лежав кістяк собаки, тут же був знайдений череп коня. В цілому ситуація дуже нагадує ту, яку довелося спостерігати в Адамівці.

І. І. Ляпушкіну, як і М. Я. Рудинському в Мечухах, не вдалося виявити поряд з зольниками залишків жител. Очевидно, поселення в обох випадках повинно було знаходитися десь осторонь від священого урочища, яке було зайняте зольниками і могилами. Переконливі спостереження були зроблені Б. О. Шрамко на скіфському городищі Караван поблизу Харкова¹³. Тут знайдене і розкопане культове місце, яке знаходилось недалеко від городища і було відгороджене від нього валом. У великому зольнику, розміщеному в центрі, під насипом був виявлений великий жертвник. За формою він нагадував велику миску діаметром 1,5×1,1 м. Поверхня жертвника прокалена вогнем до червоного кольору.

В цілому, навряд чи варт брати під сумнів, що зольники Більського городища, Мачухи, Пожарної балки, або городища Караван, становлять явище, історичні корені якого сягають до зольників більш раннього часу білогрудівської культури.

Таким чином, після досліджень, проведених І. І. Ляпушкіним і Б. О. Шрамком, прямий генетичний зв'язок лівобережних зольників ранньоскіфського часу з зольниками білогрудівсько-чорноліської культури набуває значення цілком ґрунтового і, безперечно, важливого історичного факту.

Повертаючись до зольників правого берега Дніпра, слід зазначити, що поширення зольників білогрудівського типу не обмежено територією Уманського і Кіровоградського районів, а охоплює значну область лісостепової полоси України.

Виходячи з дуже схематичного опису О. А. Спіцина і М. І. Артамонова, великий зольник, розташований в центральній частині Немирівського городища, мав вигляд великого насипу і складався з прошарків золи та глини¹⁴.

¹² І. І. Ляпушкін. Поселення скіфського времени близ с. Пожарная Балка Полтавской области.— КСИИМК, вып. XXXVII. М., 1951, стор. 128.

¹³ Б. А. Шрамко. Вказ. праця, стор. 185.

¹⁴ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 134.

Зольники Пастирського городища, описані В. В. Хвойкою, більш нагадують звичайні зольники¹⁵. В них, під прошарком золи та землі, були знайдені загадкові вимостки з перепаленої глини, деякі з вертикальними бортиками. Зовні вони нагадували відкритий зверху горн, або піч із склепінням. В зібраному тут речовому матеріалі — кістки тварин, кераміка, яка близька до чорноліських виробів з глини, уламки глиняних статуеток, тобто все те, що і в інших зольниках.

Найбільш близьку групу до білогрудівських зольників становлять зольники у лісостеповій частині сучасної Молдавії на північ від Кишинєва. Їх дослідження в основному проводилось Г. І. Мелюковою¹⁶. В цих місцях налічується 22 поселення, на площі яких знайдені зольники. Діаметр зольників від 10 до 40 м, висота від 0,5 до 1,8 м. При цьому завжди один, два або три зольних бугри значно відрізняються від інших за розмірами. У с. Гиндешти Флорештського району Г. І. Мелюковою було розкопано три зольники. Вони склались з міцно злежалої золи з землею. Товщина зольного шару в центрі становила 0,95 м. В основі насипу зольників були знайдені глинобитні вогнища і вимостки з керамічного шлаку та кам'яних плиток. В самому насипі велика кількість фрагментів посуду, уламків глиняної обмазки, кісток тварин, виробів з каменю та глини. Серед останніх — зооморфні статуетки та «хлібці». На всій дослідженій площі між зольниками майже повністю відсутній культурний шар і не має жодних ознак жител.

На території Черновицької області на поселенні Магала Г. І. Смирновою також був розкопаний зольник¹⁷. Він являв собою курганоподібний насип висотою близько 1 м, діаметром 40 м. Насип складався з зольного шару потужністю 50—60 см і «шапки» з землі, яка перекривала золу зверху. В основі зольника, на рівні стародавнього горизонту, знаходились залишки двох невеликих глинобитних вогнищ. Зольник був насичений уламками кераміки, кістками тварин, виробами з кості, каменю і бронзи. В одному місці в насипу знайдено разом 14 мініатюрних посудин, однакових за формою. Автор розкопок пише, що за структурою насипу, складом речових знахідок та наявністю вогнищ в основі, зольники Магали дуже нагадують зольники білогрудівського типу¹⁸.

Найбільш західним пунктом поширення зольників білогрудівського типу є зольники на поселенні Острівець Івано-Франківського району. Е. А. Балагурі, який досліджував це поселення, розкопав на ньому два зольники¹⁹. Вони майже не відрізняються від описаних вище. Їх діаметри 25 і 30 м, висота 1—0,5 м. В насипах простежуються такі ж нашарування, що і в інших зольниках. Зверху вони перекриті «шапкою» з землі, що захищала золу від руйнування. Нижче лежав прошарок чистої золи — 65—85 см, далі прошарок насипаного чорнозему потужністю близько 25 см, в якому зовсім не було знахідок. Остання риса — прошарок насипаного чорнозему під зольником — споріднює зольники Молдавії з білогрудівськими.

В золі і в основі зольників знайдені вогнища, ями та різноманітні вимостки з глини і каменю. Склад знахідок такий самий, як і в інших зольниках. Це уламки посуду, кістки та велика кількість знарядь з каменю та бронзи.

Південно-західною межею поширення зольників білогрудівського типу є Румунська Молдавія і Олтенія, де міститься корінна територія культури Ноа²⁰. Ні за топографічним розміщенням, ні за структурою,

¹⁵ В. В. Хвойко. Древние обитатели Среднего Приднестровья. К., 1913, стор. 40.

¹⁶ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 6—16.

¹⁷ Г. И. Смирнова. Вказ. праця, стор. 61—63.

¹⁸ Там же, стор. 62—63.

¹⁹ Е. А. Балагурі. Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області.— Археологія, т. XXI. К., 1968.

²⁰ M. Petrescu-Dambovită. Sfarsitul epocii bronzului si inceputul epocii fierului în Moldova.— Studii si cercetari de istorie veche. N 3—4. București, 1953;

ни за складом речового матеріалу вони не відрізняються від зольників Молдавської РСР і Подністров'я. Це одностайно зазначають як радянські, так і румунські дослідники²¹. На підставі великої кількості металевих знарядь, культура Ноа, до якої відносяться румунські і подністровські зольники, датується XIII—XI ст. до н. е.²² Таким чином, зольники культури Ноа поки що є найбільш давніми з усіх відомих і пере-

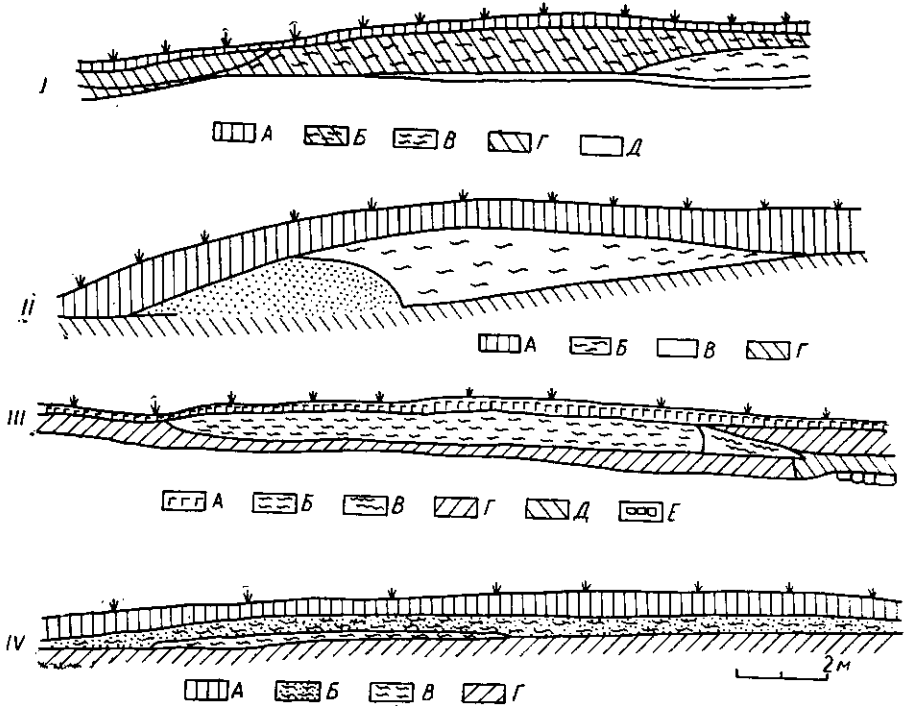

Рис. 4. Розрізи зольників білогрудівського типу:

I — Зольник № 1 в с. Собківка: *A* — гумус; *B* — чорнозем з золюю; *V* — інтенсивний шар золи; *Г* — чорнозем; *Д* — материковий суглинок; *II* — Зольник на городищі Караван: *A* — чорнозем; *B* — зола; *V* — обпалена глина; *Г* — материк; *III* — Зольник № 4 в с. Гіндешті: *A* — гумус; *B* — інтенсивний шар золи; *V* — малонасичений шар золи; *Г* — чорнозем насипаний; *Д* — чорнозем щільний з суглинком; *Е* — каміння; *IV* — Зольник № 3 в с. Магала: *A* — чорнозем з культурними включеннями; *B* — земля з золюю; *V* — передматериковий шар з включеннями золи; *Г* — материк.

дують білогрудівським. Тому вони цікаві і важливі не лише з боку розуміння суті самих зольників, а й для з'ясування походження звичай насипати зольні бугри в Подніпров'ї, зокрема на Уманщині.

Відомо, що ні в тшинецькій, ні в комарівській культурах, на основі яких склалася білогрудівська культура, зольники відсутні. Тому, найімовірніше, що в середовище білогрудівських племен цей звичай проникнув з культури Ноа. Чи відбулось це внаслідок якихось культурних контактів, чи внаслідок пересування групи племен, зараз не ясно. Треба лише зазначити, що разом з зольниками в білогрудівську культуру проникли також деякі форми кераміки та мотиви орнаменту.

На закінчення опису основних груп зольників, відомих на Україні, необхідно визнати, що білогрудівські зольники не можна вважати ло-

D. Berciu. *Archeologie preistorica a Olteniei*. București, 1939, стр. 144; T. Dragomir. *Sapaturile arheologice de la Cavadinesti*.— *Materiale si cercetari arheologice*, Vol. VII. București, 1960, стр. 153—157.

²¹ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стр. 13; Г. И. Смирнова. Вказ. праця, стр. 63; Е. А. Балагурі. Вказ. праця.

²² М. Петреску-Дымбовица. *Конец бронзового и начало железного века в Молдове в свете последних археологических исследований*.— *Dacia*, IV (новая серия). București, 1960, стр. 139.

кальним явищем, пов'язаним лише з Уманщиною та коротким відрізком часу, пов'язаним лише з білогрудівською культурою. З'ясується, що ці своєрідні пам'ятки поширені на значній території України, від Дністра на заході до Північного Дінця на сході, охоплюють кінець бронзової і початок залізної доби. При цьому дуже показовим є той

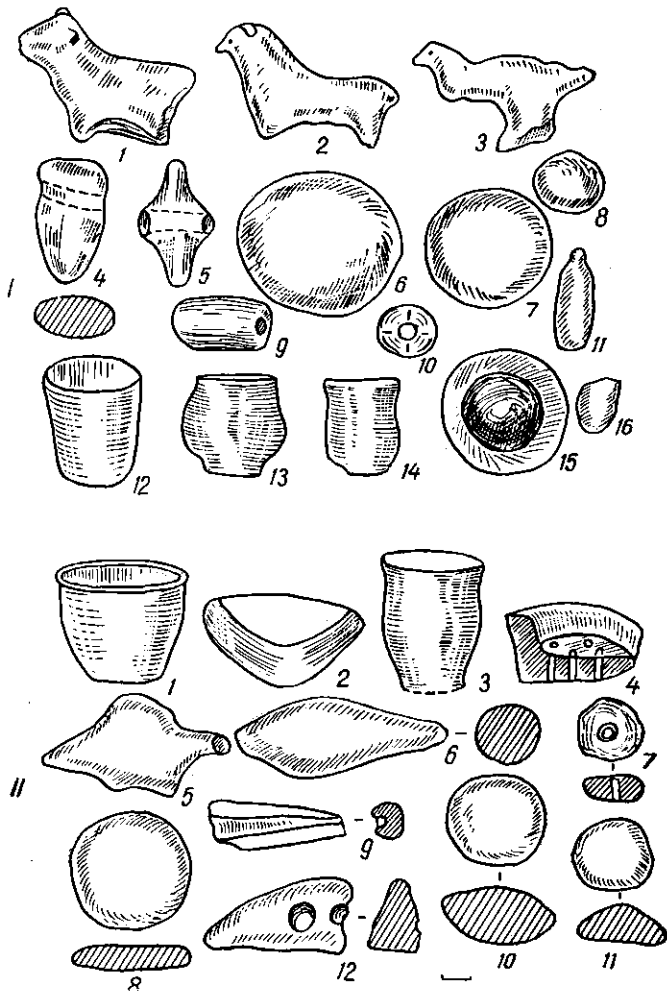

Рис. 5. Культурні речі з зольників в сс. Собківка і Адамівка.
 1—1, 2, 3—фігурки тварин та птахів з глини; 4—глиняна сокирка; 5, 9, 10—пряслеподібні вироби; 6, 7—«коржик» з глини; 8, 11, 16—моделі зерен з глини; 12—15—мініатюрний посуд; 11—1—4—мініатюрний посуд; 5—антропоморфна статуетка з каменю; 6, 8, 10, 11—коржик з глини; 7, 9, 12—вироби з глини невідомого призначення.

факт, що зольники існували лише в лісостепових районах, в середовищі племен якщо не споріднених, то близьких поміж собою в культурному та господарському відношеннях.

З другого боку, з'ясується, що всі зольники мають низку загальних, дуже своєрідних, властивих лише їм одним рис і особливостей, які простежуються і в топографії зольників, і в їх будові (рис. 4), і в характері речових знахідок (рис. 5, 6). Це приводить до висновку, що всі відомі зараз зольники білогрудівського типу висловлюють єдину спільну ідею, яка підпорядкована єдиним або дуже близьким ідеологічним уявленням. Археологам і етнографам, які пов'язані своїми дослідженнями з північними районами СРСР, з вивченням їх стародавнього населення —

мисливців і рибалок, добре відомий такий тип пам'яток, як костища. Ці пам'ятки різко відрізняються від поселень або могильників. Вони названі так тому, що містять велику кількість перепалених кісток тварин, принесених в жертву. Серед попелу і кісток костищ знаходять безліч вотивних предметів. Костища, звичайно, розміщені осторонь жител, в самотніх урочищах. За типовий зразок таких костищ можуть правити описані в археологічній літературі костища Середнього Уралу, наприк-

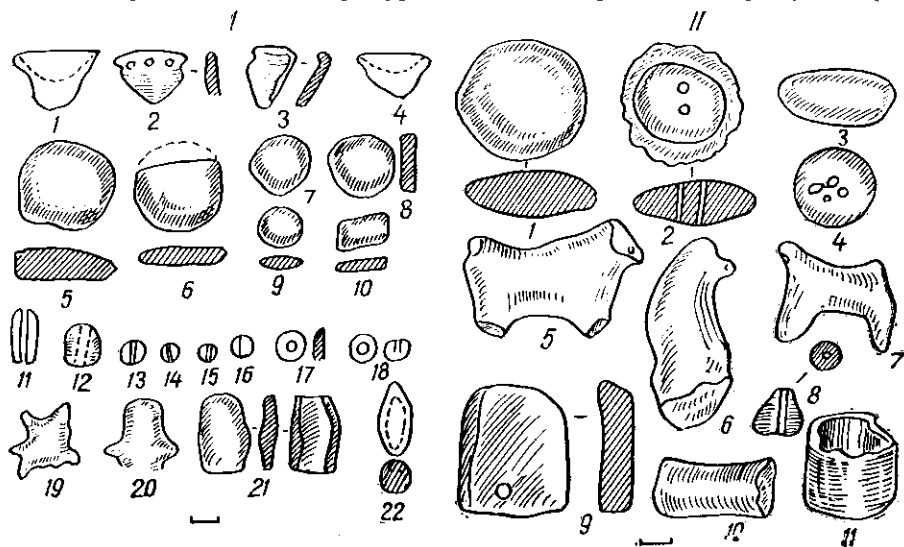

Рис. 6: Культові речі з зольників біля сс. Караван і Мачуха:

I. Караван (за Б. А. Шрамко): 1—4—мініатюрний посуд; 5, 6, 9—коржик з глини; 7—шарик з глини; 8, 10—кружок і чотирикутник, зроблені з стінок посудин; 11—16—намисто з глини; 17, 18—намистини з пасти; 19, 21, 22—загадкові вироби з глини; 20—уламок антропоморфної статуетки; II. с. Мачуха, ур. Таранів Яр (за М. Я. Рудинським): 1, 9—коржик з глини; 2, 3, 4, 8—пряслеподібні вироби; 5—7—фігурки тварин і птахів; 10—важок; 11—мініатюрний посуд.

лад, Гляденівське²³. Дуже показовим є склад знахідок в костищах. Крім кісток, в одних випадках він складається з величезної кількості наконечників стріл і списів, в других — з характерних фігурок людей та тварин, нерідко цілком фантастичних обрисів — так звані шаманські зображення.

Костища являють собою залишки стародавніх жертвних місць, де провадилися відповідні обряди, якими відзначались найбільш важливі в господарському відношенні періоди річного календаря. На нашу думку, зольники білогрудівського типу на Україні за своєю ідеєю близько нагадують костища. Але при наявності безсумнівно загальних рис з жертвними місцями півночі, білогрудівські зольники є пам'ятками іншого часу і, насамперед, іншого історичного середовища. Вони відображають інші умови господарського і побутового складу життя і, безпосередньо, інше коло уявлень. Відомо, що навіть у XIX ст. побуту селян Європи ще були притаманні пережитки стародавніх язичницьких уявлень і обрядів. Відомо також, що культ вогню займав в цих уявленнях значне місце.

Зараз ще немає достатніх даних для того, щоб вирішувати, яким саме з цих обрядів слід пояснювати походження зольників білогрудівського типу. Проте є достатньо підстав вбачати в зольниках білогрудівського типу залишки таких обрядів. І в цьому переконанні не останнє місце належить зольнику Адамівки.

²³ Н. Н. Новокрещенных. Гляденовское костыще.— Труды Пермской ученой архивной комиссии, т. II. Пермь, 1914.

НОВЫЙ ИСТОЧНИК К ПОНИМАНИЮ ЗОЛЬНИКОВ БЕЛОГРУДОВСКОГО ТИПА

Резюме

В 1956—1957 гг. в с. Адамовка Кременчугской области были раскопаны три зольника. На основании обнаруженных в них вещей зольники могут быть отнесены к чернолесской культуре и датированы VIII—VII вв. до н. э. По своему устройству зольники Адамовки очень близки к белогрудовским. В одном из адамовских зольников («Большом») обнаружены интересные детали, по-новому освещающие назначение этих своеобразных памятников и подтверждающие мысль о том, что зольники представляют собой остатки каких-то культовых церемоний.

В заключительном разделе статьи дан обзор зольников белогрудовского типа, позволяющий говорить о том, что они не являются узко локальным явлением, а распространены на широкой территории лесостепной Украины от Днестра до Северного Донца, в среде племен близких между собой по культуре и идеологическим представлениям. Высказано предположение о том, что в белогрудовской культуре зольники появились в результате контактов с культурой Нюа.

В. І. БІДЗІЛЯ

З ІСТОРІЇ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ КАРПАТСЬКОГО УЗГІР'Я РУБЕЖУ НАШОЇ ЕРИ

Для раннього залізного віку Середньої Європи відома густа сітка залізоплавильних районів і окремих металургійних горен, які дозволяють в загальних рисах скласти суцільну картину історії залізовидобування майже без хронологічних прогалин. Серед стародавніх місцезнаходжень чорної металургії найбільш цікавою є Карпатська область, що охоплює територію обох схилів Північних Карпат. Початок розвитку чорної металургії тут відноситься ще до гальштатської доби. На десятках гальштатських поселень збереглися рештки залізного шлаку, залізоплавильні горна шахтового і ямного типів, розробки залізорудних покладів і ковальські майстерні для переробки заліза¹. Особливо високого розвитку набуває чорна металургія цього району в латенську добу, коли середньоевропейські племена були об'єднані кельтським економічним ринком, а реміснича діяльність набула професійної спеціалізації. Вона в першу чергу торкнулася залізовидобувної справи як основної в ремісничому виробництві. На території Чехословаччини відкрито по кілька металургійних горен стаціонарного типу, які давали значну кількість заліза-сирцю. Вони відомі в Костомлатех (три сиродутні металургійних горна і одне ковальське), Подборжани (майстерня з двома горнами), Вікліце (три металургійних горна), Мшецкі Жегровіци (залізоплавильна майстерня з горном), Тухловіце (залізоплавильна майстерня з п'ятьма горнами² і в інших пунктах. Наявність залізоплавильних майстерень в закритих приміщеннях із стаціонарним горном свідчать про постійне, а не періодичне, заняття металургією заліза в латенський час. Додатковим свідченням широких масштабів металургійної справи є надзвичайно великий асортимент залізних виробів на всіх без виключення поселеннях і городищах.

Вироби з заліза входили у всі сфери господарчої діяльності населення: ремесло, землеробство, ювелірну справу, житлобудування, транспортні засоби, побут і промисли. Ряд великих металообробних центрів (Галіш-Ловачка, Страдоніце, Старе Гродіско та ін.) спеціалізувались в основному на обробці заліза. Безперерйне постачання подібних металообробних центрів вимагало великої металургійної бази.

Якщо прийняти до уваги потреби металообробних центрів латенської культури, їх асортимент і кількість залізних виробів взагалі, то стане очевидним, що окремі сиродутні горна не мали змоги забезпечити залізом-сирцем виробництво таких масштабів. Це буде справедливим і в тому випадку, якщо приймати до уваги не тільки вже відкриті гор-

¹ R. Pleiner. *Zaklady slovenského železářského hutnictví v Českých zemích*. Praha, 1958, стор. 71—72, mapa II.

² Там же, стор. 101—102.

на, але й місцезнаходження залізних шлаків, де можна сподіватись на відкриття металевих горен. Окремі горна на ряді поселень могли забезпечити сировиною потреби тільки власного поселення, або незначної групи населених пунктів. Очевидно, саме такими міркуваннями слід пояснити поодинокі металургійні горна, які нерідко зустрічаються на багатьох поселеннях, де є поклади залізної руди. Порівняна густина металургійних горен і залишки залізного шлаку на рядових поселеннях, які не являють собою скільки-небудь значних ремісничих пунктів, наводить на думку, що залізодобування стає загальним подоступним ремісничим заняттям для широких кіл населення і вже не становило собою складних технологічних загадок. З другого боку, густа сітка поодиноких сиродутних горен свідчить про ще низьку суспільну організацію чорної металургії в добу раннього і середнього латену. Поодинокі майстерні металургів виробляли продукцію, яка була розрахована на місцевий попит.

Добування заліза і його переробка здійснювалась на місцях одними і тими ж ремісниками, що підтверджується знахідками разом металургійних і ковальських майстерень. Даних, які засвідчували б відокремлення чорної металургії від ковальської справи, поки що немає. Технічна основа чорної металургії в цей час досягла такого рівня, що вона вже могла відокремитись в спеціалізовану галузь ремесла. Проте соціальні умови для її відокремлення настали тільки після виникнення єдиного економічного ринку, що об'єднував різноплеменні етнічні групи Середньої Європи.

Із припиненням військової експансії, кельтські племена перейшли до осілого життя, і засіб для збагачення в цей час полягав не у грабіжницьких походах, а в інтенсивному розвитку землеробства і ремесла. Останні століття до н. е. в Середній Європі ознаменувались загальним високим економічним піднесенням, яке викликало до життя укріплені городища-опідуми з концентрацією в них ремісничо-торгового люду. В латенській культурі з'являється монета власного карбування, що свідчить не тільки про загальну економічну могутність племен, але й про високу організацію виробництва в суспільстві. Реміснича діяльність в пізньолатенську добу повинна була задовольняти економічний попит ринку на знаряддя землеробства і ремесла. Це постійно вимагало соціальної перебудови основ ремісничого виробництва, об'єднання дрібних кустарних майстерень в єдине виробництво. Успіхи господарчої діяльності вимагали широкої спеціалізації як в самій сфері виробництва, так і в окремих фізико-географічних районах (дунайське пониззя, наприклад, стає головним постачальником хліба, а карпатське узгір'я — ремісничих виробів). В новій економічній ситуації, яка склалася на останню чверть I тисячоліття до н. е. в північно-східній частині Карпатського басейну, важливе місце належало чорній металургії. Поодинокі металургійні майстерні поступаються перед великими професійними центрами. Чорна металургія стає основним джерелом існування не тільки поодиноких сімей, але й цілих поселень, груп поселень і навіть окремих районів. Очевидно, саме таку територіальну спеціалізацію мав на увазі Тацит, згадуючи племена котинів, які займалися залізодобуванням³.

Ця спеціалізація виступала настільки яскраво, що знайшла своє відображення в писемних джерелах.

Повідомлення Тацита є яскравим доказом тих зрушень, які настали в ремісничій діяльності і тому становить для нас особливий інтерес. Якщо слово Тацита розуміти дослівно — «займалися залізодобуванням», то на перший план виступає питання локалізації котинів, з тим, щоб встановити територію, на якій можна було б знайти археологічне

³ Тацит. Германия, глава 43. СПб., 1886.

підтвердження такої вказівці. Разом з бурами, осами і марсігнами, за свідченням Таціта, вони займали місцевість за маркоманами і квадами⁴, тобто північніше, або східніше останніх. В кожному випадку в загальних обрисах ця територія може бути визначена межами північних Карпат і, очевидно, південними їх схилами.

Ми не торкаємось тут питання більш точної локалізації котинів, оскільки воно не вирішено в науці і вимагає спеціального дослідження. В даному випадку текст Таціта важливий для нас тільки в тому плані, що він містить вказівку на спеціалізацію значної частини стародавнього населення Карпат. При цьому навряд чи можна сумніватися в правильному визначенні Тацітом основного заняття котинів. Як би воно було малозначущим і не відігравало важливої ролі в Європейському ринку, то далекий від цих районів історик панівного Риму міг би й не знати про нього, з другого боку, він міг прославляти римських майстрів своєї країни. Очевидно, тільки значні масштаби видобутку заліза, які мали місце в Карпатах раніше, або в саму добу життя Таціта, і привернули до себе увагу стародавніх істориків.

Сучасні історики чорної металургії і археологи давно шукають археологічної відповідності свідченням Таціта, оскільки це дозволило б виявити провідний центр старовини важливий як з точки зору технології металургії, так і її організації. Слід зазначити, що особливо плідною в цьому відношенні виявилась середина 50-х років, коли польськими археологами був відкритий великий і самобутній ремісничий центр чорної металургії в Свентокжицьких горах на лівобережжі Вісли в Малопольщі⁵. Вперше в стародавній історії нашого континенту було відкрито об'єднане професіональне виробництво заліза, яке безперерійно постачало продукцію на європейський ринок. На ньому виявлено сотні і тисячі сиродутних горен. Дослідження (з 1955 р. і до цього часу) довели, що залізвидобувна справа в Свентокжицьких горах велась на величезній площі у 800 км² і існувала з початку і до середини I тисячоліття н. е. Тому цілком зрозумілий інтерес, який виявляють дослідники до свентокжицької металургії. Максимальної економічної потужності свентокжицька металургія набуває у III—IV ст. н. е., тобто вже в післялатенську добу. З цих міркувань навряд чи вона може служити ілюстрацією до згадки Таціта про котинів. Головним постачальником заліза в пізньолатенський час був, очевидно, інший центр — більш ранній за часом. В цьому плані мова може йти про Закарпатський центр чорної металургії III—I ст. до н. е., відкритий у 1962 р.⁶

Закарпатський металургійний центр розташований на 1 км західніше сучасного с. Новоклинове Виноградівського району Закарпатської області і займає схили західного пасма Українського гірського Закарпаття (рис. 1). Залишки видобування чорної металургії виявлені на північно-західному схилі Новоклинівської гори і в заболоченій долині лівої притоки Тиси р. Батар. Долина Тиси в цьому місці густо покрита сіткою дрібних річок, старицями, озерами і займає площу до 20 км. Із північно-західного та південно-східного боків долина стиснута невисокими горами, а на захід вона все більше розширюється. Гірські схили до недавнього часу були покриті густими листяними лісами, значна частина яких уже розчищена під виноградники. Узгодження гірського рельєфу з великими запасами деревини і річкових долин з залізородними покладами створювали хороші умови для розвитку тут залізвидобувно-

⁴ Таціт. Вказ. праця; Дискусії і література про локалізацію котинів, див.: Е. Пясковський. Исследования по локализации древних котинов.— Acta archaeologica Carpathica, t. III, 1—2. Scaeviae, 1961, стр. 110—112.

⁵ K. Bielenin. Starożytne hutnictwo Świętokrzyskie. Warszawa, 1964.

⁶ Закарпатський металургійний центр досліджувався у 1962, 1964, 1966, 1967 роках Закарпатською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора.

го ремесла. Очевидно це було одним з вирішальних факторів, який і визначив даний район для виробничого центру стародавніх металургів.

Закарпатський металургійний центр в нині відомих межах займає площу близько 25 км² і складається з тринадцяти окремих виробничих пунктів. На кожному з них зафіксовано залишки залізного шлаку і ве-

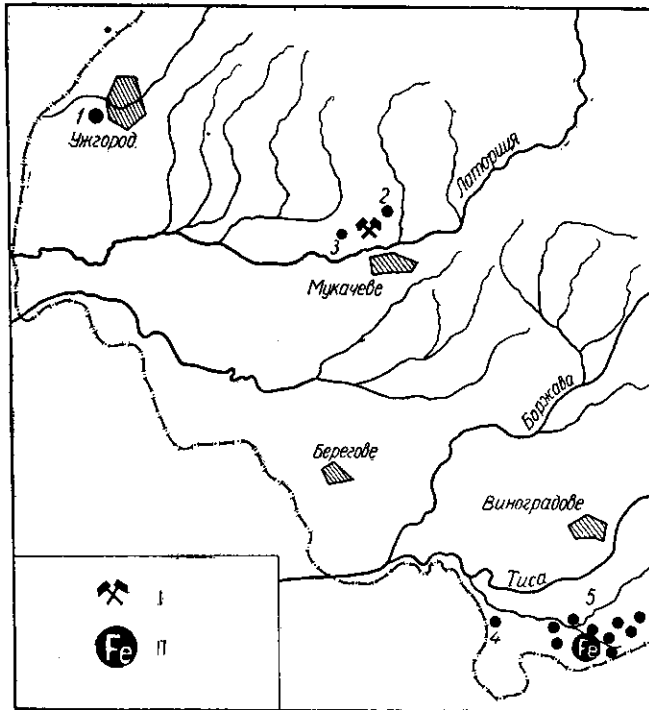

Рис. 1. Схема розміщення Закарпатського металургійного центру:

I — металургійні центри; II — металургійні центри; 1 — Ужгород; 2 — Галіш-Ловачка; 3 — Клячанове; 4 — Бобове; 5 — Новоклинове.

лікі металургійні конгломерати («козли») круглої в плані форми. Експедиційні дослідження були проведені на двох пунктах поблизу с. Новоклинове — на гірському останці Галом домб і в плавнях на лівому березі річки Батар. На решті пунктів проведено тільки розвідкове обстеження.

На всіх відкритих пунктах культурний шар складається виключно з залишків чорної металургії — залізний шлак, деревне вугілля, залізна руда і уламки сінок горен. Всі ці знахідки сконцентровані на невеликих площадках в кілька десятків м², які ми умовно називаємо робочими площадками⁷. Побутових залишків в культурному шарі надзвичайно мало. Вони представлені незначними уламками кераміки. Житлові приміщення зовсім відсутні.

Гірський останець Галом домб⁸, де провадилися дослідження, має форму витягнутого із заходу на схід овалу розміром 150×50 м і з трьох сторін — заходу, півночі і сходу омивається старим руслом р. Батар. Середня висота останця над річковою заплавою становить 3—4 м, а

⁷ Термін «робоча площадка» запозичена у польських археологів, де вона означає аналогічне явище в Свентокжицькому металургійному районі.

⁸ Назва «Галом домб» (угорське) дослівно означає «Горб мертвих». Згідно усних легенд на цьому місці була влаштована братська могила під час татаро-монгольської навали. Археологічні розкопки цього не підтвердили.

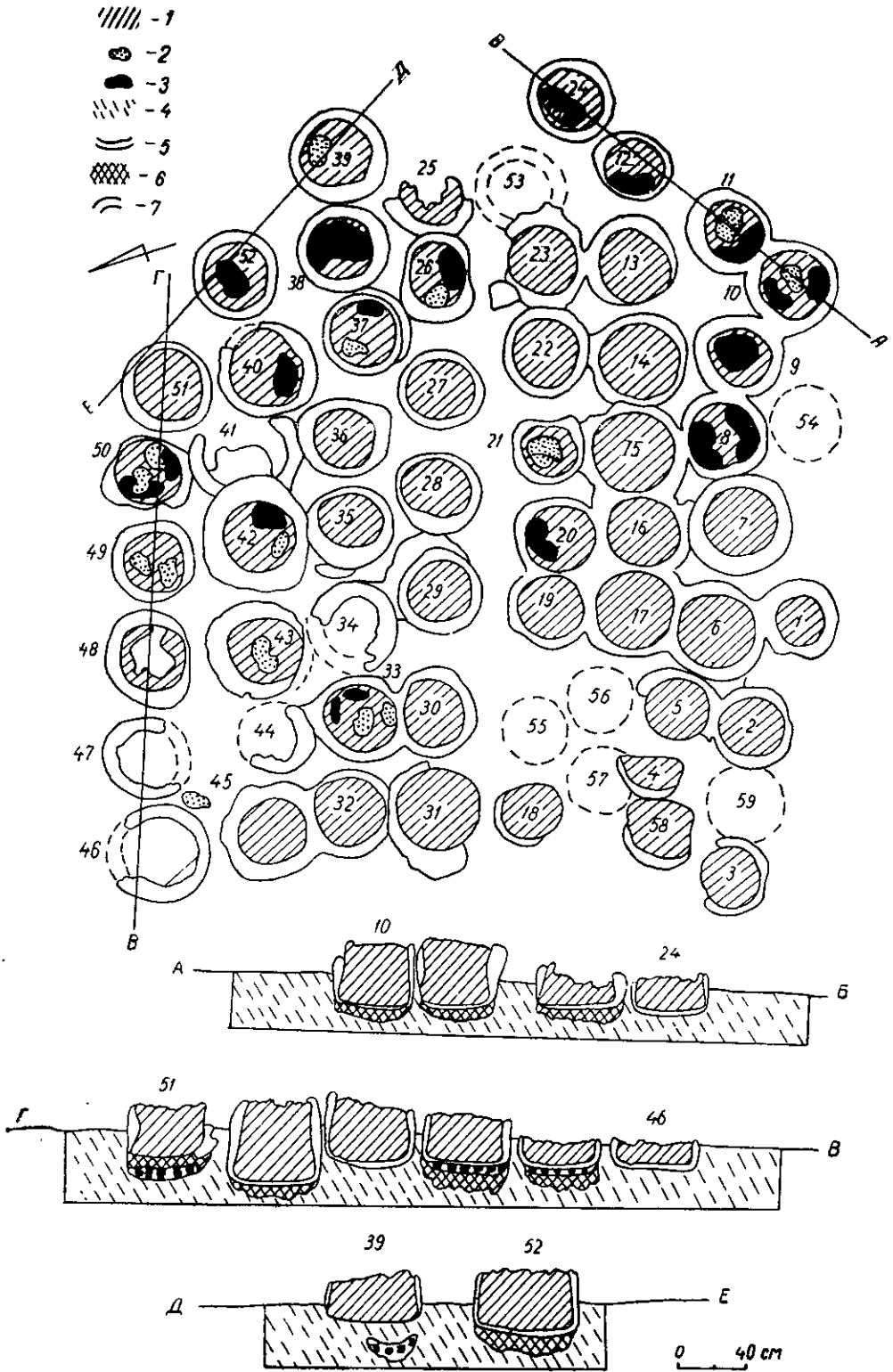

Рис. 2. Схема робочої площадки № 1:

1 — залізний шлак; 2 — залишки печини на конгломератах; 3 — зпечена залізна руда; 4 — материк; 5 — окисли заліза; 6 — сіроглиняна обмазка; 7 — обмазка.

східна його частина дещо вища (6 м). Південні схили похилі, решта — стрімкі. Вершина останця має горизонтальну площадку.

На Галом домбі виявлено і досліджено дві робочі площадки.

Робоча площадка № 1 розташована на східному кінці Галом домба на самій високій точці горба (рис. 2). На глибині 25—30 см від сучасного рівня було виявлене велике скупчення залізного шлаку, уламки випалених глиняних стінок від шахти горен, а також дрібні шматочки деревного вугілля і невелике каміння. Після розчистки виявилось, що площадка густо вкрита металургійними конгломератами, які розміщені

Рис. 3. Загальний вигляд робочої площадки № 1.

впритул один до одного і в плані нагадують бджолині соти. Кожен конгломерат має кулясту форму діаметром від 40 до 50 см і висотою 30—35 см. Верхня частина їх порівняно гладка і тільки по периметру має невеликі бортики висотою 1,5—2 см (рис. 2, розріз по лінії А—Б). Нижня частина конгломератів нерівна, дуже крихка з великою кількістю застиглих підпливів.

Кожен конгломерат розміщений в окремій ямці і обмазаний спонділовою глиною на товщину 2—3 см. Такою ж глиною замазаний і вільний простір між конгломератами. В окремих випадках конгломерати зрушені плугом і первісне місцерозташування їх фіксується тільки сіроглиняною обмазкою. Нерідко на верхній частині конгломератів чи чушок є незначні вкраплення випаленої до червоного кольору глини, невеликі плями окису заліза або шматочки спеченої залізної руди, що не пройшла процесу відтворення заліза.

Площадка № 1 мала 29 металургійних конгломератів, що займали площу 25 м². Вони розташовувались окремими рядами із сходу на захід, утворюючи вісім рядів. Число чушок в кожному ряду нестала (рис. 3). По середині площадки проходить невелика вільна смуга, яка ділить її на дві симетричні частини із чотирьох рядів чушок на кожній.

З метою одержання повних розмірів, на крайніх рядах чушок були зроблені повні профілі з розрізом материкового шару.

В північному ряду (рис. 2, розріз по лінії В—Г) одержано профіль шести конгломератів № 46—51, який показав, що всі вони у вертикальному перерізі мають форму зрізаного конуса і покриті сіроглиняною обмазкою до самого дна. У верхній частині обмазка досягає 4—5 см товщини, а в напрямку дна все тоншає, доходячи до 1—1,5 см. В трьох

із шести випадків під чушками нижче обмазки знаходився незначний шар з окремих шматків дерев'яного вугілля. Материковий шар під частиною чушок має бордове забарвлення від окису заліза, вимитого ґрунтовими водами.

Профілі решти чушок дали аналогічну картину без суттєвих відмінностей. Заслуговує на увагу тільки профіль чушки № 39 (рис. 2, розріз по лінії Д—Е). В нижній частині вона не має характерної сіро-

Рис. 4. Загальний вигляд робочої площадки № 2;
× — розвал горна.

глиняної обмазки і опирається прямо на материковий шар. На 10 см глибше основи чушки виділяється горизонтальна вугільна пляма, перекрита стерильним шаром. В профілі двох інших чушок, що примикають одна до одної № 10 і 11, виявилось, що їх широкі основи зтулені і бокова обмазка не розділяє їх (рис. 2, розріз по лінії А—Б).

Приблизно в 3—4 м північніше скупчення металургійних конгломератів виявлено розвал залізоплавильного горна. На краю останця, на глибині 0,4 м, залягали великі уламки глиняних стінок горна, дрібні шматки шлаку, деревного вугілля і дрібнотовчена залізна руда. Стінки із значною домішкою піску, випалені до червоного і біло-жовтогарячого кольору. Внутрішня поверхня стінок покрита незначним шаром накипу залізного шлаку. Місцями стінки перейшли в керамічний шлак жовто-зеленого кольору. Виявлені значні шматки стінок, в тому числі і від колошникової частини шахти, що дозволяє реконструювати колошник у вигляді розширеної воронки.

Материковий шар на місці горна, особливо в центральній частині, добре випалений і поступово слабшає у радіальному напрямку.

Робоча площадка № 2 розташована приблизно на 100 м південно-західніше від площадки № 1, в середній частині південного підніжжя Галом домба. Загальна її площа близько 50—60 м². Принципових відмінностей між обома площадками не виявлено, якщо не брати до уваги її збереженість. На площадці № 2 більшість металургійних конгломератів пошкоджена в процесі оранки і та незначна частина чушок, що збереглася, не дозволяє так чітко встановити їх планування, як це було в першому випадку.

Після повного розкриття тут виявлено 32 металургійні конгломерати (рис. 4). Морфологічно і конструктивно вони повністю співпадають з чушками площадки № 1 — по розміру, характеру влаштування, обмазки і т. п.

По західній і східній боках площадки виявлені розвали глиняних стінок металургійних горен. Розвал одного горна компактно залягав на північно-західній околиці на відстані 3 м від скупчення металургійних

Рис. 5. Загальний вигляд робочої площадки № 3.

конгломератів, а розвал другого — знаходився в південно-східній частині площадки майже впритул до чушок.

Розвал глиняних стінок горна в північно-західній частині площадки, товщиною 0,5 м² займав площу 2 м². Окремі шматки стінок зберегли дугоподібну форму висотою 15—20 см і товщиною 8—10 см. Внутрішня сторона стінок покрита накипом залізного шлаку. Серед розвалу виявлено кілька цілих шматків від нижньої частини шахти горна, сирцевих цеглин, які вживались для викладки шахти горна. Грані цеглин трохи заокруглені і деформовані під навантаженням верхніх стінок.

Частина стінок походить від верхньої колошникової частини горна. Ці стінки, товщиною менше 2—3 см, випалені слабше, ніж середня частина горна. Вінця колошника плавно відхилені назовні і заокруглені по краях. Материковий шар під розвалом горна пропечений до коричневого кольору. Діаметр випаленої плями 0,8 м. Під розвалом стінок на рівні стародавнього горизонту виявлені дрібні шматки деревного вугілля і роздроблена до величини пшеничних зерен залізна руда.

Розвал іншого металургійного горна, виявлений в південно-східній частині площадки № 2, повністю повторює картину шойно описаного горна з тією тільки різницею, що тут не виявлено залишків залізної руди.

Робоча площадка № 3 виявлена і досліджена на другому виробничому пункті, розташованому на низькому заболоченому березі в заплаві р. Батар. Площадка знаходиться приблизно в 300 м північніше останця Галом домб і відокремлена від нього двома старими річищами річки.

На площадці виявлено 42 металургійні конгломерати сплановані окремими рядами на площі близько 80 м² (рис. 5). Глибина залягання

металургійних конгломератів від сучасної поверхні становить в середньому 25—30 см, на долю яких приходить чистий задернований шар жовтої глини. Крім шматків залізного шлаку, інших культурних залишків в шарі не простежено.

За формою і структурою металургійні конгломерати даної площадки нічим не відрізняються від уже описаних чушок на двох попередніх площадках. Різницю між ними становить тільки більша вага чушок,

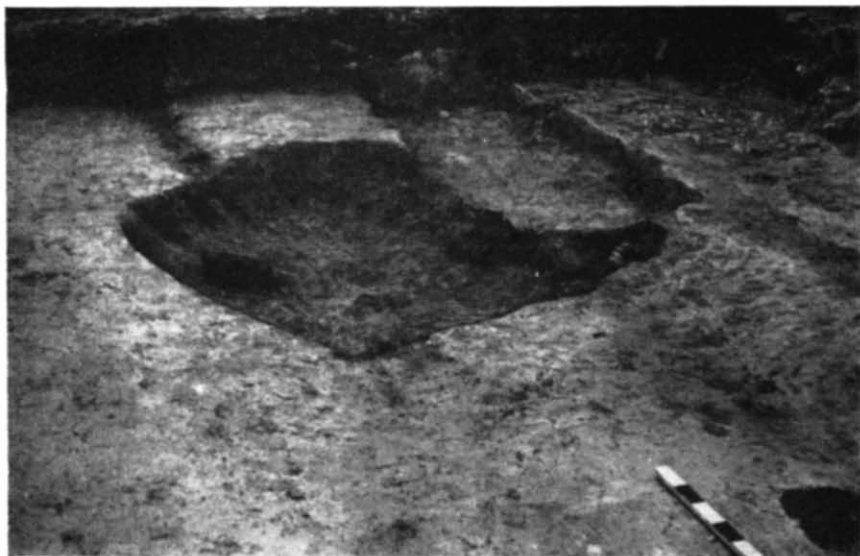

Рис. 6. Залишки ям для збереження деревного вугілля.

виявлених на площадці № 3. Вага одної чушки тут — понад 100 кг, тоді як на решті площадок середня вага становить 80—90 кг. Решта деталей співпадає.

Виявлені конгломерати на площадці № 3 сплановані в ряди, що простягаються із заходу на схід. Не в усіх рядах кількість чушок однакова. Всього простежено шість рядів. Найчіткіше спланований середній ряд, який включає дев'ять чушок — найбільша кількість в одному ряду.

Північніше цього ряду розташовані ще два ряди, але кількість чушок в них відповідно зменшується — в першому з них більше, в другому менше. Південніше першого центрального ряду вдається простежити ще три ряди, але окремі конгломерати в них розташовані значно рідше. В цілому створюється враження, що планування цієї площадки не цілком витримане і його додержувались тільки на початку її забудови, коли, очевидно, був створений перший найдовший ряд, а потім з обох його сторін чушки прикладувались і не завжди старанно витримувались ряди.

Більшість відкритих чушок залягало в землі у вертикальному положенні, тобто їх циліндричні основи знаходяться в горизонтальній площині. Проте зафіксовано три випадки, коли плоскі основи чушок знаходились не в горизонтальному, а у вертикальному положенні — чушки лежали на боці (конгломерати № 21, 31, 34). Всі три чушки були в первісному, незрушеному стані, про що свідчить глиняна сбмазка на них: вони обмазані довкола в положенні на боці.

Інших особливостей на площадці № 3 не спостерігається. Можна зазначити, що на деяких чушках є великі шматки спеченої залізної ру-

ди. Окремі дрібні шматки залізної руди були виявлені серед залізного шлаку між чушками.

В північно-східному кутку площадки № 3 виявлено розвал випалених глиняних стінок шахти металургійного горна з насипами шлаку на внутрішній стороні. Проте простежити первісне місце сиродутного горна не пощастило, як і не пощастило зрозуміти його конструкцію на підставі окремих шматків стінок.

Крім залишків сиродутних металургійних горен, шлакових чушок і шматків залізного шлаку, деревного вугілля і руди на вершині останця Галом домб виявлені дві ями для зберігання припасів деревного вугілля. Вони розміщались приблизно на середині між площадками № 1 і 2 і виявлені на глибині 30 см від сучасного рівня.

Одна з ям мала майже квадратну форму розміром 2×2 м. Дно її опущено на 0,4 м в материковий шар (рис. 6). В напрямку дна яма поступово звужується, набираючи форму конуса. Стіни ями обмазані глиною на 2—3 см і випалені. В нижньому горизонті заповнення ями залягав шар деревного вугілля.

Друга яма аналогічна щойно описаній, тільки дещо більша за розмірами.

В процесі експедиційного і лабораторного дослідження залишків чорної металургії велика увага зверталась на визначення хронологічних рамок його існування. На жаль, матеріалів для абсолютної хронології в процесі дослідження не вдалось одержати. Єдиним терміном для визначення відносної хронології є незначна кількість керамічного матеріалу.

Кераміка пізньокуштановецького і латенського типу. За технікою виготовлення вона поділяється на ліпну і гончарську. Ліпна куштановецька кераміка належить широковідкритим банкоподібним посудинам із слабо відігнутими вінцями. Орнамент відсутній. Тісто сухе з великою домішкою піску. Випал нерівномірний.

Пізньолатенська гончарна кераміка більш виразна і представляє ті основні типи посуду, що відомі і на інших пізньолатенських пам'ятках Закарпаття. Це сіроглиняні горщики і графітовані ситули з вертикальним жолобчастим орнаментом. Великі гончарські посудини-зерновики з широкими горизонтальними вінцями і роздутим тулубом. Ця форма характерна і для дакійських комплексів останніх століть до н. е. Останніми століттями до н. е. датується і латенська графітова кераміка. Особливо виразним для II—I ст. до н. е. є фрагменти гончарних графітових ситул⁹.

Куштановецька кераміка не піддається такому точному датуванню. Проте її знаходження в одному шарі з пізньолатенською керамікою неодноразово засвідчене і на інших поселеннях і поховальних пам'ятках Закарпаття¹⁰.

На підставі керамічних знахідок здається можливим визначити час функціонування Закарпатського металургійного центру останньою чвертю I тисячоліття до н. е. Запропонована дата цілком узгоджується також із загальною історичною ситуацією закарпатських племен останніх століть до н. е. Куштановицька культура скіфського часу в цілому характеризується досить примітивним господарським укладом, який не дозволяє передбачати існування відособлених металургійних центрів або навіть скільки-небудь значних майстерень¹¹. Тільки в останніх сто-

⁹ В. І. Бідзіля. Поселення Галіш-Ловачка.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 138—139.

¹⁰ В. І. Бідзіля. Етно-культурні зв'язки закарпатських племен другої половини I тисячоліття до н. е.— Тези доповідей до ювілейної наукової конференції Ужгородського державного університету, серія історична. Ужгород, 1965, стор. 138—139.

¹¹ Г. И. Смирнова, К. В. Бернякович. Происхождение и хронология памятников куштановецкого типа Закарпатья.— Археологический сборник, № 7, 1965. Т. I.—М., стор. 89—115.

літтях до н. е. разом з приходом латенської культури в північно-східну частину Карпатської низовини наступили умови для такого розвитку. Поява великих металообробних центрів цього часу і нововідкритий металургійний центр слід розглядати як єдиний процес в економічному розвитку місцевих племен останньої чверті I тис. до н. е.

Такі загальні фактичні дані, одержані в процесі розкопок на металургійному центрі біля с. Новоклинове на Закарпатті.

Що ж являв собою закарпатський металургійний центр в технічному і соціально-економічному відношенні?

При вирішенні цих питань ми скористувались досягненнями польських археологів, які вже більше 10 років вивчають давнє виробництво заліза в Свентокжицькому районі. Роботами К. Беленіна і М. Радвана здобуто величезний експедиційний матеріал, проведені масові лабораторні дослідження техніки і технології виробництва заліза, здійснено фізичне моделювання процесу. І. Пясковський виготовив серію металографічних аналізів¹². Всі ці роботи дали багатий фактичний матеріал. Щодо вивчення Закарпатського металургійного центру, то дані польських дослідників мають майже пряме відношення, оскільки характер, морфологія металургійних конгломератів Закарпаття і Свентокжицьких гір повністю співпадають. Однаковою виявилось планування конгломератів, їх вага, виробничі покидьки тощо. Зрештою, обидва центри якийсь час працювали синхронно на рубежі н. е. Все це дає підстави сподіватися на існування єдиної техніки і технології залізвидобування в обох районах і скористатися досягненнями польських спеціалістів для інтерпретації Закарпатського металургійного центру. Найбільш цікавим в цьому відношенні є питання технічної реконструкції чорної металургії, де вже тепер досягнуто важливих висновків.

Вузлові питання технічної сторони Свентокжицької металургії в інтерпретації М. Радвана зводяться до слідуючого.

Металургійні конгломерати або чушки, якими густо насичені робочі площадки, являють собою залишки нижньої частини сиродутного металургійного горна, яка відігравала роль резервуара для шлачних відходів в процесі плавки¹³. Такої ж думки дотримується зараз і Р. Плейнер¹⁴.

Більше труднощів викликав процес реконструкції наземної частини горна. В цьому питанні М. Радван пішов по шляху відновлення зовнішнього вигляду одного окремо взятого горна. На підставі аналізу розвитку глиняних стінок шахти, знайдених під час розкопок, він дійшов висновку, що металургійне горно являло собою плавильну яму з двома отворами для подачі повітря (рис. 7, 1). Проте від подібної реконструкції довелося відмовитися, оскільки вона суперечить правилам технології. Замість неї була запропонована інша, принципово відмінна від попередньої конструкції, де котлован з шлаком становив тільки нижню підземну частину горна. Наземна частина, на відміну від першого варіанту, була більш-менш високою і являла собою глиняну шахту горна з двома ковальськими міхами, винесеними в наземну частину (рис. 7, 2). Такий варіант реконструкції був визнаний вдалим і в ньому проводилось моделювання сиродутного процесу.

Знайшовши вдалу реконструкцію одного горна, М. Радван так пояснює функціонування горен на робочій площадці в цілому. Біль-

¹² M. Radwan. Starożytne hutnictwo Świętokryskie.— Zeszyty naukowe Akademii górniczo-hutniczej. Kraków, 1966, стр. 19.

¹³ J. Piaskowski. Technologija żelaza w Gorach Świętokryskich w I—IV wieku naszej ery. Hutnik, 27, 1960, стр. 218—233; M. Radwan. Starożytne hutnictwo., стр. 30—33.

¹⁴ R. Pleiner. Die Eisenverhüttung in der «Germania Magna» zur römischen Kaiserzeit.— Bericht der Römischen-Germanischen Kommission 1964, 45, Berlin, 1965, стр. 45.

шість робочих площадок сплановано таким чином, що ряди шлачних чушок поділені симетрично на дві частини є дзеркальним відображенням одна одної. В кожній групі чушок одна крайня стоїть відособлено¹⁵. На цій підставі М. Радван дійшов висновку, що горна функціонували не абсолютно синхронно, а по одному, чи два-три разом. Процес відновлення заліза починався в одному горні і поки він тривав, поруч будувалось наступне горно. Після закінчення плавки горно руйнувалось, щоб вийняти залізо, і чергова плавка проходила в новому горні. Так, в процесі численних плавок вся робоча площадка вкривалась металургійними горнами, залишки яких і збереглись до наших днів у вигляді ям з шлачним конгломератом.

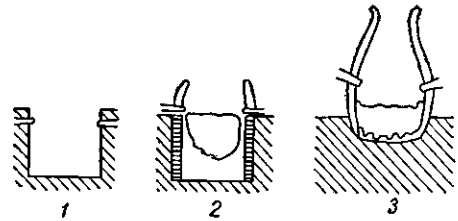

Рис. 7. Реконструкція сиродутних горен: 1—2 — із Свентокжицьких гір, за М. Радваном; 3 — Новоклинове.

Оскільки археологічні дані в Закарпатському і Свентокжицькому центрах співпадають до деталей, ми сподівались, що інтерпретація М. Радвана буде прийнята і для нас.

Проте вже в процесі розкопок було одержано ряд фактів, які змушують сприймати висновки М. Радвана з певною обережністю. Ми далекі від намагання спростувати ці висновки стосовно Свентокжицької металургії, оскільки спорідненість в фактичному матеріалі обох центрів встановлена тільки на підставі публікації, а не на знайомстві з матеріалом в натурі. Саме через це ми змушені обумовити, що запропоновані міркування вимагають перевірки на нових фактичних матеріалах.

Уже в процесі експедиційного дослідження ми дійшли висновку, що круглі ями, вимазані сірою глиною і заповнені металургійним конгломератом не можуть бути кваліфіковані як залишки сиродутних металургійних горен в прямому розумінні. Цьому заперечує в першу чергу відсутність слідів високотемпературного режиму обмазки на ямах. В обмазці нерідко трапляються органічні домішки — солома, тонкі гілочки тощо. Якщо ж прийняти ці ями з шлаком за нижню частину горен, то не тільки органічні домішки вигоріли, але й сама обмазка змінила б колір. До речі, за даними К. Біленіна, обмазка ям в Свентокжицьких горах теж не випалена і має колір сивої сивої глини¹⁶. В будь-якому разі верхня частина обмазки, яка виступає над шлачними чушками і вище стародавнього горизонту, являє собою стінки наземної шахової частини горна і тут сліди високої температури просто обов'язкові. Проте і у верхній частині обмазки не вдалося їх простежити (більше ніж 130 випадків).

Крім самої обмазки цілком очевидно, що і материковий шар на місці скупчення горен (на робочій площадці) теж повинен бути випаленим щонайменше у верхньому горизонті. Ця характерна ознака, що супроводжує будь-яке значне скупчення металургійних горен і навіть одного горна простежена на всіх відомих місцезнаходженнях. Особливо це повинно бути помітно на місцях, де сконцентровано десятки розташованих впритул одне до одного горен. Всупереч цьому материковий шар був чистий на всіх трьох відкритих площадках і на розвіданих пунктах.

Це найбільш суттєві заперечення, які не дозволяють вбачати в ямах із шлачними чушками залишки сиродутних металургійних горен. Суперечить цьому і ряд інших міркувань, зокрема принцип дії горен,

¹⁵ М. Радван, *Starożytne hutnictwo...*, стор. 22, рис. 21—22.

¹⁶ К. Беленин. Древняя металлургия железа в центральной Польше.— С.А. М., 1959, № 1, стор. 173—180.

коли вони розташовані впритул одне до одного. Одночасно працювати вони не могли, оскільки доступ до внутрішніх горен був неможливий. Теоретично можливе припущення, що горна працювали кожне окремо, але тоді невідомо як пояснити, що кожне нове горно (чи група горен) споруджувалось впритул до старого, розвали якого так чи інакше заважали виробничому процесу, а вільна навколишня площа залишалась чомусь невикористаною.

Вищесказане наводить нас на висновок, що трактувати ями з металургійними конгломератами, які відкриті в районі с. Новоклинове, як безпосередні залишки сиродутних металургійних горен щонайменше передчасно. Вони, безумовно, являють собою продукт металургійного горна, але на робочих площадках шлачні чушки знаходяться вже у перевідкладеному вигляді. Свідченням цьому можуть бути хоча б чушки № 21, 31 і 34 на площадці № 3 в Новоклинові, які не стоять, а лежать горизонтально і обмазані докола, як і всі вертикальні чушки. Мало вирогідним здається також, що кожен конгломерат вагою в 100 і більше кг є продуктом одної плавки. Адже ж для того, щоб його одержати, необхідно щонайменше 200 кг залізної руди і більше як 200 кг деревного вугілля — тобто майже 0,5 т попереднього продукта. Горно діаметром 0,5 м за одну плавку, якою б тривалою вона не була (в межах можливого технічного навантаження високотемпературного режиму на стінки товщиною 7—8 см) не могло переплавити таку кількість сировини. Логічніше припустити, що такої ваги конгломерати виникли внаслідок кількох плавок в одному горні, але, щоб стверджувати це, необхідно провести відповідні аналізи. Це тільки припущення.

Досліджуючи робочі площадки, слід мати на увазі ще один момент — похований стародавній горизонт. Оскільки виробничий процес на площадках тривав досить довго і був інтенсивним — завантаження горен, виймання одержаного заліза, спорудження нового горна і руйнування старого, зосередження тут залізної руди і вугілля — все це не могло не залишити на поверхні слідів, а в супереч цьому ми відкриваємо стерильно чисті шари в межах скупчення шлачних чушок. Це в свою чергу змушує обережно відноситись до трактовки шлачних конгломератів на площадках як безпосередніх залишків металургійних горен.

Наведені дані більшою чи меншою мірою суперечать запропонованій М. Радваном інтерпретації і тільки дальше вияснення причин невідповідності фактичного матеріалу цим і іншим деталям дозволять конкретніше і більш підставно реконструювати технічні процеси в Закарпатському і Свентокжицькому металургійних центрах. Ці унікальні і поки єдині металургійні центри в історії ремісничої діяльності стародавньої Європи заслуговують на увагу і узгодження всього джерелознавчого матеріалу. А поки що питання про склади металургійних конгломератів залишається відкритим.

Якщо металургійні конгломерати не можна визначити залишками самих горен, то доречно питання — де знаходились металургійні горна і якого типу вони могли бути? Матеріали із Новоклинова дозволяють пов'язувати з металургійними горнами розвали прокалених глиняних стінок, які завжди зосереджені в одному чи двох місцях за межами зібраних шлачних чушок. В таких розвалах наявні всі знахідки і умови, які дозволяють їх пов'язати з сиродутними горнами. Тут ми маємо залишки випалених стінок з накипом шлаків на внутрішній стороні, скупчення деревного вугілля і дрібнотовчені шматки залізної руди, випалений материковий шар, шматки залізного шлаку. Все це дозволяє пов'язувати подібні місця з функціонуванням тут сиродутного металургійного горна. Для реконструкції горна можна використати такі знахідки: 1) верхню колошникову частину горна з відігнутими і заокругленими вінцями. Накип шлаку на них дуже незначний, або зовсім відсутній; 2) нижню частину стінок шахти у вигляді сирцевих глиняних цеглин ду-

гастої продовженої форми з накипом залізного і керамічного шлаку; 3) ліпні глиняні стінки різної товщини і з різною кількістю накипу шлаків на внутрішній стороні; 4) невелике заглиблення в материковому шарі на місці функціонування горна; 5) форма застиглого металургійного конгломерату (чушка). Якщо розкласти шматки стінок від всієї шахти горна, то вирисовується горно шахтового наземного типу з трохи заглибленою в материк нижньою частиною (рис. 7, 3). Нагнітання повітря здійснювалось в наземній частині. Система кладки, якою споруджувались в нижній частині стінки, дозволяла виймати виплавлене залізо, пробиваючи отвір в шахті не руйнуючи горна. Система шлаковипуску відсутня. Горно припиняло своє функціонування, коли шлачні утворення заповнювали всю нижню частину внутрішнього простору і наступна плавка ставала нерентабельною. Приблизно так ми уявляємо сиродутні горни в Закарпатському металургійному центрі останньої чверті I тисячоліття до н. е.

Досліджений виробничий комплекс чорної металургії в Закарпатті висвітлює ряд важливих соціально-економічних питань місцевих племен кінця раннього залізного віку. Тринадцять пунктів в районі Новоклинова, на яких займалися залізодобуванням, являють собою виробничий осередок, продукція якого забезпечувала попит значного ринку. Свідченням цьому може бути той факт, що серед європейських місцезнаходжень раннього залізного віку Закарпатський центр поки що єдиний і являє собою унікальне явище за масштабами випуску продукції. Навряд чи можна взяти під сумнів тезис, що в Закарпатському металургійному центрі працювали ремісники-професіонали, з чітко поділеними функціями. І справді, якщо прийняти за вихідні дані цифри, запропоновані М. Радваном для Свентокжицької металургії (а не довіряти цим даним у нас немає підстав), тоді в основу приблизних розрахунків беремо: для одержання 100 кг шлачного конгломерату необхідно 193 кг залізної руди (з вмістом Fe 50% і SiO₂ 14%), 213—215 кг деревного вугілля. Вихід заліза-сирцю (горнового) становить при цьому 33—34 кг, або 16—17 кг ковальського заліза¹⁷. Для одержання 142 металургійних конгломератів, які виявлені в Новоклинові (133 відкрито на площадках і дев'ять знайдено у викиді місцевого кар'єру) необхідно було приблизно 30 т залізної руди і більше 30 т деревного вугілля. З цієї сировини можна було одержати близько 5 т металургійного заліза-сирцю, або 2,5—3 т ковкого ковальського заліза. Ці дані, хоч вони і не претендують на абсолютну величину, відносяться тільки до незначної частини, яка становить не більше десятиї долі від загальної кількості виявлених залишок залізодобування. Можливо, що закарпатські металурги повинні були заготовляти сотні тонн залізорудної сировини і деревного вугілля. Це було можливо лише при колективі людей, який складався з кількох населених пунктів, а вірніше об'єднував цілу округу. Складність технічних операцій, які збільшуються при масовому виробництві, вимагали чіткої системи організації праці і цілком ймовірно припустити, що вже існував внутрігалузевий поділ праці зі своїми вугільниками, рудокопами і металургами принаймні. В іншому випадку важко собі уявити функціонування при тогочасній технічній базі виробництво таких масштабів, яке мало місце на Закарпатті. Очевидно, подібного розмаху виробництво заслуговувало на загальноєвропейське визнання і слова Таціта, згадані вище, можуть звучати більш реально і в прямому їх значенні, незалежно від того, чи вони стосуються конкретно нашого району, чи ще не відкритого іншого¹⁸.

¹⁷ M. Radwan. Wzloty i upadki polskiego hutnictwa żelaznego.—Przegląd Naukowo-techniczny Akademii Gorniczo-Hutniczej w Krakowie. 4, ser. H. I, 1959, стор. 16.

¹⁸ Ми далекі від думки локалізувати племена котинів, про які йдеться у Таціта на Закарпатті. Однак ймовірно, що котини не були самотні в своїй спеціалізації.

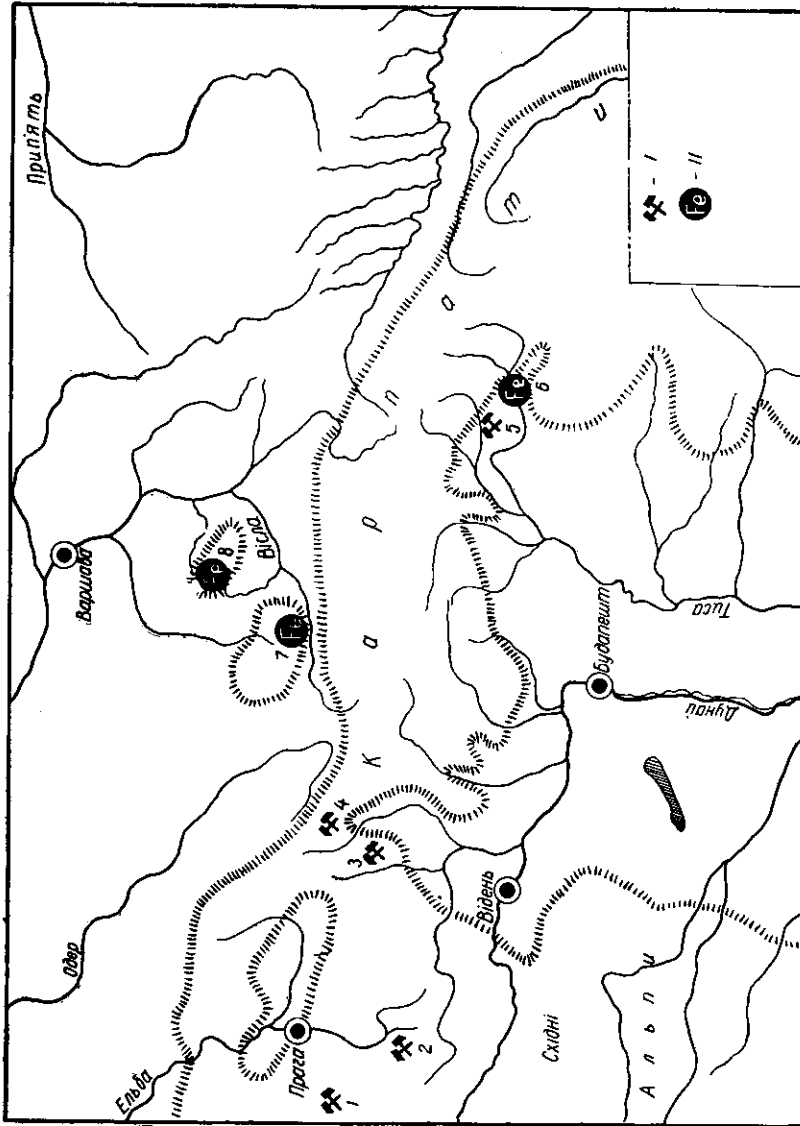

Рис. 8. Провідні металургійні і металообробні центри Північних Карпат доби латену і рубежу нашої ери.

I — металообробні центри. II — металургійні центри; 1 — Старадінце; 2 — Гразані; 3 — Старе Градисько; 4 — Брніч-ко; 5 — Галіш-Ловачка; 6 — Новоклинове; 7 — Краківський район; 8 — Свентожицький район.

Продукція Закарпатського металургійного центру повинна була задовольняти попит не стільки власних потреб, скільки спеціалізованих металообробних майстерень Карпатського узгір'я і Подунав'я. Відсутність залізообробних майстерень в районі Новоклинова наводить на думку, що тут залізо тільки добувалось, а на ринок воно потрапляло у вигляді напівфабрикатів. Переробка здійснювалась в інших пунктах. Найближчим пунктом по переробці металу і синхронним новоклинівській металургії є пізньолатенське поселення Галіш-Ловачка. Відстань між ними становить всього 30 км по прямій (рис. 8). На цьому пункті відкрито кілька ковальських майстерень з повним набором спеціалізованих інструментів, величезну кількість ремісничого, землеробського, деревообробного інвентарю, зброї, побутових речей, які налічують десятки і сотні виробів і серед яких є зовсім нові, навіть в упаковці¹⁹. Торгове призначення ремісничої продукції Галіш-Ловачки очевидне. В той же час цей металообробний центр не мав скільки-небудь значної власної металургійної бази, яка б змогла забезпечити потреби місцевих майстерень в залізі. Основним постачальником заліза на Галіш-Ловачку та інші околишні металообробні центри могли бути новоклинівські металурги. Сьогодні археологія не може вказати на території північно-східної частини Карпатської улоговини більші, ніж біля Новоклинова і Галіш-Ловачці, ремісничі центри. Їх розміщення на східній околиці розповсюдження латенської культури і велика питома вага в економіці цього краю відводила вказаним центрам провідне суспільне становище. Будучи розташованими на провідних сухопутних торговельних шляхах через Карпати, що існували в пізньолатенський час між Середньою і Східною Європою, дані центри відігравали роль економічних форпостів всього краю. Додатковим доказом особливо важливого становища Галіш-Ловачка в економічному житті виступає право цього центру на карбування монети засвідчене знахідкою ливарної форми²⁰. Суспільне становище великих професійних центрів пізнього латену заслуговує на особливе дослідження. Ми обмежимось загальним натяком на це питання у зв'язку з відкриттями у Новоклинові.

Більш важливим у даному випадку є те, що Північні Карпати в пізньолатенську і наступну добу являють собою своєрідну область, що спеціалізувалась на добуванні і обробці заліза. В цей час ми спостерігаємо на Карпатах низку металообробних центрів і великі райони, зайняті залізодобуванням (рис. 8). Ремісничу продукцію карпатських майстерень знаходила збут на ринках Подунав'я, багатими хлібом. Ця спеціалізація досягла значного розвитку в пізньолатенську добу і збереглася протягом усього римського часу, коли на зміну кельтському економічному піднесенню прийшов римський торговий ринок. Саме в римську добу набуває найбільшої виробничої потужності Свентокжицький металургійний центр, породжений технічним надбанням латену.

Напевне, Тацит мав на увазі не стільки етнічну назву, скільки якийсь господарське чи політичне об'єднання, назване по імені одного якогось племені. Подібні випадки відомі в давніх писемних джерелах.

¹⁹ В. І. Бідзіл'я. Вказ. праця, стор. 92—143.

²⁰ Там же, стор. 110.

В. И. БИДЗИЛЯ

К ИСТОРИИ ЧЕРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ КАРПАТСКОГО ВЗГОРЬЯ РУБЕЖА НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы обособления черной металлургии на территории северной части Карпатского бассейна в позднелатенское время. В качестве отправного пункта автор берет недавно открытый у с. Новоклиново на украинском Закарпатье металлургический центр последней четверти I тысячелетия до н. э., состоящий из 13 отдельных пунктов, который является древнейшим в Европе профессиональным центром черной металлургии. В Закарпатском металлургическом центре автор усматривает высокую специализацию ремесленников, делившихся на металлургов, рудокопов и угольщиков. Производимое здесь железо предназначалось для европейского кельтского рынка, а также для обеспечения потребностей близлежащих металлообрабатывающих центров. Ближайшим к Новоклинову из таковых является известное поселение Галишь-Ловачка.

Новоклиново и Галишь-Ловачка рассматриваются как северо-восточные экономические форпосты латенской культуры и крупные политические центры восточной части Карпатского бассейна.

Є. В. МАХНО

ЗНОВУ ПРО ЛОКАЛЬНІ ВАРІАНТИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Відомо, що черняхівська культура була відкрита на початку ХХ ст. В. В. Хвойкою. Ніхто так добре і в такому широкому діапазоні як він не знав старожитності Придніпров'я, бо саме йому належить честь відкриття багатьох нових археологічних культур різних періодів. В. В. Хвойко був ознайомлений також з науковою доробкою свого великого земляка Й. Шафарика, який заклав наукові підвалини європейського слов'янознавства, і підтримував особистий контакт з Л. Нідерле, що продовжував цю справу.

Все це дало можливість трактувати черняхівську культуру на рівні передової наукової думки. Озброєний археологічними фактами, опираючись на наукові досягнення в галузі слов'янознавства, В. В. Хвойко кладе початок слов'янській теорії черняхівської культури, яку підтримали радянські дослідники 40-х післявоєнних років, підкріпивши її новими доказами.

Дослідження 40-х років головним чином на поселеннях дали підстави стверджувати думку про високий рівень розвитку орного землеробства у черняхівців і дає підстави порівнювати рівень їх соціально-економічного розвитку з тим, що було відомо про антів з письмових джерел¹.

Саме в цей час в історичній науці після тривалої дискусії остаточно переміг погляд про високий ступінь розвитку феодальних відносин в Київській Русі, формування яких історики, цілком слушно, вбачали в більш ранньому періоді, посиляючись на відомий з письмових джерел антський час². Розробка ж питань, пов'язаних з вивченням соціально-економічного і суспільного розвитку черняхівців певною мірою було підтвердженням цього погляду. Отже, не дивно, що тези і про слов'янську приналежність черняхівської культури, і про високий розвиток соціальних відносин її носіїв, що цілком відповідає передфеодальному періоду, були схвально прийняті істориками.

¹ Див., наприклад, М. Тиханова. Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука Врублівецька.— АП, т. I, К., 1949, стор. 182; Є. Махно. Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі.— АП, т. I, К., 1949, стор. 175; М. Ю. Брайчевский. Основные вопросы археологического изучения антов.— Доклады VI научной конференции ИА АН УССР. К., 1952, стор. 60—65.

Про переростання черняхівської культури в культуру Київської Русі див.: М. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, I, К., 1947, стор. 121; його ж. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові 1946 р.— АП, т. I, К., 1949, стор. 203—204; його ж. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. К., 1952, стор. 85.

² Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, I, 1939, стор. 337; Б. Д. Греков. Киевская Русь.— М.— Л., 1944, стор. 17, 22.

В середині 50-х років після дискусії з питань мовознавства стало ще дещо змінилося.

Виникла потреба ґрунтовніше аргументувати деякі з положень, що раніш здавалися достатньою мірою умотивованими³. Загострилися суперечки і навколо питання етнічної атрибуції, актуальною стала проблема локальних варіантів.

На нараді 1957 р.⁴, з проблем черняхівської культури та її ролі в ранній історії слов'ян, М. О. Тихановою була прочитана доповідь «Про локальні варіанти черняхівської культури», яка в цьому ж році вийшла з друку⁵. Тут М. О. Тиханова намагалася довести, що черняхівська культура «охоплювала племена етнічно різноманітні — пізньоскіфські, слов'янські, дакогетські, сарматські і інші, в тому числі і власне германські...», що «локальні відмінності... пояснюються відмінностями її носіїв — скіфо-сарматських племен на сході, гетофракійських на заході в Подністров'ї і слов'янських на Північному заході»⁶.

Але ні значні розміри статті, ні великий підстрочний апарат, ні нагороджені в роботі факти не зробили її переконливою, і на другій нараді у 1967 р., присвяченій цій же проблемі, М. О. Тиханова змушена була це визнати. Причиною цього було не тільки те, що аргументація автора зводилася до ілюстративної публікації фактів, що самих фактів було не так багато і далеко не всі вони були враховані автором. У праці були відсутні критерії для визначення варіантів, і тому окреслювалися вони певною мірою довільно.

Таким чином, питання локальних варіантів було лише поставлене, але не вирішене у 1957 р.

Не зовсім вдала спроба розчленувати черняхівську культуру на декілька самостійних груп не зняла, однак, з обговорення питання про її багатоетнічність. Цьому сприяло значною мірою те, що черняхівська культура та окремі її елементи були поширені на великих просторах.

Відсутність критеріїв для наукової обробки джерел, дуже загальний характер публікацій, що по суті ігнорує цю обробку, по-перше, позбавляє науку важливих спостережень, (початок яким кладе ще польова фіксація), по-друге, сприяє дуже довільному і суперечливому трактуванню фактів. Приклади довільних трактувань можемо зустріти зокрема в працях М. Ю. Брайчевського. Він, наприклад, не бачить жодних перепон для поширення терміну «черняхівська культура» не тільки на аналогічні пам'ятки України, Молдавії, Румунії, але також і на досить відмінні, які, за висловом М. Ю. Брайчевського, «черняхівськими ще ніхто не називав» пам'ятки Прикарпаття, Польщі, Словаччини⁷. Розширюючи межі черняхівської культури за рахунок інших культур, які «черняхівськими ніхто не називав» і вносячи цим плутанину в поняття «черняхівська культура», М. Ю. Брайчевський все ж звертає увагу на правильне поставлене Г. Б. Федоровим (у 1957 р.) питання і розрізнення територію поширення і територію формування черняхівської культури.

³ Початок до не завжди об'єктивної критики поклала стаття Г. Ф. Корзухиної «К истории Среднего Поднепровья». — СА, вип. XXII, М., 1955, стор. 61—82, яка, на противагу іншим її працям, не відзначалася характерною для автора скрупульозністю і широтою обробленого матеріалу, а наведені матеріали не давали підстав для тих широких висновків, які дозволила собі авторка; М. Ю. Брайчевський. О некоторых спорных вопросах ранней истории восточных славян. — КСИИ, вип. VI, К., 1956, стор. 72—86; Е. В. Махно. Об основных керамических формах в черняховской культуре. — Доповідь на черняхівській конференції 1957 р.

⁴ Коротка інформація про нараду подана в розділах «Хроніка». — СА. М., 1957, № 4, стор. 254—277.

⁵ М. А. Тиханова. О локальных вариантах черняховской культуры. — СА. М., № 4, 1957, стор. 168—194.

⁶ Там же, стор. 194.

⁷ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1966, стор. 4—5.

Питання ж про територію формування черняхівської культури є не просто важливим, але одним із корінних, навіть більше — центральним. Але його не можна розв'язувати без вирішення взаємозалежного і пов'язаного з ним у самих глибинах, питання про її локальні варіанти. Обидва ці питання стоять в прямій залежності від ступеню і глибини обробки археологічних першоджерел, самого широкого діапазону, починаючи з найпримітивішої фіксації самого масового, здобутого в попередніх розвідках підйомного матеріалу. Але спосіб фіксації, до якого ми звикли і яким користувалися до останнього часу, не дозволяє з достатньою повнотою розгорнути індивідуальну характеристику пам'ятки і саме він сприяє трактуванню суперечливому і довільному. Необхідно забезпечити такий спосіб, який би виключив або принаймні звів би до мінімуму суб'єктивні схильності дослідників.

Об'єктивним критерієм якості джерел, включаючи і матеріали розвідок в кожному із конкретних випадків, хоча б звичайний підрахунок зокрема кожної із уже визначених і добре відомих керамічних груп, типів поховань і т. п. Бо справа не тільки в тому, які з елементів в кожному конкретному випадкові є репрезентовані, але і в тому, а це й є головне, яке місце кожен з елементів посідає. Тільки такі суворі вимоги фіксації допоможуть запобігти суб'єктивізму, уникнути плутанини і перетворити матеріал (в тому числі і матеріал розвідок) в дорогецінне джерело.

Таких детально оброблених джерел для остаточного вирішення цього складного питання у нас ще недостатньо. Але в нашому розпорядженні уже і тепер є досить вагомі і об'єктивні дані, що дозволяють наблизитися до вирішення питань і про основну територію поширення черняхівської культури і територію її формування і про її локальні варіанти більшою мірою, ніж це було десять років тому.

Становище тепер різко змінилося і арсенал черняхівської культури збагатився — оскільки зусилля останніх десяти років були направлені саме на зміцнення її джерельної бази. За цей час зріс колектив дослідників, збільшився фонд публікацій, дякуючи енергійній діяльності Інституту археології АН СРСР та АН УРСР і персонально Б. О. Рибаківа та Е. О. Симоновича, дослідники одержали три томи археологічних першоджерел. До обробки черняхівських матеріалів залучені спеціалісти з технічних наук.

Польовими дослідженнями Інституту археології АН СРСР та його Ленінградського відділення, Інституту археології АН УРСР, Інституту суспільних наук у Львові, Молдавського філіалу АН СРСР, університетів — Чернівецького, Одеського, Харківського, педінститутів — Кам'янець-Подільського та Вінницького, краєзнавчих музеїв — Кам'янець-Подільського, Чернівецького, Одеського, Полтавського, Харківського, Лохвицького, Лубенського, Житомирського, а також розвідками ентузіастів-краєзнавців Г. Ю. Храбана, Г. Г. Богуна і інших, зареєстровано майже 2500 черняхівських пам'яток (у 1957 р. їх було близько 600). Особливо важливими були розвідки, проведені на околицях черняхівської культури Е. О. Симоновичем та суцільне обстеження Західної Черкащини, зокрема Уманського району, ентузіастом-краєзнавцем Г. Ю. Храбаном⁸.

Останнім часом збільшилися розвідкові розкопки. Спрямовані також зусилля на цілковите розкриття пам'яток. За не повними даними розкопками досліджено 150—160 пам'яток (серед них 85—90 поселень та 60—70 могильників)⁹. Зараз є понад 20 поселень, на яких розкопа-

⁸ Э. А. Симонович. Северная граница черняховской культуры. МИА, № 116. М., 1964, стор. 7—43; Г. Ю. Храбан. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 257—269.

⁹ Ці підрахунки зроблено на підставі матеріалів, зібраних у праці Е. В. Махно «Памятники черняховской культуры на территории УССР».— МИА, № 82. М., 1960.

на площа становить від 150 до 400 м² (Пражів, Єрковці, Грушівка, Іванківці, Миколаївка, Турія та ін.), понад десять поселень — розкрита площа яких становить від 500 до 900 м² (Привільне, Микільське, Жуківці, Кут, Ломовате, Киселів та ін.). На десяти поселеннях досліджено по 1000 м² площі (Ягнятин, Новолипівське, Комарів, Черепин, Радущківка); у Луці Врублевецькій, Леськах, Максимівці, Дудчанах, в Ріпневі та Бериславі понад 2500—3000 м²; на кожному з поселень біля Лепесівки та в Журівці розкрито близько 6000 м².

Серед досліджуваних могильників більш як на п'ятнадцяти розкопано від чотирьох до дев'яти-десяти поховань (Данилова Балка, Гурбинці, Кринички, Суми, Новоселівка, Новоолександрівка, Чистилів та ін.); на шести могильниках досліджено від 12 до 20 поховань (Кантемирівка, Дідівщина, Кам'янка, Новопокровка, Раковець Чеснівський та ін.). На кожному з інших шести могильників — Ромашки, Привільне, Переяслав-Хмельницький, Писарівка, Рижавка, Малаешти розкопано близько 40 і більше поховань. На Ружичанському могильнику розкопано 70, на Маслівському — 91, Гаврилівському — 97, Касанівському — 121, Журовському — 124, Черняхівському — 270 поховань. На могильнику в Будештах розкрито площу 4500 м² і розкопано 362 поховання. На могильнику поблизу затопленого Дніпродзержинським морем хутора Компанійці на площі 5200 м² розкопано 467 поховань.

Таким чином, якщо у 1956 р. розкопана площа на поселеннях становила лише 7000 м², то в 1967 р. вона становить 40 000 м². Загальна площа досліджених пам'яток черняхівської культури набагато перевищує 70 000 м².

Усі ці дані свідчать, що основні райони поширення черняхівської культури більшою чи меншою мірою охоплені дослідженнями.

Повне розкриття черняхівських пам'яток через їх великі розміри практично неможливе. І все ж на нашому рахунку, крім Черняхівського і Маслівського могильників, є майже повністю розкопані могильники біля сіл Гаврилівка, Будешти, Компанійці та досліджені на широкій площі поселення біля с. Лепесівка, Журовка, Ріпнів.

Підведено попередні підсумки картографуванню черняхівських пам'яток, що почалася з ініціативи В. П. Петрова ще напередодні Вітчизняної війни¹⁰. Робота автора¹¹, доповнена матеріалами розвідок Е. О. Симоновича, дає повне уявлення розміщення черняхівських пам'яток на території Східної Європи¹². Все це дає значно повніше уявлення про територію поширення і про археологічний комплекс черняхівської культури, ніж десять років тому.

Відомо, що найяскравішою з ознак археологічного комплексу черняхівської культури є її гончарний посуд.

Еталонними пам'ятками, що достатньою мірою виразно уже на початку 20-х років окреслили цей комплекс, були наддніпрянські могильники — Черняхівський і в певній мірі Маслівський (досліджуваний в

стор. 9—83, 322—345. Використано також матеріали розкопок після 1959 р., що опубліковані Е. О. Симоновичем, В. Д. Бараном, І. С. Винокуром, Н. М. Кравченко, М. І. Островським, Г. Ю. Храбаном в МІА, № 116, 139, а також раніш опубліковані молдавськими дослідниками Е. А. Рікманом, Г. Б. Федоровим. Крім того, використані деякі неопубліковані матеріали.

¹⁰ Див. С. В. Коршенко. Матеріали для складання карти розповсюдження культури полів погребення на території УРСР. Рукопис, архив ІА АН УРСР, стор. 1—143; І. Н. Луцкевич. Матеріали до карти поширення культури полів поховань на території Харківської області. Археологія, т. II, К., 1948, стор. 164—178; М. Ю. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II, К., 1948, стор. 110—113, 126—127.

¹¹ Е. В. Махно. Пам'ятники черняхівської культури на території УРСР.— МІА, № 82, М., 1960, стор. 7—83.

¹² Э. А. Симонович. Вказ. праця.

1920 р. І. П. Смолічевим та С. С. Гамченком). Установлено¹³, що об'язковою формою є гончарний шершавий горщик «слов'янської форми», за визначенням О. А. Спіцина, друге місце за кількістю посідають дві форми мисок (закритого та відкритого типу). Певне, але підкреслено другорядне, місце посідають специфічної форми одноручні та амфороподібні глеки, а також кубки та триручні вази, що іноді вражають досконалістю і витонченістю орнаменту.

Про те, що для керамічного комплексу черняхівської культури властиві ознаки, встановлені на матеріалах Черняхівського та Маслівського могильників, свідчили також розкопки Н. О. Макаренко на могильнику в Гурбинцях¹⁴, та поселеннях Жуківцях, Ягнятині, Кантемирівці, Қоровинцях, Переяславі-Хмельницькому, Микільському, Лохвиці, Лесках, Турії, Новолипівському, Радуцківці, Максимівці, Сумах¹⁵.

Якщо ж урахувати випадкові знахідки Київського, Корсунь-Шевченківського, Черкаського, Лохвицького та Лубенського музеїв, а також матеріали розвідок 1946—1948, 1954—1956 років в Пороссі, 1955 р. в Златопільському, 1957 р. в Іркліївському районах, а особливо розвідки Г. Ю. Храбана у 1958—1966 рр. в західній частині Черкаської області, то характеристика гончарного керамічного комплексу черняхівської культури стане ще більш переконливою. Доповнюють гончарний комплекс посуд, ліплений від руки, а також римські амфори, трапляються червонолакові та скляні посудини.

Зараз важко заперечувати той непохитний факт, що всі основні ознаки керамічного комплексу черняхівської культури, чітко окреслені еталонними пам'ятками Черняхівського та Маслівського могильників, властиві саме пам'яткам Середнього Придніпров'я — по басейнах лісостепових притоків Дніпра і ліплений посуд тут майже відсутній¹⁶. Це підтверджується даними Г. Ю. Храбана, який провів суцільну розвідку в західній частині Черкаської області в межиріччі верхів'їв П. Бугу та р. Рось, ліплений посуд знайшов тільки на 32 із 237 виявлених поселень, що становить по відношенню до всіх знайдених 13%. Амфори знайдено на дев'яти поселеннях, що становить 4%¹⁷.

Однак, в підкреслено стабільному черняхівському керамічному комплексі ще до планомірного вивчення черняхівської культури, не можна було не помітити своєрідні ліпні форми з Лепесівського поселення (розкопки Я. В. Яроцького) та специфічний комплекс із могильника біля

¹³ Е. В. Махно. Пам'ятки культури полів поховань в міжріччі Рось—Тетерев. Рукопис кандидатської дисертації, стор. 115—133, 349—351; див. також публікації: В. П. Петров. Черняхівський могильник.—МИА, № 116. М., стор. 88—102 (на стор. 93 помилка: мисок в могильнику не 210, а 110); його ж. Масловский могильник на р. Товмач. МИА, № 116, стор. 159, табл. 5. Горщиків всього 46, мисок—40, глеків 4, інших форм—8.

¹⁴ М. Макаренко. Археологічні досліді та розшуки на Прилуччині.—Коротке звідомлення ВУАК. К., 1926, стор. 106—117.

¹⁵ Е. В. Махно. Поселення культури полів поховань в Північно-західному Правобережжі.—АП, т. І. К., 1949, стор. 154—169; іі ж. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань.—АП, т. ІІІ. К., 1952, стор. 231—241; іі ж. Розкопки на поселеннях першої половини І тис. н. е. у верхній течії Сули.—АП, т. 5. К., 1955, стор. 77—87; В. К. Гончаров, Е. В. Махно. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.—Археологія, т. ХІ. К., 1957, стор. 127—144; Е. В. Махно. Отчет о раскопках в с. Николаевка, Корсунь-Шевченковского р-на, Черкаской обл., в 1956 р. Рукопис, Архів ІА АН УРСР, стор. 1—26; Д. Т. Березовец, В. П. Петров. Лохвицкий могильник.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 84—99; А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкасы.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 49—55; Е. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури Златопільського району.—Археологія, т. ХХ. К., 1966, стор. 107—122; іі ж. Могильник черняховського типа в г. Суми.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 33—34.

¹⁶ Е. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури..., стор. 111—121; іі ж. Могильник черняховського типа...

¹⁷ Г. Ю. Храбан. Черняхівські пам'ятки Уманщини. Рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 11—63.

с. Городище, що зберігався в Київському Державному музеї. Публікація Я. В. Яроцького¹⁸ та вказані матеріали Київського і Житомирського музеїв не дозволили В. П. Петрову, готуючи у 1939—1940 рр. до публікації черняхівські пам'ятки¹⁹, об'єднувати в одну групу комплекси черняхівського і ромашківського могильників з комплексом Лепесівського поселення.

Дослідження у 40-х роках в цьому ж районі поблизу Костянця та Мирогощі, а також поглиблені розвідки біля с. Пражів на Гуйві, підтвердили попередні спостереження В. П. Петрова і дозволили тоді ж М. Ю. Смішко не тільки звернути увагу археологів на специфічні риси черняхівських пам'яток цього району, а й визначити волинський варіант черняхівської культури та його східні межі²⁰.

У 50-х і особливо в 60-х роках дослідженнями М. О. Тиханової, І. С. Винокура та М. І. Островського²¹, спостереження М. Ю. Смішко були цілковито підтверджені, і особливості волинської групи окреслилися ще чіткіше.

Своєрідність цього району, порівнюючи з тим, що було відомо на підставі розкопок Черняхівського, Маслівського, Гурбинецького та Кантемирівського могильників, виявилася під час розвідкових розкопок у 1945 р. на поселенні біля с. Пражів²². Керамічний комплекс цього поселення включав близько 60% ліпленого посуду, невідомого до того часу на Середньому Подніпров'ї. Цей посуд представлений специфічною формою ошершавленого горщика без вінець, який нерідко понад краєм та біля самого денця оперізувала добре пролощена смуга. Зустрічались також форми типу кухлів, ваз та ін.

В археологічному комплексі волинських пам'яток ліпний посуд становить основну групу. На поселеннях у Костянці, так само як і в Пражіві, він посідає близько 60%, в Іванківцях — 50—55%, в Слободищі — 40%. Найближчі аналогії цього посуду зустрічаються на території Польщі в басейні Вісли²³. Гончарний посуд, типовий для черняхівської культури, на Пражівському поселенні і на багатьох інших волинських пам'ятках становить лише половину або навіть меншу половину керамічного комплексу.

Значних успіхів досягнуто також у вивченні черняхівських пам'яток, розташованих у Придністров'ї. Добрий початок в цій справі поклали розкопки К. Гадачека на Неслухівському поселенні, що провадилися одночасово з дослідженнями В. В. Хвойко в Черняхові²⁴. Дослідження черняхівських пам'яток продовжувалися після возз'єднання з Придніпровською Україною і широким фронтом розгорнулося в повоєнні роки.

Опубліковані матеріали з розкопок на поселеннях Неслухівському (у 1946 р. М. Ю. Смішко), Черепинському (у 1954—1956 рр. В. Д. Баран) та Ріпнівському (у 1957—1961 рр.), на поселенні Луці Врублівецької (1946—1948 рр., М. О. Тиханова), пізніші розкопки М. Ю. Брайчев-

¹⁸ Я. В. Яроцкий. Некоторые памятники древности близ Лепесовки, Кременецкого уезда.— ИАК, вып. 29. СПб., 1909, стор. 54—64.

¹⁹ Наміри Інституту археології АН УРСР видати корпус археологічних пам'яток за матеріалами краєзнавчих музеїв України, залишилися нездійсненими в зв'язку з Великою Вітчизняною війною.

²⁰ М. Ю. С м и ш к о. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 84—85.

²¹ І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.— Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету, т. VIII. Чернівці, 1960, стор. 24—37; І. С. Винокур, М. І. Островский. Раковецкий могильник.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 144—159.

²² Є. Махно. Поселення культури полів поховань..., стор. 169—173.

²³ W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, стор. 170, таб. XXXVII.

²⁴ K. Hadaczek. Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu. Grabarka Niesluchowska, Teka Konserwatorska, Kraków, II. Lwów, 1900, стор. 44, 71.

ського та В. Й. Довженка на Іванковецькому поселенні у 1950 р., М. Ю. Смішка на поселенні у с. Комарів у 1957 р., Б. О. Тимощука та І. С. Винокура на поселенні біля с. Киселев у 1960—1961 рр., а також розкопки на багаточаровому поселенні біля с. Незвиська²⁵ достатньою мірою дають виразну характеристику наддністрянській групі і дозволяють конкретніше, ніж це було раніш, визначити її особливості.

В керамічному комплексі Придністров'я, зокрема в межиріччі Західного Буга та Дністра, подібно до Волинської групи, ліпний посуд посідає перше (Неслухів, Черепин, Ріпнів) або ж дуже поважне (Іванківці) місце. На Неслухівському поселенні, наприклад, він становить 50% всіх знахідок.

Основною формою ліпного посуду в Придністров'ї, так само як і на Волині, є горщики, тісто яких включає домішку шамоту. Однак, судячи з опису В. Д. Барана²⁶, вони різноманітні. Автор нараховує п'ять основних різновидностей. Серед них є горщики з ошершавленою поверхнею, аналогічні відомим на Волині. Зустрічаються також форми, характерні для липицьких пам'яток, зокрема миски. В. Д. Баран підкреслює також, що ліплений комплекс черняхівських поселень найближчі аналогії має в слов'янських пам'ятках другої половини I тисячоліття.

Розкопки А. Є. Аліхової на поселенні біля Авдеєвки, розвідки Е. О. Симоновича в Посейм'ї, а також у 20-х і 30-х роках в басейні Сіверського Дінця розвідки І. Н. Луцкевича, І. Ф. Левицького та І. П. Костюченка в 1949 р.²⁷ дозволяють намітити особливості Посеймсько-Донецької групи.

Пам'ятки цієї групи, крім того, що невеликі за розмірами, включають в керамічний комплекс, як правило, велику кількість ліпного посуду. В основному це нерозчленовані горщики та сковорідки, а також посуд близький до роменсько-боршевської групи²⁸.

Дослідження на правобережному пограніччі Лісостепу і Степу, а також у північно-західній частині Степу (на Синицівсько-Сабатинівському поселенні у 1949 р.; Данилово-Балківському могильнику у 1913, 1949 рр.; Косанівському у 1961—1964 та Компаніївському у 1960—1965 рр. могильниках, на Грушівському та Кутянському поселеннях у 1951 р., Гаврилівському могильнику у 1952—1956 рр., Капулівському

²⁵ М. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II, К., 1949, стор. 110—111; його ж. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові в 1946 р.; В. Д. Баран. Результати вивчення матеріалів розкопок на поселенні першої половини I тис. н. е. в с. Черепин, Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 69—77; його ж. Пам'ятники черняхівської культури басейна Західного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 212—252; М. Тиханова. Розкопки верхніх горизонтів поселення в Лука Врублевецька.— АП, т. I, К., 1949, стор. 177—186; її ж. Поселення культури полів погребених в Луке Врублевецької, Хмельницької області.— КСИА, № 4. К., 1955, стор. 45—46; В. Й. Довженко. Древнеславянские языческие идоли в с. Иванковцы на Поднестровьи.— КСИИМК, вып. 48. М., 1952, стор. 136—142; М. Ю. Брайтчевский. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре.— КСИИМК, вып. 52, 1953, стор. 43—52; М. Ю. Брайтчевский, В. Й. Довженко. Поселение и святилище в селе Иванковцы на Среднем Днестре.— МИА, № 139, 1967, стор. 238—262; М. Ю. Смішко. Поселення III—IV століть н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області.— МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 73—79; Г. Й. Смирнова. Поселение у с. Незвиско, в первые века н. э.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 196—212.

²⁶ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу в межиріччі Дністра і Західного Буга.— МДАВП, вип. 3. К., 1961, стор. 77—78.

²⁷ А. Е. Аліхова. Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 84; Э. А. Симонович. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 14—18, 32—35; І. Н. Луцкевич. Вказ. праця; див. також: Е. В. Махно. Пам'ятники черняхівської культури на території УРСР.— МИА, № 82. М., стор. 50—51.

²⁸ А. Е. Аліхова. Вказ. праця, стор. 84.

поселенні у 1957—1964 рр.²⁹ дозволяють констатувати своєрідність і цієї території.

Для цього досить просторого району, що охоплює середню течію Південного Бугу і пониззя Середнього Дніпра, найхарактернішою ознакою є співіснування поруч пам'яток з ознаками, властивими для Середнього Подніпров'я (наприклад, Сабатинівка, Данилова Балка і якоюсь мірою Кут), де ліпний посуд майже відсутній, і пам'яток, що подібно до Волинської, Придністрянської та Донецько-Сеймської груп, де ліпний посуд становить значну кількість (Грушівка — 52%, Капулівка — 53, Гаврилівка $\frac{1}{3}$ %, Компанійці — 40%). Причому ліпний комплекс цих пограничних зі степом пам'яток за формою різноманітний. Тут є комплекси, аналогічні Волинській групі (Косаново, Компанійці), такі, які в чистому вигляді зустрічаються в сарматських пам'ятках (Грушівка, Капулівка), форми, характерні для пам'яток типу Дитиничі (Косаново, Компанійці) і, зокрема, в пам'ятках типу Пеньківка (Капулівка).

В деяких пам'ятках цього району посуд типу амфор посідає помітне місце (Грушівка — 13%, Кут — 27, Капулівка — 21%).

Ці найосновніші факти, здобуті протягом останніх десяти років, характеризують керамічний комплекс черняхівської культури. Отже, констатуємо той факт, що керамічному комплексу черняхівської культури властиве співіснування гончарного, ліпного і амфорного посуду. Визначальним, властивим лише черняхівській і ні якій іншій культурі, є специфічний гончарний посуд. І саме ця група посуду є не тільки панівною, але можна вважати виключною в лісостеповій частині Середнього Придніпров'я. Ліпний і тим більше амфорний посуд виступає тут лише як невелика і необов'язкова домішка. Зате на Волині, в верхів'ях Дністра, в Посеймсько-Донецькому районі і багатьох пам'ятках пограничного зі степом лісостепу та прилеглого до нього степу на Правобережжі ліпний посуд виступає не тільки як рівнозначна з гончарною група посуду, але нерідко стає панівною (рис. 1).

Наведені факти переконливо свідчать, що специфіку кожного району визначає зрештою співвідношення різних керамічних груп і в першу чергу поміж гончарним, властивим тільки черняхівській культурі, і ліпним посудом, що в кожному з окремих випадків відповідає також іншим культурам. В строкатому комплексі західної наддністрянської групи виступають елементи пшеворської, липицької культур та елементи, властиві слов'янським пам'яткам другої половини I тисячоліття. В південно-степовій групі засвідчені сарматські, пшеворські та пеньківські ліпні форми. Дослідники північно-східної Донецько-Сеймської групи відзначають наявність тут ліпних форм, близьких до роменських.

Всі ці райони по відношенню до середньодніпровського розташовані на околицях. Отже середньодніпровський район посідає центральне місце і визначальним для нього є характерний гончарний посуд, що майже витіснив з ужитку ліпний.

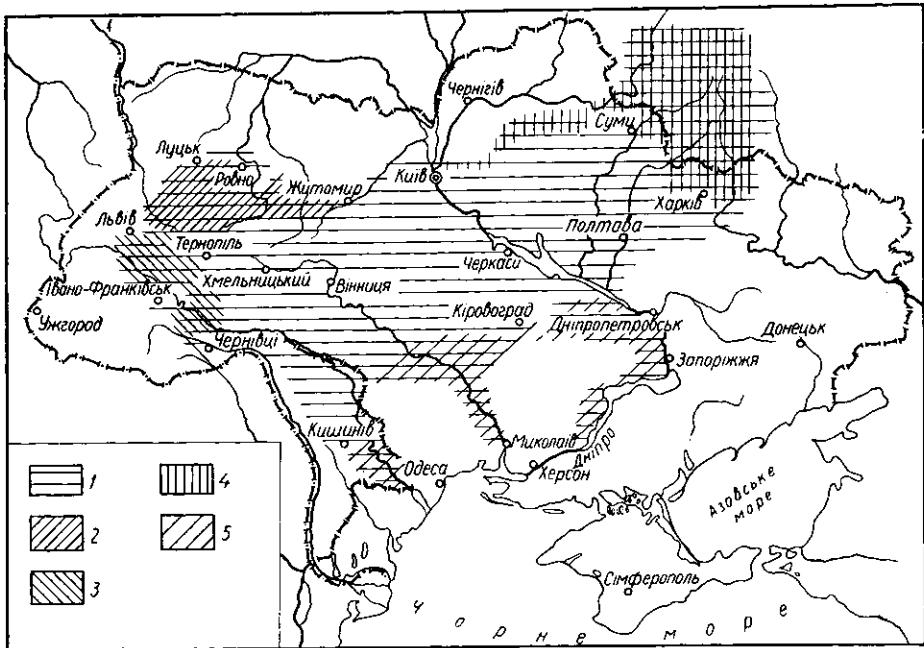
Особливості кожного з районів не вичерпуються лише керамічним комплексом. Для центрального району черняхівської культури характерними є також наземні споруди з їх чітким функціональним членуванням (житла, комори, клуні та ін.). У Верхньому Подністров'ї пере-

²⁹ Е. О. Симонович. Млинове спорудження перших століть нашої ери на Південному Бугу.— Археологія, т. VI. К., 1952, стор. 97—108; його ж. Погребение V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка.— КСИИМК, вып. 48, 1952, стор. 62—70; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 77—135; Е. В. Махно. Раскопки на Компаниевском могильнике.— Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг. К., стор. 160—163; Э. А. Симонович. Поселения культуры полей погребений в районе г. Никополя.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 65—74; його ж. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, № 82. М., 1960, стор. 192—238; Л. М. Рутківська. Поселения середины I тис. н. е. біля с. Капулівка.— Археологія, т. XXIV (друкується).

важають споруди, заглиблені в землю та ін. Але в даній праці ми розглянули лише найосновнішу і, як видається, визначальну особливість.

Викладене вище дозволяє дійти таких висновків. Все, що нам відомо на сьогодні про особливості окремих територіальних груп черняхівської культури, не порушує уявлення про їх монолітність в цілому. Більше того, добре окреслена периферійна смуга навколо центрального

Карта поширення гончарного посуду та локальні групи черняхівської культури: 1 — поширення гончарного посуду; 2 — волинська група; 3 — наддністрянська група; 4 — південно-стєпова; 5 — сеймсько-донецька.

району підкреслює животворчі можливості основних проявів цієї культури, а їх на даному етапі визначає рівень культурно-економічного розвитку, що знаменує виділення гончарного ремесла в окрему виробничу галузь.

За цих умов факт взаємопроникнення черняхівської та синхронних їй культур (а саме це і фіксує периферійна смуга) засвідчує загальний підйом виробничих сил тих культур, що, оточуючи черняхівську, входили до сфери її впливу, підкреслює провідний характер черняхівської культури, вказує на центр її формування, локалізуючи його в Середньому Придніпров'ї.

Викладене вище прояснює, отже, і питання про основну територію поширення черняхівської культури, окреслюючи її чіткіше. Центральний середньодніпровський район, що в найбільш конденсованому вигляді концентрує основні ознаки черняхівської культури з прилеглою до нього інфільтраційною смугою, в середині якої риси, типові для центрального району, ускладнюються деякими додатковими рисами типовими для суміжних культур, і є основною територією поширення черняхівської культури. Вона охоплює чорноземні ґрунти лісостепової і прилеглої до неї степової смуги Середнього Подніпров'я, Побужжя і Подністрів'я. Проникаючи у верхів'я Дінця та Західного Бугу, пам'ятки черняхівської культури по течії всіх рік, що впадають з півночі в Чорне море, спускаються в степ майже до самого моря.

Виходячи ж за межі інфільтраційної смуги, черняхівські пам'ятки

та окремі елементи проникають і далі в товщу синхронних, але відмінних від черняхівської, культур Причорномор'я, Трансильванії і Надвисляння. Осідаючи на нових місцях в незвичному оточенні, черняхівці подекуди зберігають свою матеріальну культуру, засвідчуючи великий вплив черняхівської культури на широку територію Середньої Європи. Пізніше вони тут мусять бути асимільованими.

Питання про долю черняхівської культури на основній території її поширення, зокрема в Середньодніпровському районі, викликає суперечки. Є підстави, однак, сподіватися, що поглиблене вивчення черняхівських та давньоруських пам'яток цього району дадуть позитивну відповідь на питання про взаємозв'язки між ними.

Е. В. МАХНО

СНОВА О ЛОКАЛЬНЫХ ВАРИАНТАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Вопрос о локальных вариантах черняховской культуры приобрел актуальность в середине 50-х годов, после дискуссии по вопросам лингвистики. Он был одним из главных вопросов на совещании 1957 г., посвященном черняховской культуре. Однако попытка М. А. Тихановой расчленить черняховскую культуру на ряд локальных, по ее мнению, «этнически разнородных групп» не увенчалась успехом.

Предварительный анализ фактического материала, накопленного на протяжении десяти лет интенсивных работ большого исследовательского коллектива, позволяет обратиться к этому вопросу. Особенности керамического комплекса, в первую очередь определяющие археологическое лицо культуры, позволяют зафиксировать среднеднепровскую, волынскую, верхнеднепровскую, южностепную и сеймско-донецкую группы, которые можно назвать локальными вариантами.

Характеристику керамического комплекса среднеднепровской группы, которая занимает центральное положение по отношению к остальным окружающим ее группам, составляет гончарный комплекс, почти не включающий лепной посуды. В керамическом комплексе окраинных групп характерная гончарная посуда составляет только часть и не всегда основную. Лепная — имеет ближайшие аналогии в соседней культуре.

Хорошо очерченное периферийное инфильтрационное кольцо вокруг центрального района не нарушает представления о монолитности черняховской культуры, более того, оно подчеркивает устойчивость основных проявлений этой культуры, определяющихся на данном этапе уровнем культурно-экономического развития, показателем которого является выделение гончарного ремесла. Факт взаимного проникновения черняховской и синхронных культур свидетельствует об общем подъеме производительных сил тех культур, которые, окружая ее, входили в сферу ее влияния, подчеркивает объединяющую роль черняховской культуры, указывает на центр ее формирования, локализуя его в Среднем Приднепровье.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ПРО ІМ'Я НОСІВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 1908 р. О. А. Спицин характеризував відкриття салтівських пам'яток як «...початок нової ери у вивченні старожитностей Південної Русі»¹, що підтверджене дальшими археологічними дослідженнями. Було з'ясовано, що у VIII та на початку X ст. територія Подоння та Приазов'я була густо заселена народами, що залишили після себе своєрідну салтівську культуру. Зараз тут відомо понад 200 пам'яток і є всі підстави гадати, що з розширенням району археологічних розвідок і поглибленням їх, кількість цих пам'яток значно зростає.

Населення салтівської культури жило в довготривалих великих за розмірами густозаселених містах, укріплених та відкритих селищах. Одне з значних міст цього населення розташовувалось на території сучасного с. Верхній Салтів. Б. О. Рибаків ототожнює це місто з містом Серате, відомим по карті Ідрісі². Місто мало складну систему укріплень з земляних валів, ровів та кам'яної цитаделі. Площа міста, обмежена зовнішнім ровом, становила 120 га. В місті було 6—7 тисяч мешканців. Не меншим було й місто мертвих — катакомбний могильник, що займає площу близько 100 га. В його надрах переховуються останки щонайменше 70—80 тисяч мешканців. На протилежному — лівому березі Сіверського Дінця, на протязі 4 км розкинулось сільське поселення з своїм ґрунтовим могильником.

В Подонні відомо ще 11 залишків подібних міст з кам'яними укріпленнями. Подібні міста були й на узбережжі Азовського моря. На Таманському півострові таким містом була Таматарха — Тмутаракань за нашими літописами³.

Мешканці цих міст і поселень створили дуже своєрідну і високу культуру, вони мали широко розвинене ремісничє виробництво з глибокими традиціями. Знаряддя праці, побутові предмети, глиняний посуд, прикраси, речі особистого вжитку, зброя тождні по всій території поширення культури. Населення вело значну внутрішню і зовнішню торгівлю, внаслідок якої на поселення потрапляли численні імпорти, серед яких значне місце посідали рослинні масла й вина в амфорній тарі, наміста з скла і пасти сірійського виробництва, східноазійські шовкові тканини, арабські монети та інші вироби. Про існування грошового обігу свідчать монетні скарби, а особливо численні наслідування східним монетам⁴.

¹ А. А. Спицын. Исконные обитатели Дона, Донца.— ЖМНП, Новая серия, XIX. СПб., стор. 72.

² Б. А. Рыбаков. Русские земли по карте Идриси 1154 г.—КСИИМК, вып. XLIII. М., 1952, стор. 21, рис. 8.

³ С. А. Плетнева. Средневековая керамика таманского городища. Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963, стор. 66—68.

⁴ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 312.

Елементи салтівської культури, головним осередком якої було Подоння та Приазов'я, зустрічаються і на Середньому Поволжі, Північному Кавказі, Криму, на території сучасних Молдавії, Румунії, Болгарії.

Отже, ми можемо констатувати, що у VIII—X ст. на середній і нижній течіях Сіверського Дінця та його притоках, в пониззі Дону та в Приазов'ї мешкало численне населення з високою і майже єдиною культурою.

Питання про етнос носіїв салтівської культури зараз вже не викликає особливих суперечностей. Якщо раніш дехто приймав їх за хозар⁵, угорців⁶ або слов'ян⁷, то зараз переважна більшість дослідників вважає, що ця культура, виникши в рамках хозарського каганату, була властива майже для всіх народів, які об'єднувались ним. Основним етнічним ядром її були аланські та болгарські племена. Багатоетнічність цієї культури знайшла свій відбиток і в археологічних матеріалах, найбільше знайдених в поховальних спорудах. Для салтівських пам'яток характерне трупопокладення в катакомбах, ямах. Кожний з цих типів поховання має ряд варіантів, які різко відмінні один від одного. Так, наприклад, є катакомби, в яких засипаний лише дромос, і катакомби цілком забиті материковим ґрунтом. Здебільшого кістяки лежать в анатомічному порядку, але є катакомби, в яких кістяки розкидані та ін. Таке ж положення і з ямними похованнями. Зливківський могильник зовсім несхожий з нетайлівським. В першому — неглибокі ями, довжиною до 2 м, дуже бідний інвентар, повністю відсутня зброя (поховання вершників), небіжчики орієнтовані на захід. В другому могильнику — ями глибиною до 3 м і такої ж довжини, більшість поховань зі зброєю, поховання вершників, всі кістяки лежать не в анатомічному порядку, орієнтовані на схід, повністю відсутні дитячі поховання.

Як стверджує С. О. Плетньова, серед племен салтівської культури був поширений і звичай трупоспалення⁸. В цьому плані значний інтерес становить Борисівський могильник⁹, який пов'язується з зіхами, одним із стародавніх абхазько-адигейських племен Західного Кавказу. Зіхів вже у I ст. н. е. знає Страбон. Борисівський могильник для VIII—X ст. дає два типи поховань — трупоспалення та трупопокладення, які супроводжуються типово салтівськими речами: сокирами, списами, стременами, вудилами, мотижками, дзеркалами, речами особистого вжитку та ін.

Така строкатість поховальних звичаїв може бути пояснена багатоетнічністю та відміннями в ідеологічних уявленнях населення салтівської культури. Хозарський каганат на якийсь час тримав різноетнічне населення своєї держави міцними економічними зв'язками. За таких умов, навіть за певної автономності окремих груп населення, виникла єдина матеріальна культура. Зовсім не виключено, що тут же йшов процес мовної асиміляції окремих етнічних угруповань. Все це було процесом складання єдиної народності, процесом, правда, який не знайшов свого завершення. З занепадом каганату і навіть раніш, під ударами нових кочових народів з одного боку, і Київської Русі, з другого, внутрішні зв'язки населення каганату зазнали руйнування, одноразово з чим і

⁵ Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли. М., 1908, стор. 234; В. А. Бабенко. Памятники хазарской культуры на юге России.— Труды XV АС, т. I. М., 1914.

⁶ A. Zakharow, W. Arendt. Studia Levedica.— Archeologia Hungarica, XII. Budapest, 1935.

⁷ С. А. Семенов-Зусер. Розкопки коло с. Салтів в 1946 р.— АП, т. I. К., 1947, стор. 131—182.

⁸ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, стор. 100—102.

⁹ В. В. Саханев. Раскопки на северном Кавказе в 1911—1912 годах.— ИАК, вып. 56. Пг., 1914, стор. 78—175.

припинився згаданий процес. Пізніше народи, що входили до складу хозарського каганату, пішли різними історичними шляхами і зовсім порізно склались їх історичні долі.

* * *

До нас дійшли численні повідомлення арабських та персидських авторів про населення Східної Європи. Вони знали багато великих і малих народів, що мешкали на широких просторах між Волгою та Дніпром, і більш або менш докладно писали про них. Серед народів, що жили тут постійно або тільки перекочувували через ці простори, вони називають: хозар, болгар, бургасів, угорців, печенігів, русів, слов'ян. Сучасна археологічна наука досить впевнено пов'язує з цими народами ті або інші археологічні пам'ятки, за винятком салтівських, залишених населенням Подоння та Приазов'я. Згідно з існуючою інтерпретацією, претендентів на ці пам'ятки серед відомих арабським авторам народів немає. З цього приводу автор монографії про салтівську культуру, яка щойно вийшла в світ, С. О. Плетньова пише: «Що стосується лісостепового (аланського) варіанту салтівської культури Подонья, то про нього не зберігалось ніяких відомостей в літературі того часу. Багатий, розвинутий і войовничий народ ніби зовсім не брав участі в загальноєвропейському житті. Це наводить на думку, що ім'я аланів приховане в джерелах під якоюсь іншою загальною назвою»¹⁰.

Це зауваження дуже слушне й цілком відповідає дійсності. Важко припустити, що мусульманський світ, добре знаючи слов'янське населення Подніпров'я VIII—IX ст., яке залишило після себе пам'ятки типу роменських городищ або пеньківських селищ, нічого не чув про населення Подоння, що залишило салтівську культуру. Зовсім не зрозуміло, як купці, військові дружини, що рухались з Прикаспія до берегів Дніпра, могли не помітити білокам'яних цитаделей, що грізно височили на стрімких схилах Сіверського Дінця. Як можна було не помітити великі й численні селища, крізь які вони повинні були проходити. На нашу думку, це неможливо: численне, з високим рівнем культури, з великими торговельними зв'язками, населення Подоння і Приазов'я повинно було знайти свій відбиток у відомостях середньовічних авторів. Ми глибоко переконані, що населення салтівської культури було відоме на сході, і що мусульманські автори писали про нього. Справа лише в тому, під яким ім'ям це населення виступає в працях давніх географів та істориків.

До таких же міркувань ми повинні прийти з позицій оцінки загально-політичної ситуації, яка склалась на цей час в Східній Європі. Час VIII—IX ст. характеризується розквітом хозарської держави, на цей же час припадає і найбільша експедиція цієї держави на захід. Під вплив хозарського каганату підпадає майже весь південь нашої країни. Саме в цей час на таманському городищі з'являється населення з салтівською культурою, яке й дає стародавньому місту, що знаходиться тут, назву Таматарха. Населення з цією ж культурою проникає на південь Кримського півострова. На слов'янських пам'ятках Лівобережжя та Правобережжя трапляється кераміка та амфори салтівського типу. Наші літописи повідомляють, що в цей час поляни, сіверяни, радимічі, вятичі сплачують хозарам данину. Все це дає підстави вважати, що тут провідниками хозарської політики були люди з салтівською культурою¹¹. З цього можна зробити висновок, що мусульманський світ повинен був мати більше відомостей про завойовників, ніж про підкорених, тим більше, що сама хозарська держава, коло її політичних та

¹⁰ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 186.

¹¹ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.— Археологія. т. XIX. К., 1965, стор. 53—55.

господарських інтересів були їм ближчі, ніж інтереси слов'янського, далекого від них світу.

В історичній літературі з часів В. І. Ламанського існує думка про заселення Подоння та Приазов'я слов'янами¹². Цієї ж думки дотримувалися І. І. Срезневський¹³, М. П. Барсов¹⁴, Д. І. Іловайський¹⁵, Д. І. Багалій¹⁶, П. Голубовський¹⁷, О. О. Шахматов¹⁸, В. О. Пархоменко доводив, що в Приазов'ї жили поляни, які потім переселилися на береги Дніпра: «є всі підстави вважати полян вихідцями з території хозарського царства, взагалі з південного сходу, скоріш всього з Приазов'я» — писав він¹⁹.

Проти цих тверджень ще в кінці минулого сторіччя з зовсім інших позицій виступив О. А. Спіцин, який заперечував наявність слов'янських археологічних матеріалів в басейні Дону та в Приазов'ї. Він відзначав, що слов'янські речі з'являються на Тамані не раніше XI ст.²⁰ В іншій своїй праці він пише, що Подоння і Приазов'я у VIII—X ст. зайнято аланами, які залишили тут салтівську культуру. Населення Тмутаракані автор вважає аланським²¹. Значні археологічні роботи, проведені на цих територіях за останнє півсторіччя, повністю підтвердили думку О. А. Спіцина. На всьому просторі від Волги й до басейну Дніпра до цього часу не виявлено археологічних пам'яток, які можна було б пов'язувати з слов'янами. Лише в районі Харкова є декілька городищ роменської культури та літописне місто Донець. Ці пам'ятки відірвані від основної маси слов'янських пам'яток Лівобережжя і групуються компактною гніздом, головним чином по берегах невеличкої річки Уди, оточеним зі всіх боків поселеннями салтівської культури²². На узбережжі Азовського моря й по берегах річок, що впадають до нього, слов'янських поселень не було зовсім²³. На Таманському півострові слов'янські пам'ятки зустрічаються тільки на Таманському городищі, де колись розміщувалось місто Тмутаракань — Таматарха візантійських авторів.

Для VIII—X ст., як ми вже зазначали, на Таматархі є лише салтівські матеріали і тільки в XI ст. з'являються слов'янські, які так і не стають панівними. Таким чином, ми можемо констатувати, що у VIII—X ст. слов'янське населення в Подонні та Приазов'ї не жило²⁴. Це положення, яке виходить з археологічних досліджень, має суттєве значення для дальшого викладу. Справа в тому, що твердження згаданих авторів про слов'янське заселення цих територій базувалось на відомостях середньовічних авторів.

Як ми вже зазначали, салтівські пам'ятки поки що не пов'язані з жодним з відомих на сході народом. І, навпаки, серед цих народів

¹² В. И. Ламанский. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. Ученые записки Второго отдела АН, кн. V. СПб., 1859, стор. 86.

¹³ И. И. Срезневский. Русское население степного и Южного Поморья в XI—XIV вв.—Известия АН по отд. Русского языка и словесности, т. VIII, вып. 4. СПб., 1860.

¹⁴ Н. П. Барсов. Очерки русской исторической историографии. География начальной летописи. Варшава, 1873.

¹⁵ Д. И. Иловайский. Разыскания о начале Руси. М., 1882—1886.

¹⁶ Д. Багалей. История северской земли до половины XIV в. К., 1882, стор. 16—20.

¹⁷ П. Голубовский. История северянской земли до половины XIV в. К., 1881.

¹⁸ А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919, стор. 34.

¹⁹ В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности. Л., 1924, стор. 51.

²⁰ А. А. Спицын. Расселение древне-русских племен по археологическим данным.—ЖМНП. СПб., 1889, август.

²¹ А. А. Спицын. Исконные обитатели Дона и Донца.

²² С. А. Плетнева. Рецензия на работу Б. А. Шрамко «Древности Северского Донца».—СА. М., 1964, № 3, стор. 334.

²³ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури, стор. 61—62.

²⁴ И. И. Ляпушкин. Славяно-русские поселения IX—XIII ст. на Дону и Тамани по археологическим памятникам.—МИА. М.—Л., 1941, стор. 191—246.

є один, археологічні пам'ятники якого невідомі. Мова йде про русів, які нерідко згадуються в цих джерелах. В радянській історіографії існує панівна думка, що руси — це частина східного слов'янства, що поняття рус і слов'янин адекватні. Твердження це спеціально не обгрунтовувалося, виходить воно з факту існування у X і наступних століттях русів на Дніпрі та руського народу. Поняття це механічно переноситься й на більш ранній час, коли існували такі племенні угруповання східних слов'ян, як «Поляне, яке нині зовомо Русько». Якщо для часів Київської держави поняття слов'яни й руські одне й те ж, то для більш раннього часу це, мабуть, не зовсім так. З приводу цього було висловлено чимало думок. Були твердження, що Русі на Дніпрі передувала Русь десь на півдні, на узбережжі Чорного та Азовського морів, в Криму, що вона була не слов'янська. Дехто вважав, що руси це не етнічна назва й т. п. Наприклад, А. П. Дьяконов пише про існування південної Русі як про щось, що не викликає заперечення: «Як відомо, під час суперечок між прихильниками норманської та слов'янської шкіл, вже давно з'ясоване існування на півдні східноєвропейської рівнини «Русі» до приходу норманів. Цю східну Русь вважали то слов'янами, то готами, то тавроскіфами, то якимсь стародавнім прошарком норманів»²⁵. Н. Лібман вважає, що первісна Тмутараканська Русь не слов'янське, а аланське князівство, про яке згадує й Костянтин Багрянородний²⁶. В. Стасов доводив, що арабські письменники, які пишуть про русів, мають на увазі зовсім не слов'ян, а якийсь інший народ: «...чим більш вдивляєшся в етнографічну сторону справи, тим більше приходиш до висновку, що в «Русях» як самого Ібн-Фадлана, так і інших арабських письменників не присутнє нічого не тільки руського, а й взагалі слов'янського»²⁷. Проти слов'янства русів виступає і Б. Дорна, який гадав, що згідно арабських відомостей, шукати цих русів слід «...на північ від Кавказу і безпосередньо біля місць проживання алан (осів)». «Ці так звані Руси займали, можливо, весь простір на захід від хозар до Азовського моря, чому їх і звать азовськими Русами»²⁸.

В повідомленнях візантійських авторів народ Рос починає згадуватися з першої половини IX ст. А. М. Насонов, аналізуючи візантійські та арабські джерела про русів, приходять до висновку, що згідно їх повідомленню, русів треба тлумачити, як народ, що живе на півдні. «Безсумнівно, що у IX ст. як у візантійців, так і у арабів з уявою про «русів» пов'язується уява про Тавріді: русів вони уявляють собі як мешканців тавра»²⁹. Більш того, його дослідження приводять до висновку, «...що вже в першій половині IX ст. й можливо раніш існували руси, що осіли в Криму»³⁰. Таким чином, він приходять до висновку, що Чорноморська Русь знаходилась в Криму, а не на Таманському півострові, який, за його думкою, у IX — першій половині X ст. перебував під владою хозар³¹. В. Г. Василевський вважав, що вже в першій половині IX ст. ім'я русів було «...не тільки відоме, а й досить поширене на південному узбережжі Чорного моря»³². В його уяві ця Чорноморська Русь була не слов'янська, центром її він вважає місцевість біля Анапи, яка географічно майже збігається з Тмутараканською. Саме в цій місце-

²⁵ А. П. Дьяконов. Известия псевдо Захария о древних славянах.— ВДИ. М., 1939, № 4, стор. 84.

²⁶ Н. Либман. О Тмутараканской Руси.— ЖМНП. СПб., 1874, январь.

²⁷ В. Стасов. Заметки о «руссах» Ибн-Фадлана и других арабских писателей.— ЖМНП. СПб., 1881, август, стор. 283.

²⁸ Б. Дорна. Каспий. О походах древних русских в Табористан, с дополнительными сведениями о других набегах их. СПб., 1875, стор. 382.

²⁹ А. Н. Насонов. Тмутаракань в истории Восточной Европы.— Исторические записки, № 6. М., 1940, стор. 80.

³⁰ Там же, стор. 91.

³¹ Там же, стор. 82.

³² В. Г. Василевский. Труды III. Пг., 1915, стор. СХ.

вості поширені археологічні пам'ятки зіхів, про які вже йшлося. Підсумовуючи свої спостереження, він пише: «Одним словом, ми хочемо сказати, що всі відомості про Русь та руських до половини IX ст. відносяться до тавроскіфів і пояснюються ототожненнями Русі з тавроскіфами і цих останніх з готами, воланготами, готаланами»³³.

По-іншому трактували поняття «Русь» С. М. Соловйов та С. В. Юшков. Перший вважав, що під ім'ям варяги, руси треба розуміти військові дружини, які покинули свої рідні краї і шукають пригод та долі на чужій стороні. Ім'я варягів, на його думку, виникло на півночі в германському середовищі «...на сході у племен слов'янських, фінських, у греків і арабів такою ж загальною назвою для подібних дружин була Русь (Рос)»³⁴. С. В. Юшков гадає, що «Русь» це певна соціальна група в слов'янському суспільстві, його верхівка³⁵. Ілюструється це положення посиланнями на літописи та на відоме місце Костянтина Багрянородного, де той описує так зване полюддя. Автор вважає, що «...Костянтин Багрянородний має на увазі не князів, не князівських дружинників, а всіх русів»³⁶.

М. Ю. Брайчевський у спеціальній праці пише, що Костянтин Багрянородний під терміном полюддя мав на увазі не збори якогось податку з підлеглих слов'ян, а той факт, що на зимовий період князівська дружина роз'їжджалася з Києва по своїх замках³⁷.

Таким чином, ми бачимо, що питання про те, хто були руси, про яких писали східні і візантійські автори ще не можна вважати остаточно з'ясованим. Б. О. Рибаків в одній з своїх праць пояснює складність цього питання. Він писав, що «довготривалі суперечки про походження Русі в певній мірі пояснюються суперечностями в джерелах, великою кількістю домислів та здогадок у самих стародавніх авторів. В джерелах ми знайдемо й прямі вказівки про те, що руси—варяги й такі ж прямі свідчення їх слов'янства. Русів то називають кочовиками (патріарх Фотій), то вказують на те, що коні не можуть їх носити (Захарій). То русів називають племенем з слов'ян (Ібн-Хардадбаєр), то відокремлюють їх від слов'ян і навіть протиставляють їх слов'янам»³⁸.

Все це, значною мірою, безумовно так, але, на наш погляд, справа з тлумаченням відомостей середньовічних авторів все ж не таке безнадійне, особливо коли до вирішення цих питань включити дані археології.

Відомості про народи Східної Європи, які є в творах середньовічних арабських та персидських авторів, часом дуже докладні й повні, а часом поверхові й протирічні, але у всіх випадках вони відповідають рівню знайомства мусульманського світу з тим або іншим народом. Джерела, що їх використовували ці автори, були різноманітними: це писані праці, що не дійшли до нас, різні перекази й легенди, усна інформація очевидців, дорожники купців і, нарешті, особисті контакти авторів з представниками того або іншого народу чи племені. Слід підкреслити, що для народів, що відігравали значну історичну роль, які більш тісно контактували зі східними країнами, або географічно були ближчі до них, ці відомості охоплюють більше коло питань, вони більш повні, реалістичні.

Однією з особливостей арабської географічної літератури є її компілятивність. «...Майже всі автори пишуть по книжках, не називаючи

³³ В. Г. Василевский. Труды III. Пг., 1915, стор. CCLXXXII.

³⁴ С. Соловьёв. История России с древнейших времен, т. I. М., 1883, стор. 90.

³⁵ С. В. Юшков. К вопросу о происхождении Русского государства.— Ученые записки Московского юридического института, вып. II. М., 1940, стор. 52.

³⁶ Там же, стор. 53.

³⁷ М. Ю. Брайчевский. По поводу одного места из Константина Багрянородного, Византийский временник. т. XVII. М.—Л., 1960, стор. 144—145.

³⁸ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь.— СА, XVII, М., 1953, стор. 27.

своїх джерел, не визначаючи їх час, часто-густо буває, що в творі XI ст. використовуються більш ранні джерела, ніж в творі X ст.»³⁹ Географічні описи, що містяться в цих творах, майже завжди відносні, не точні — явище, яке цілком відповідає географічним знанням середньовічних авторів.

На сьогодні ми маємо реальну уяву про характер заселення Подоння, Приазов'я, Криму та всього степового Причорномор'я. Нам відомі пам'ятки східнослов'янських племен, їх характер, територія, поширення, а це дозволяє більш певно оцінювати їх етнографічні особливості, рівень їх соціально-економічного розвитку. Це ж стосується й салтівських пам'яток.

Як вже зазначалось, серед дослідників до цього часу не було єдиної думки про те, який зміст щодо VIII—IX ст. вкладали середньовічні автори в термін слов'яни й руси. На наш погляд, виходячи з всіх повідомлень, під слов'янами й русами вони розуміли два зовсім окремих народи, ніколи не змішуючи їх.

Аль-Балхи повідомляє: «В державу Рум входять прикордонні землі слов'ян та їх сусідів, як-то: Рус, Серир, Аллан, Армас»⁴⁰. Аль-Істахрі дає майже ідентичне повідомлення: «Рус є народ сусідній з Булгарією, між нею й Славонією»⁴¹. Аль-Масуді в багатьох місцях, перелічуючи різні народи, або згадуючи про слов'ян і русів, завжди говорить про них, як про окремі народи: «слідуючі народи походять від Яфета: Ашбан, Рус, Бурджан, Захрадж, Турк, Слов'яне...»⁴², «що стосується язичників, що знаходяться в країні хазарського царя, то деякі племена з них є слов'яне й Русь»⁴³.

«Руси й слов'яни, про яких ми казали, що вони язичники, складають військо та слуги царя»⁴⁴. Відомо, що в столиці Хозарської держави було сім судей «...один же з них для слов'ян, русів та інших язичників...»⁴⁵.

Лише в одному місці і лише один автор, а саме Ібн-Хардадбег відносить русів до слов'ян⁴⁶. Він пише: «Руси-купці — один з розділів слов'ян»⁴⁷. Ці повідомлення Ібн-Хардадбега В. Г. Василевський пояснює так: «Він, Ібн-Хардадбег, вважає руських купців слов'янами просто на тій підставі, що перекладачами їх в Багдаді, де він і сам служив, були звичайно євнухи слов'янського походження»⁴⁸. Є й інші пояснення цьому. Б. М. Заходер, наводячи відповідні тексти у різних східних авторів, зазначає, що згадка про русів-купців з племені слов'ян не повторюється в аналогічних текстах інших авторів, які, як і текст Ібн-Хардадбега, запозичені з джерел ранішого часу як IX ст. В них йдеться лише про слов'янських купців без згадки про русів або, навпаки, про русів без згадки про слов'ян. Так, наприклад, у Аль-Факих повідомлення про купців починається так: «І що стосується до купців слов'ян...»⁴⁹.

Аль-Масуді пише: «Ар-рус — численні народи, що володіють різ-

³⁹ В. В. Бартольд. Очерк истории туркменского народа.— «Туркмения», т. I. Л., 1929, стор. 16.

⁴⁰ А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, стор. 273.

⁴¹ Там же, стор. 191, 275.

⁴² Там же, стор. 125.

⁴³ Там же, стор. 129.

⁴⁴ Там же, стор. 130.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ В. Г. Василевский. Труды, т. III, Пг., 1915, стор. СХХ.

⁴⁷ Б. Н. Заходер. Каспийский свод сведений о Восточной Европе, II. М., 1967, стор. 84.

⁴⁸ В. Г. Василевский. Труды, т. III, Пг., 1915, стор. СХХ.

⁴⁹ Известия Аль-Баكري и других авторов о Руси и славянах, часть 2 (Разыскания А. Куника). СПб., 1903, стор. 142.

ними розрядами...»⁵⁰. Таким чином, в твердженні, що слов'яни і руси є єдиним народом, посилка на Ібн-Хардадбега не може вважатися бездоганною.

Нарешті слід згадати і ті повідомлення, в яких ці народи прямо протиставлять один одному. Наведемо з цього приводу повідомлення Гардізі: «постійно ці люди (руси — Б. З.) ходять війною на слов'ян (йдуть) на кораблях, захоплюють слов'ян, обертають їх в рабів, відводять до хозар і болгар та продають»⁵¹, і далі «постійно по сотні й по двісті (чоловік) вони ходять на слов'ян, примусом беруть з них припаси, щоб тим існувати»⁵².

Підводячи підсумки, нам здається, що можна безперечно твердити, що всі повідомлення щодо часу VIII — початку X ст. трактують русів та слов'ян як окремі народи.

Далі розглянемо, де ж саме розміщують східні автори народ руси.

Як вже було відзначено, докладність і обсяг відомостей про той чи інший народ знаходяться в прямій залежності від рівня знайомства мусульманського світу з даним народом та від його географічного розташування. Чим ближче на схід жив той чи інший народ, тим більше було про нього відомостей. Найбільш достовірні і докладні відомості наведені східними авторами про хозар (вони найбільше численні і за обсягом), менш докладними є відомості про русів, а свідчення про слов'ян зовсім незначні. Як пише Б. М. Заходер, значна частина тем, пов'язаних з русами «...є наслідком безпосереднього знайомства Каспійського узбережжя з русами. Розповідь в цих темах вражає своєю докладністю, наявністю цілком реалістичних деталей»⁵³. Відомості про слов'ян бідніші, до нашого часу вчені не можуть дійти єдиного висновку з питання про те, до яких західних чи східних слов'ян ці відомості відносяться⁵⁴.

Таким чином, з усього сказаного можна дійти висновку, що мусульманські автори були більш докладно ознайомлені саме з русами, а не з слов'янами. Мабуть тому, що руси були численним народом, жили ближче до арабського світу і вступали з ним в більш тісні стосунки.

Прямих вказівок — де саме жили руси — письмові джерела не дають. Можна лише встановити, що жили вони на схід від слов'ян. «Слово про край русів та його міста: це край, на схід від якого гора печенігів, на південь від нього ріка Рута, на захід від нього слов'яни, к півночі — безлюдні землі півночі, і край цей великий»⁵⁵, повідомляє персидський анонім.

Теж саме джерело, згадуючи про географічне розташування слов'янських земель, вказує, що «...край, на схід від якого знаходяться внутрішні болгари й частково руси»⁵⁶. У Худуд-ал-алам згадується, що «є ще річка Рус, що витікає з країни слов'ян, яка тече на схід поки не приходять в край русів»⁵⁷. Всі три повідомлення твердять, що руси живуть на схід від слов'ян. Такий же висновок слід зробити й з свідчень Аль-Балхі та Аль-Істахрі про те, що «руси живуть між Булгарією та Славонією»⁵⁸. Булгарія знаходиться на Волзі, слов'яни в Подніпров'ї, руси на схід від Подніпров'я, між Волгою та Дніпром, десь в басейні Дону.

⁵⁰ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 88.

⁵¹ Там же, стор. 82.

⁵² Там же.

⁵³ Б. Н. Заходер. Каспийский свод...

⁵⁴ Там же, стор. 108.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 126.

⁵⁷ Там же, стор. 105.

⁵⁸ А. Я. Гаркави. Сказания..., стор. 191 та 275.

Ібн-Хальдун, автор книги XIV ст., який безумовно користувався більш ранніми матеріалами, повідомляє, що руси один з тюркських народів, що «земля їх межує з краями Азербайджана»⁵⁹.

П. Смирнов, який досліджував ці питання, пише: «щоб не лишалося жодних сумнівів, де саме треба шукати цю країну русів, Істахрі і Ібн-Хаукаль намалювали її на мапах, які додали до своїх книг під написом «Рус», вмістивши її в безпосередньому сусідстві з Камською Болгарією та окремо від землі слов'ян»⁶⁰.

Махмуд-ал-Кошгарі до свого «Словника тюркських мов», складеному десь у 70-х роках XI ст., додає карту, на якій весь світ розміщений в колі. На цій карті Русь розміщена на північний захід від Каспійського моря, на північ від Русі позначені слов'яни. В тексті сказано, що якась річка, може притока Волги, ймовірноше Дон, «тече проти (чи мимо) русів»⁶¹. На карті сіцилійського географа Ідрісі, складеній 1154 р., досить повно відображено географічні знання мусульманського світу IX—XII ст. Вона складалась на основі творів східних авторів (частину яких Ідрісі називає в тексті) та інформації, що він її одержав від своїх сучасників, які з різних причин, а нерідко за його завданням мандрували в далекі землі. Внаслідок цього на карту потрапили об'єкти, які існували в різні часи. Так, наприклад, на карту нанесені три центри Русі, про які згадують автори IX ст. і точні дані купецьких маршрутів XII ст. За картою Ідрісі є дві Русі: одна на Дніпрі, а друга — на р. Русія, яку Б. О. Рибаків ототожнює з Сіверським Дінцем⁶².

Поява на географічній карті, складеній у 1154 р., двох Русій пояснюється напластуванням відомостей хронологічно різних періодів. Русь на Сіверському Дінці — це Русь східних авторів, про яку вони писали у IX—X ст. Русь на Дніпрі — це Київська Русь, добре знайома сучасникам Ідрісі. Дуже цікаво, що Русь на Сіверському Дінці позначена на карті як Русь-Тюрк, що не можна розглядати інакше, як бажання автора карти підкреслити, що тут він позначає не Русь слов'янську, широко відому в його часи, а Русь стародавню — Тюркську. В тексті до карти є згадка про місто Кокіанах, який знаходиться десь в районі середньої течії Сіверського Дінця. За свідченням автора «в Кокіанах живуть тюрки, відомі під назвою Руси»⁶³.

Крім карти Ідрісі є ще кілька згадок, що Руси це тюрки. Про це повідомляє Ібн-Хальдуна, а також Йаса, який писав: «Вони [руси] — великий народ з тюрк, країна їх нездорова поблизу від слов'ян»⁶⁴.

Перс Мірхонд, що жив у XV ст., передає легенди, які виникли в Хозаро-Персидському середовищі десь у VIII—X ст.⁶⁵. «Що стосується до Руса, то він був людина нещадна. Після довгих мандрівок він прийшов в країну Хозари й зажадав від брата юрти, щоб оселитись, і Хозар обласкав його посланців і віддав йому деякі з островів, які були землею теплою й мали добре повітря»⁶⁶. З цього уривку випливає, що хозари і руси вважались генеалогічно близькими народами й жили поблизу один одного, більш того, вони були побратими.

Коли ми звернемось до повідомлень візантійських авторів, то теж зможемо знайти вказівки на існування неслав'янської Русі. Вже у 838 р. в Візантії були відомі руси й Русь, що управлялась Хаканом. У франкському літопису «Бертінські аналі» розповідається про посольство ві-

⁵⁹ Б. Дорна. Каспий..., стор. 516.

⁶⁰ П. Смирнов. Волзький шлях і стародавні руси. К., 1928, стор. 190.

⁶¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М.—Л., 1944, стор. 255.

⁶² Б. А. Рыбаков. Русские земли...

⁶³ Там же, стор. 38.

⁶⁴ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 80.

⁶⁵ Б. А. Рыбаков. К вопросу о роли хазарского каганата в истории Руси.— СА, XVIII. М., 1953, стор. 134.

⁶⁶ Ф. Вестберг. Записка Готского топарха. Византийский Временник, т. XV, вып. 2—3. СПб., 1910, стор. 231.

зантійського імператора Феофіла до імператора Людовика Благочестивого⁶⁷. До складу цього посольства входили представники народу Рос, яким правив Хакан. С. В. Юшков вважає, що мова тут йде про хазарських послів. В. Г. Василевський вважає, що це ті ж самі послі, яких хозарський хакан послав до імператора Феофана у 838 р. з проханням збудувати фортецю на Дону (Саркел)⁶⁸.

Згадки про хакана — правителя русів — є й у інших арабських авторів. Ібн-Русте пише: «у них цар зветься Хакан-рус»⁶⁹; Гардізі — «у них є цар, якого звать Хакан-рус»⁷⁰; Худуд-ал-Алам — «вони звать государя рус-хакан»⁷¹. Що назва хакан не відноситься до правителів слов'ян, видно хоч з того, що арабський світ добре знав їх титул. Ібн-Хорбадбег пише: «титули земних царів. Цар Ірака, якого звичайна назва Кісра [звать також] Шахоншахом, цар Рума, якого звичайно зовуть Кайсар [звать] Басили; цар Турка Тибета і Хозар всі зваться хаканами... цар Славін [зветься] Кнадз»⁷². Наш літопис ніколи не називає київського, або іншого князя хаканом. Таку назву зустрічаємо лише в промові митрополита Іларіона, який в риторічному запалі титулує хаканами київських князів. З цього можна зробити лише той висновок, що в уяві оратора титул хакана вищий за титул князя.

В. Г. Василевський, вивчаючи життя Стефана Сурожського та Георгія Амастрідського, дійшов висновку, що Візантія знала народ рос значно раніше, ніж це ім'я з'явилося на сторінках візантійських хронік (послання патріарха Фотія). «Треба сказати, що той, кому хоч трохи відомі тайни візантійської історіографії, не може дивуватись такому явищу. Візантійська історіографія взагалі не дуже значна, а в межах даного періоду вражає надзвичайною бідністю»⁷³. За переконанням В. Г. Василевського роси, які з'являються в візантійських володіннях, в цей час не можуть бути слов'янами: «Ми не посміємо сказати, що та Русь, яка відвідала в першій половині IX ст. берега Пафлагонії, була Русь слов'янська»⁷⁴.

Важко припустити, що вже у першій половині IX ст. Дніпровська Русь може робити морські походи по Чорному морю. У свій час А. А. Кунік писав: «Загальна історія мореплавання в ті давні часи довела, що з пастушеського чи хліборобського народів, хоча б він і жив на великих річках, тоді тільки виробляється мореплавний народ, коли він пересувається до самого морського берега. Але й тут також необхідні були для цього більш-менш сприятливі умови»⁷⁵.

В. О. Пархоменко, вважаючи русів слов'янами, запевняє, що тільки Приморська Русь могла нападати на узбережжя Чорного та Каспійського морів, а ні в якому разі не Київська Середньо-Дніпровська⁷⁶.

Таким чином, розходжень між повідомленнями мусульманських та візантійських авторів немає. Вони розміщують їх на півдні, на узбережжі Чорного, Азовського морів та в басейні Дона.

Про існування народу рос на території, описаній середньовічними авторами VIII—X ст., відомо з давніх-давен, принаймні з перших століть нашого часу. Д. Іловайський, який розроблював це питання⁷⁷, наводить відомості про роксаланів, які збереглись у Страбона, Таціта,

⁶⁷ В. В. Бартольд. Арабские известия о русах.— Советское Востоковедение, т. I. М.—Л., 1940, стор. 19—20.

⁶⁸ С. В. Юшков. К вопросу о происхождении Русского государства.

⁶⁹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 78.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же, стор. 79.

⁷² А. Я. Гаркави. Сказания..., стор. 48.

⁷³ В. Г. Василевський. Труды, III, стор. СХ.

⁷⁴ В. Г. Василевський. Труды, III, стор. ССХХІХ.

⁷⁵ А. Кунік. О записке готского топарха. СПб., 1877, стор. 110—111.

⁷⁶ В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности, стор. 52.

⁷⁷ Д. Иловайский. Розыскание о начале Руси, стор. 273—276.

Плінія, Птоломея, Амміана, Марцелліна, Іордана, доводячи, що це ім'я в Приазов'ї та Причорномор'ї не зникає до IX ст. (згадка про країну роксалан у географа Ровенського).

Знають народ рось чи рус в більш ранні часи і арабські автори. Так, в історії Табаристана говориться, що один з кавказьких володарів на ім'я Фаруз десь у VI ст. одержав спадщину, яка розміщувалася» ...в володіннях Русів Хозар й Слов'ян⁷⁸. Аль-Табарі наводить оповідання правителя Дербента, яке відноситься до 644 р., і каже, що він знаходиться між двома ворогами: хозарами і русами, й тільки його люди вміють воювати з ними⁷⁹. Не слов'янську Русь знає й слов'янське літописання. В Ніконовському літописі XVI ст. є уривок з якогось найдавнішого джерела (на думку Б. О. Рибаківа, IX чи X ст.), в якому йде мова про русів, що живуть на узбережжі Чорного моря. В середині IX ст. вони разом «з куманами» організували похід на Константинополь⁸⁰.

Підсумовуючи викладене вище, ми можемо прийти до висновку, що руси арабських та персидських авторів жили між Доном і Сіверським Дінцем та на узбережжі Азовського моря. Археологічні пам'ятки цих місцевостей виключно салтівські, які свідчать, що у VIII—X ст. тут жило численне населення, яке і залишило цю культуру. З цього може бути зроблений лише один висновок, що саме це населення і мали на увазі мусульманські автори, коли писали про русів. Носії салтівської культури і є руси східних авторів.

Тепер розглянемо деякі повідомлення про русів саме з цієї точки зору. На нашу думку, назва руси, як і назва скіфи, сармати, венеци та ін. є збірна. Ця назва спочатку була властива лише якійсь групі аланського населення, що жило десь в західній частині північного Кавказу, можливо поблизу Таманського півострова. Під впливом арабських завоювань початку VIII ст. це населення відійшло в район басейну Дону і принесло з собою своє ім'я, яке стало притаманне значній частині населення салтівської культури. Поруч з ім'ям «руси», мабуть, залишилась і назва місцевого населення — алани, болгари, гузи та ін. Так, наприклад, народ, відомий під назвою зіхи, називав себе Садзуа. Так було, напевне, і з іншими етнічними групами. Через те, що ім'я «руси» було збірне, а для часу після X ст. воно могло змішуватись з аналогічним іменем середньодніпровського населення, виникають значні ускладнення при спробі визначити, саме до якої групи населення мусульманські автори відносять це ім'я.

Незважаючи на ці ускладнення, зробимо спробу порівняти частину літературних відомостей з археологічними даними.

Археологічній перевірці порівнюючи легко піддаються поховальні звичаї, одна з найбільш істотних ознак, властивих тій або іншій етнічній групі населення. Згідно з повідомленням Ібн-Русте і деяких інших авторів він такий: «Коли помирає у них хтось з вельможних, то викопують йому могилу у вигляді великого дому і кладуть його туди і разом з ним кладуть в ту могилу як одяг його, так і браслети золоті, які він носив, далі опускають туди силу їжі, посудини з питвом, і чекану монету. Нарешті, кладуть в могилу живу і любиму жінку покійника, потім отвір могили закладається і жінка помирає в ув'язненні»⁸¹.

Такий поховальний звичай характерний для пам'яток салтівської культури. Викопана в землі могила у вигляді великої хати — це відома нам катакомба з дромосом і невеликим вхідним отвором, який звичайно закладався кам'яними плитами або дерев'яною дошкою. Катакомба

⁷⁸ А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей..., стор. 79.

⁷⁹ Там же, стор. 74.

⁸⁰ Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древне-русского государства.— Очерки истории СССР III—IX вв. М., 1958, стор. 742.

⁸¹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 100.

здебільшого не засипалась. Між іншим, Д. Іловайський, якому салтівські катакомби були ще не відомі, вважав, що Ібн-Дасте мав на увазі катакомби Боспорського краю. Але сумніву, що в даному випадку описана катакомба, у нього не було⁸². Інвентар, що супроводить поховання, завжди дуже численний, багатий і складається з речей, що особисто належали небіжчику. Повідомлення про поховання жінки теж підтверджується археологічно. Щоправда, в дійсності жінку клали в могилу неживою. З приводу цього С. А. Плетньова пише, що парні захоплення становлять 25—30% всіх поховань Дмитрівського могильника. «Є всі підстави вважати, що в парних похованнях захоплені подружжя»⁸³.

Такий звичай майже до наших днів зберігся у гірських народів Кавказу, зокрема в осетин — нащадків стародавніх алан. Своїх померлих вони ховали в спеціально збудованих склепах з вузьким лазом, через який вносили небіжчика. Йому клали зброю, мідний і глиняний посуд, їжу. В недалекому минулому чоловіка-воїна супроводжувала жінка, кінь, собака. Зараз жінка померлого обрізує свої коси і кладе на груди покійного чоловіка, коня тричі обводять навколо могили, обрізають кінчик вуха й кидають його у могилу⁸⁴.

У деяких авторів є відомості, що руси спляють своїх померлих. Автор Каспійського своду вважає, що звичаї, притаманні слов'янам, перенесені на русів під впливом широко відомої книги Ібн-Фадлана. На це в свій час звернув увагу ще К. М. Френ⁸⁵. Можливо, що це й так. Однак дослідники вважають, що такий звичай був і у племен салтівської культури⁸⁶. В зв'язку з цим слід згадати і зіхів, які широко вживали кремацію небіжчиків. Серед салтівських поховань могильник, що знаходиться проти Верхнього Салтова, особливий — в ньому відсутні кістяки, які лежали б в анатомічному порядку і повністю відсутні поховання дітей. Обряд цього могильника цілком збігається з похованнями вогнепоклонників — зараострян, релігії досить поширеної в Персії і на Північному Кавказі. Прихильники Зараостра вважають, що поховання людей в землю опаганює її і щоб уникнути цього, померлого клали на поверхню землі і лише після того як тіло зотліє або розтягнеться птахами чи тваринами, рештки закопували в землю, в більшості випадків кістки. Цілком природньо, що від тіл дітей нічого не залишалось, тому в могильнику і немає дитячих поховань.

Ібн-Русте писав: «Всі слов'яни — вогнепоклонники»⁸⁷. В даному випадку він, мабуть, плутає слов'ян з русами, і маючи на увазі русів, називає їх слов'янами. Серед слов'ян вогнепоклонників не було. Тому стає цілком зрозумілим панівне становище жерців в суспільному житті русів. «У них — знахарі, вони панують над царем їх, подібно хазяям, вони наказують їм приносити в жертву творцю те, що вони побажають з жінок, чоловіків, табунів коней, коли накажуть знахарі, нікому не уникнути виконання їх наказів: захопить знахар чи то людину, чи то домашню тварину, накине шворку на шию і вішає на дереві, поки не втече дух його; вони кажуть, що це жертва богу»⁸⁸.

Ми знаємо, що з всіх стародавніх релігій лише жерці і маги наслідники Зараостра користувались особливою владою. Вони не лише стежили за вічним вогнем, а й відігравали дуже велику роль в житті суспільства, навіть творили суд.

⁸² Д. Іловайський. Розыскание о начале Руси, стор. 399.

⁸³ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 79.

⁸⁴ В. П. Пожиданов. Горцы Северного Кавказа. М.—Л., 1926, стор. 95.

⁸⁵ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 103.

⁸⁶ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 100—102.

⁸⁷ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 114—115.

⁸⁸ Там же, стор. 96.

Східні автори вважають русів дуже войовничим народом. Марвазі, наприклад, пише: «Вони бачать в мечі засіб до існування і заняття; коли у них помирає якийсь муж, а в нього є дочки й сини, вони віддають його майно дочці, а синові залишають один меч, і кажуть: «Ваш батько здобув добро мечем, наслідуйте йому в цьому»⁸⁹.

Відомості про войовництво і їх широкі торговельні зв'язки підтверджуються археологічними матеріалами. Всі дослідники, які безпосередньо стикались з салтівськими пам'ятками, переконані в войовництві людей, що їх залишили⁹⁰. Це підтверджується існуванням таких грозних фортець, як Салтівська. Могильники салтівської культури ховають в своїх надрах численні поховання збройних людей, що свідчить про наявність великого військового прошарку серед населення. Перелічувати численні речі, що потрапляли на поселення Сіверського Донця, або Приазов'я внаслідок торгівлі, навряд чи має сенс.

Серед народів, на які нападали руси, джерела неодноразово називають слов'ян. Вони розповідають, як руси ходять війною на слов'ян, полонять їх, продають хозарам та булгарам в рабство⁹¹. «Постійно по сотні і по двісті (чоловіків) вони ходять на слов'ян, примусом беруть у них припаси, і цим існують; багато людей з слов'ян йдуть туди і служать русам, щоб через цю службу позбутись небезпеки»⁹², пише Гардізі. Останню частину цього повідомлення доповнює повідомлення Худуд-ал-алам: «Серед них [русів] є один з підрозділів слов'ян, який їм служить»⁹³.

Наведені відомості дуже цікаві в плані нашого викладу — тут прямо протиставляються два народи: слов'яни і руси. Чи можна на археологічних матеріалах простежити це? Безперечно. Населення Правобережжя і Лівобережжя у VIII на початку IX століть досягло однакового рівня соціально-економічного розвитку і говорити про відміни слов'янського населення цих територій можна лише в етнографічному плані. Правобережжя для цього часу не знає укріплених поселень, Лівобережжя навпаки. Роменські городища подібні до поселень сільських общинників на Правобережжі, але укріплені. Пояснити це можна тільки одним — бажанням захиститись від експансії своїх східних сусідів салтівців — русів. Такої ж думки дотримується і Д. І. Багалій, коли пише: «Коли спробувати з'ясувати якому народу міг належати цей могильник (салтівський.— Д. Б.), то зразу згадуєш про ту Хазарію, якій сіверяни, поляни, і древліани сплачували данину»⁹⁴.

Повідомлення про те, що серед русів живуть і слов'яни, можна розглядати як існування якихось слов'янських поселень на берегах р. Уди біля Харкова, де зараз ми знаходимо роменські городища поруч з салтівськими поселеннями.

Чимало суперечностей серед істориків викликало повідомлення про три центри Русі. Найбільш повний виклад цієї теми ми знаходимо у Істахрі⁹⁵. Вважається загально визнаним, що Куйаба — це Київ, Салавіа — новгородські землі, а відносно місцеположення Арса питання вважається нез'ясованим і по сей день. Цей третій центр Русі розміщують в самих різних місцях від Азовського моря до Рязані⁹⁶. Власне кажучи, в повідомленнях першоджерел немає ніяких географічних ори-

⁸⁹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 83.

⁹⁰ Н. Я. Мерперт. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье.— СА, XXVIII. М., 1955; С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 156—161.

⁹¹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 83.

⁹² Там же, стор. 82.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Д. И. Багалей. Русская история, I. М., 1914, стор. 114.

⁹⁵ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 112.

⁹⁶ А. Л. Монгайт. К вопросу о трех центрах древней Руси.— КСИИМК, вып. XVI. М.— Л., 1947.

ентирів, які б дозволяли вважати Куйабу — Київом, Салавійю — новгородською землею. Це не більш як здогадки, побудовані на співзвучності слів, коли вважати, що руси — це слов'яни.

Якщо уважно вивчити різні історичні джерела, то можна дійти висновку, що всі три так звані «центри Русі» знаходились за межами слов'янських земель і до слов'ян відношення не мали.

Худуд-ал-алам про Сіверський Донець пише так: «Є ще річка Рус, що витікає з страни слов'ян, яка тече на Схід, поки не приходить в край русів. Потім вона проходить по краям Уртаб, Салаб, Куйафа, які є містами русів, і по краю кіпчаків, потім повертає і впадає в річку Ігіль»⁹⁷. З цього уривку видно, що названі міста — центри Русі розташовувалися на схід від слов'янських земель і персидський анонім цілком впевнено називає їх містами русів.

По карті Ідрісі, на Дніпрі місто Клау-Київ. На цій же карті між річками Русія (Сіверський Донець) та Атіль (Волга) позначені міста Салав, Арган, Кініу — три давно знайомі нам центри Русі.

Тут важливе те, що автор карти, добре знаючи про Дніпровську Русь, не відносить до неї ці центри, а розміщує їх в землі Русі. Він не змішує Київ з Куйабою, добре знаючи, що це різні міста і знаходяться вони в різних землях.

В багатьох повідомленнях східних авторів згадується про велику кількість міст в землі Русів, причому неодноразово підкреслюється, що міста ці великі⁹⁸. Для VIII—IX ст. ми не можемо говорити про великі міста в Подніпров'ї, їх там в цей час просто не було. Роменські городища враховувати, мабуть, не слід, бо це були не міста, а східні автори добре знають, що таке місто.

Зовсім інша картина в цей час спостерігається на території, заселеній людьми салтівської культури. Тут дійсно є чимало великих міст в повному розумінні цього слова. Про них і йде мова у східних авторів.

Про рівень обізнаності східних авторів з русами вказує і така деталь: вони зналися скільки матерії йде на пошиття шаровар⁹⁹. Слов'яни ж шаровар ніколи не носили, на всіх фресках, стародавніх малюнках вони зображені в вузьких «портках». Шаровари — це східна традиція.

Чомусь вважається, що народи Північного Кавказу обов'язково смуглясті брונети і тому, коли східні автори пишуть про русів, що вони стрункі, як пальми, біляві, з червоним обличчям, білим тілом¹⁰⁰, то гадають, що вони мають на увазі слов'ян. Насправді «...осетини, алани, яси за повідомленнями древніх письменників, мали біляве волосся, голубі очі, були блондинами»¹⁰¹.

Отже, ми можемо констатувати такі факти:

— У VIII—X ст. територія басейна Дона, Приазов'я була густо заселена народом, що залишив після себе салтівську культуру.

— Східні автори розглядають слов'ян і русів, як зовсім окремі, але сусідні народи.

— Руси, згідно повідомленням цих авторів, живуть на схід від слов'ян, десь в Подонні та в Приазов'ї — там де ми знаємо салтівську культуру.

— Східні автори знали населення салтівської культури під назвою русів.

— Зіставлення письмових та археологічних джерел не заперечують цим положенням.

⁹⁷ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 105.

⁹⁸ Там же, стор. 92, 93.

⁹⁹ Там же, стор. 99.

¹⁰⁰ Там же, стор. 97.

¹⁰¹ Ф. Вестберг. К анализу восточных источников о восточной Европе.—МНП. СПб., 1908, февраль, стор. 366.

Якщо руси східних авторів не слов'яни, то виникає ціла низка питань, пов'язаних з слов'янською Руссю на Дніпрі. Це цікаві і важливі питання, але трохи іншого плану, вони ще чекають на своїх дослідників. Не претендуючи на розв'язання цих питань, ми вважаємо своїм обов'язком поділитись з читачами деякими думками з цього приводу.

Насамперед, ми вважаємо безперечним фактом існування в Східній Європі двох місцевостей і двох різних народів, що мали однакові назви. Одна з цих місцевостей знаходилась по берегах Сіверського Дінця і його допливів, в середньому Подонні і Приазов'ї, друга — в Подніпров'ї. Першу Русь знають східні автори VIII—X ст., друга — зустрічається в наших і візантійських літописах, починаючи з X ст. Перша Русь не слов'янська, друга — слов'янська.

По відношенню до слов'янських земель термін «Руська земля», що широко вживається у XI—XIII ст., має два змісти. Цим терміном позначаються землі навколо Києва — Русь в вузькому розумінні, та Русь — як совокупність всіх східно слов'янських земель. Як вважає Б. О. Рибаків, Русь у вузькому розумінні десь у VI—VII ст. мала культурну і політичну єдність, чого вже не спостерігається у XI—XII ст. З приводу цього він пише: «Вивчаючи географічне розміщення археологічних культур Східної Європи в I тисячолітті н. е. тільки один раз за всю тисячу років можна встановити збіг археологічного ареалу з територією «внутрішньої Русі». Це — поширення так званої культури пальчатих фібул VI—VII ст., яка охопила в цей час весь Південно-Східний кут антських земель, звернутий до степу»¹⁰². Нагадаємо, що під культурою пальчатих фібул розуміють знахідки ювелірних виробів, а також кількя не то поховань, не то скарбів типу Колосково, Мартиновка.

Зараз, на території, де була поширена культура пальчатих фібул, яку також називають культурою русів, відомі зовсім інші категорії археологічних пам'яток, не пов'язаних з цією культурою. Мова йде про слов'янські старожитності — поселення і могильники з численними і різноманітними знахідками; знаряддя праці, побутові речі, зброя, кераміка. Ця категорія пам'яток, яка відноситься до VI—VIII ст., такої культурної єдності не дає¹⁰³. Ці пам'ятники (волинцевські, роменські, канівські, пенківські, типу Пастирського городища) мають багато етнографічних особливостей і належать до різних літописних племен. З цього виходить, що етнокультурна єдність на слов'янській території була відсутня не тільки в XI—XII ст., а і в епоху пальчатих фібул.

Питання хто такі «руси» Східного Подніпров'я розробляв і М. І. Артамонов. Він, як і Б. О. Рибаків, вважає, що саме вони залишили скарби, знайдені в руській землі. Питання, хто ж такі «роси» в етнічному розумінні, М. І. Артамонов вирішує в одному плані; він твердить, що вони не слов'яни. Він вважає, що середньодніпровських «росів» розгромили хозари, і вони частково відійшли в район Сіверського Дінця, а частково асимілювались з місцевим слов'янським населенням Подніпров'я¹⁰⁴.

Дослідник руських земель А. М. Насонов добре відчував зв'язок Дніпровської Русі з населенням хозарського каганату: «Придивляючись до границі «Руської землі», ми неминуче приходимо до висновку, що границя ця визначалась ще в умовах хозарського іґа, яке слабо на протязі другої половини IX ст., що населення Руської землі спершу складалось з тих слов'янських племен, які були підлеглі раніш хозарам»¹⁰⁵.

¹⁰² Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древнерусского государства, стор. 747.

¹⁰³ Див. матеріали опубліковані в МИА № 108.

¹⁰⁴ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стор. 293.

¹⁰⁵ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1961, стор. 41.

Ми також вважаємо, що Дніпровська Русь почала називатись по імені народу росів, які залишили на слов'янських землях не лише Колосковський та Мартенівський скарби, а й Перещепінський, Вознесенський, Гладоський. Це ті люди, для яких в селі Мачухи на Полтавщині і в балці Канцерці біля м. Запоріжжя випалювали великі сіроглиняні глеки в лискованим орнаментом. Це ті люди, які за свідченням східних авторів «...бачать в мечі засіб до існування» (Мервазі), у яких «...нема ланів, тому що вони їдять те, що привозять з землі слов'ян (Ібн-Русте), які «...судяться за допомогою своїх мечів» (Ібн-Дасте) і т. ін. Їм сплачували «по бели і виверице с дыма» чи «по шелягу з рала» деякі східнослов'янські племена. Їх наші літописи ототожнюють з хозарами. З ними і слід пов'язувати назви слов'янських земель над Дніпром — Русью.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦ

ОБ ИМЕНИ НОСИТЕЛЕЙ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Археологическими исследованиями установлено, что в VIII—X вв. в районе Среднего Дона, Северского Донца, Приазовья жило многочисленное население, оставившее памятники салтовской культуры. Для этого же времени восточные авторы оставили сообщения о народах Восточной Европы.

Для всех перечисленных ими народов известны определенные археологические памятники, за исключением русов. Принято считать, что русы — это часть славян и, соответственно, их памятники должны быть славянскими. Среди известных арабам народов нет претендентов на памятники салтовской культуры. Создается впечатление, что на Востоке этого народа не знали. Но такое предположение противоречит логике, и поэтому возникает вопрос, под каким же именем это население было известно на Востоке.

Из сообщений арабских и персидских авторов становится ясным, что во всех случаях, за исключением одного (Ибн-Хардадбег) восточные авторы рассматривают славян и русов как два различных народа. При всех недостатках и неточностях, характеризующих их сообщения все же можно выяснить, где именно живут эти народы.

Кто такие славяне, вопрос выяснен — это население Поднепровья. Русы живут восточнее их. Дошедшие до нас карты (Идриси и Махмуда ал-Кашгари) дают возможность уточнить места их обитания. Это район Северского Донца и его притоков, Нижний Дон, Приазовье. В этом же районе расположены салтовские памятники, это дает право считать, что население салтовской культуры было известно в магометанском мире под именем русов.

Если сопоставить этнографические сведения о русах, имеющиеся в средневековых источниках с археологическими памятниками салтовской культуры, то во многих случаях они будут полностью соответствовать друг другу. Например, такой важный признак, как погребальный обряд, описанный Ибн-Русте или у Гардизи, полностью соответствует катакомбным захоронениям салтовских могильников. Археологически подтверждается и сообщение этих авторов о воинственности русов, о большой торговле, о существовании у них больших городов и т. д.

Если русы восточных авторов не славяне, то естественно возникает вопрос о взаимосвязях этих русов со славянской, Днепровской Русью. Вопрос этот очень сложный и несколько иного порядка. С нашей точки зрения Днепровская Русь получила свое наименование от народа рус, рос, который имел самое непосредственное отношение к салтовской культуре.

О. Р. ТИЩЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕХНІКУ ВИГОТОВЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОЛИВ'ЯНИХ КЕРАМІЧНИХ ПЛИТОК

Виробництво поліхромної полив'яної кераміки справедливо вважається найвищим проявом давньоруського керамічного мистецтва¹.

Найбільш визначні зразки цієї кераміки у вигляді декоративних плиток знайдені В. В. Хвойкою у Білгородці в 1909—1911 рр. В працях В. В. Хвойки² та Н. Д. Полонської³ є досить докладний опис як самих плиток, так і техніки їх виготовлення.

За В. В. Хвойкою⁴ та Н. Д. Полонською⁵, ця техніка полягає в слідуючому.

Випалені плитки, виготовлені з вогнетривкої глини, спочатку надавали сильному нагріванню. Одночасно в спеціальних тиглях розтоплювали емалеву масу при температурі 1000°, за допомогою міху. Після цього розпечену плитку вкривали розтопленою емаллю. Щоб покладена на плитку емаль не тріскалася, вогонь поступово послаблювали. В такий спосіб покривали плитки однобарвною поливою.

Візерунок наводили по ще недостатньо застиглій поливі гострим інструментом, після чого за допомогою тигля-ллячки борозенки заповнювали розтопленою поливою іншого кольору. Коли наводили візерунок по незастиглій поливі, діставали брак — полива змішувалась і розтікалася по всій плитці.

Для наведення на плитки мармуроподібного вірезунку використовували подвійні тиглі-ллячки (знайдені у Києві в садибі Петровського). В кожен з двох відділків тигля клали поливи різних кольорів, які нагрівалися до розтоплення й виливалися на поверхню розпеченої плитки. В залежності від того, яким краєм і як нахиляли тигельок, з отвору виливалася полива того чи іншого кольору більшої або меншої кількості. Змішуючись, полива застигала потьокками примхливої форми, нагадуючи природню візерунковість мармуру.

За допомогою подвійного тигля-ллячки виконувався ще один варіант декорування: на гарячу плитку, вкриту одноколірною поливою, виливалася відразу і в однаковій кількості полива двох кольорів, наприклад жовта і зелена у вигляді рівних паралельних ліній і, поки

¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 359.

² В. В. Хвойко. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам) с приложением описания раскопок в усадьбе М. М. Петровского в г. Киеве и в с. Белгородке, Киевского уезда. К., 1913.

³ Н. Д. Полонская. Археологические раскопки В. В. Хвойко 1909—1911 годов в местечке Белгородке.— Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XV Археологического съезда. М., 1911.

⁴ В. В. Хвойко. Вказ. праця, стор. 93.

⁵ Н. Д. Полонская. Вказ. праця, стор. 61—62.

емаль не застигла, майстер розривав вістрям кольорові смужки в протилежних напрямках. Кольорові смужки при цьому пластично розтягувалися, утворюючи візерунок у вигляді фігурних дужок.

Своєрідна візерунковість, що нагадує розкидані пелюстки, досягалася без тигля-лячки: на гарячу плитку, вкриту однотонною поливою, рівномірно розсипали зерна та палички смальти, які, потрапляючи на ще гарячу поливу, не встигали повністю розтоплюватись, зберігаючи соковитість та силу кольорів.

В майже незмінному вигляді така реконструкція техніки виконання давньоруських поливних керамічних плиток міцно ввійшла у науковий вжиток, не викликаючи сумнівів на протязі довгого часу.

Проте, з точки зору досвідченого кераміста, таке пояснення техніки виготовлення давньоруських плиток незадовільне в самій своїй основі. Крім величезних труднощів та незручностей, а також трудомісткості виготовлення, використання описаного способу технологічно майже неможливе. Витягнуті з печі на холодне повітря розпечені плитки, при значній товщині (2,5—5,5 см), неминуче будуть тріскатись. До того ж далеко не всі плитки зроблені з добре перемішаної та однорідної маси: наприклад, більш товсті білгородські плитки мають крупні вclusions зерен кварцю. Далі, розтоплена в тигельковій емаль, якщо її винести з печі, буде швидко охолоджуватись, зробиться в'язкою і не витікатиме з носка тигля. Цей висновок С. В. Філіпової⁶ автор цілком підтримує. Крім того, при покритті поверхні плитки розтопленою поливою неможливо дістати такого рівного її шару та гарного розливу, що спостерігається на білгородських та інших плитках.

Питання про техніку виготовлення давньоруських полив'яних керамічних плиток неможливо вирішити поза зв'язком з розвитком глазурованої кераміки взагалі і з розвитком техніки керамічних покриттів на території Півдня нашої країни, в першу чергу Середнього Подніпров'я, де задовго до утворення Київської Русі були засвоєні численні досягнення Середземномор'я та Причорномор'я та здобула розвитку оригінальна і самобутня слов'янська культура. Слов'янські племена сприймали окремі досягнення причорноморської, зокрема візантійської, культури, використовуючи їх для своїх потреб, розвивали свою власну культуру й техніку ремесла. Можливо, що ранньослов'янська лощена кераміка (особливо чорнолощена) дістала розвиток з I-ї половини I тисячоліття н. е. не без впливу античного чорнолакового посуду. До речі, перша зустрічається разом з місцевим черняхівським посудом в могилянках II—III ст. н. е. поблизу Нікополя та на південь від нього⁷. Червонолакова та червоноглиняна кераміка потрапляла в лісостепові та степові райони з найближчих північнопричорноморських міст⁸. Вона мала вплив не тільки на форми слов'янського посуду, але й на окремі його деталі та орнаментальні засоби⁹. Ранньослов'янські ремісники виробляли кераміку з гладенькою чорною або сріблясто-сірою поверхнею з мерехтливим блиском без застосування «античного лаку». Окрім того посуд орнаментувався лощінням. Здобутий при цьому декоративний ефект досягався контрастним сполученням матової (нелощеної) та блискучої (лощеної) поверхонь.

Археологічні матеріали свідчать, що до VII ст. у слов'янській кераміці відсутні будь-які покриття. Між тим кераміка північночорномор-

⁶ С. В. Філіпова. Архитектурная майолика. М., 1956, стор. 34.

⁷ Э. А. Симонович. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра.—КСИИМК, вып. 68. М., 1957, стор. 16; М. Ю. Брайчевський не без підстав зв'язує черняхівську культуру із слов'янськими племенами антів та склавнів. Див.: М. Ю. Брайчевський. Про етнічну приналежність черняхівської культури.—Археологія, т. X. К., 1957.

⁸ А. Т. Брайчевська. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами.—Археологія, т. X. К., 1957, стор. 117.

⁹ Там же, стор. 118.

ських міст змогла б викликати інтерес до них. Мабуть, в таких покриттях не було ні практичної, ні естетичної потреби й не відповідало рівню розвитку ремесла. Лише в ранньосередньовічний час (VII—VIII ст.) вперше з'являються покриття ангобами. Показовими в цьому відношенні є два фрагменти з розкопок 1949 р. на Пастирському городищі, знайдені в ранньосередньовічному шарі¹⁰. Обидва вони вкриті кольоровими ангобами — світло-жовтогарячим та блідозеленим. Ці поодинокі знахідки мають велике значення. Вони свідчать про виникнення інтересу й потреби в покриттях керамічних виробів, як з утилітарною, так і з декоративною цілями.

Стародавній Схід, а потім Греція архаїчної епохи знали склоподібну безсвинцеву (лужну) емаль, якою покривали єгипетські фаянси, архітектурну кераміку Двуріччя. Не діставши розвитку в класичній Греції, вона не здобула широкого застосування і в інших країнах, проіснувавши в різних варіаціях аж до еліністичної епохи¹¹.

Великі зрушення в суспільному житті, економіці, нові потреби викликали також зміни в ремісничому виробництві епохи елінізму. До цього часу належить цілий ряд винаходів та удосконалень, а серед них — винахід свинцевої глазури. Остання має цілий ряд переваг над лужною емаллю, добре сполучається з черепками різного складу, збільшує міцність, покращує ужиткові якості посуду, добре випалюється, при додаванні фарбівних оксидів набуває гарних кольорів.

Прикрашені рельєфними оздобами посудини і світильники, які були поширені за еліністичної доби, мали ефектне кольорове покриття. Прикладом таких керамічних виробів може бути знайдена в Північному Причорномор'ї невелика миска, декорована рельєфним візерунком та вкрита жовтою й зеленою прозорою поливою¹².

Пізніше свинцеві поливи: — прозоро-безбарвна, зелена (зафарбована оксидом міді), жовта й коричнева (зафарбовані оксидом заліза) — широко застосовувались у візантійській кераміці¹³. Нерідко ці поливи сполучалися з білим ангобом, який або вкривав рельєфний візерунок¹⁴, або ж по білому ангобному покриттю виконувався рисунок гравіруванням¹⁵, чи в техніці *sgraffito with incision*¹⁶. І той і другий просвічували з-під прозорої поливи.

Для розвитку виробництва полив'яної кераміки Київської Русі найбільше значення мало емальєрне ремесло, яке мало давні й глибокі корні в районі Київського Придніпров'я. Б. О. Рибаків зв'язує розквіт виробництва виїмчастих емалей з розвитком культури полів поховань черняхівського типу (IV—V ст.)¹⁷. М. Макаренком ще раніше було висловлено припущення про участь слов'ян у створенні прорізних виїмчастих емалей¹⁸. Ці емалі зустрічаються на обширній території Європи, до якої входить і область полів поховальних урн, і зв'язані єдністю походження їх техніки. Вихідною її точкою, на думку О. А. Спіцина,

¹⁰ М. Ю. Брайчевський. Нові розкопки на Пастирському городищі.— АП, т. V, К., 1955, стор. 73—74.

¹¹ Эллинистическая техника.— Сб. статей под ред. акад. И. И. Толстого. М.—Л., 1948, стор. 229.

¹² Там же, стор. 230, рис. 91.

¹³ Эллинистическая техника, стор. 229.

¹⁴ Там же, стор. 230.

¹⁵ В. С. Шандровская. Культура и искусство Ближнего и Среднего Востока (IV тысячелетие до н. э.—XVIII в. н. э.) и Византии (IV—XV вв.). Путеводитель по залам Государственного Эрмитажа. Л., 1960, рис. на стор. 97.

¹⁶ А. В. Гадло. Поселение XI—XII вв. в дельте Дона.— КСИА, вып. 99. М., 1964, стор. 44, рис. 18, 4.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 56.

¹⁸ М. Макаренко. Борзенські емалі і старі емалі України взагалі.— Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928, стор. 100.

є пізньоримські провінційні емалі¹⁹. Але ця емалева техніка дістала в кожній області, в тому числі і в Київському Подніпров'ї, цілком самостійний та оригінальний розвиток. Вона знала якнайменше чотири складних за вмістом та різних за кольором емалей—білу, жовту, зелену й червону. Всі вони являють собою свинцево-силікатне скло, що містить значний процент оксиду олова. Тільки біла емаль не мала фарбівних оксидів; зелений колір одержували додаванням оксиду міді, червоний — оксиду міді з відновниками (оксид олова, заліза циндра). Жовтий колір емалі діставали завдяки присутності в її складі свинцево-стибійові солі (неаполітанська жовта) або свинцевого хромату²⁰. Вміння готувати ці складні емалі було великим досягненням.

Емалі зтоплювали, мабуть, у глиняних тиглях, і майстер міг бачити стінки тигля, вкриті шаром кольорової емалі, тобто полив'яну кераміку. Перед тим, як заповнювати заглибини на металевому предметі, склоподібна емалева маса подрібнювалась у порошок і тонко розтиралася з водою. Отже, майстри були знайомі з приготуванням емалевої суспензії. Не без підстави Є. В. Махно висуває припущення про безпосередній контакт майстрів виїмчастих емалей та черняхівських гончарів в галузі орнаментального декорування²¹. Доречно поставити питання — чи не міг виникнути контакт і в галузі емалевої техніки. Якщо для ювеліра емаль на стінках тигля була явищем звичайним, то для допитливого гончара це було відкриттям. В цьому він міг побачити можливість перенесення емалевого покриття з метала на керамічний черепок. Подібну роль могло відіграти склярство і смальтоваріння. Але й те, і друге з'явилося на Русі значно пізніше емалей. Не випадково, що глуха емаль була першим скловидним покриттям давньоруських керамічних виробів, які Т. І. Макарова відносить до межі X—XI ст.²² Переконливо доводячи місцеве походження цього світлоглиняного посуду, вкритого глухою зеленою емаллю, вона вважає її близькою, а в багатьох випадках ідентичною візантійському білоглиняному посуду, вкритому прозорою свинцевою зеленою поливою, «як за способом приготування тіста, так і за рецептурою поливи»²³. Тільки непрозорість поливи через наявність у її складі оксиду олова не дозволяє вважати руську поливу²⁴ ідентичною візантійській за рецептурою. Щодо способу виготовлення тіста, то в даному випадку ідентичність встановити важко. Цю сумнівну спільність технології Т. І. Макарова пояснює «тільки спільністю технології різних галузей склоробного виробництва, які склалися на Русі в цей період за безпосередньою участю грецьких майстрів»²⁵. Посилаючись на дослідження Н. П. Кондакова²⁶, В. М. Лазарева²⁷ та Ю. Л. Шапової, Т. І. Макарова приходить до невірного висновку, що смальторобні майстерні, які склалися з грецьких та руських майстрів, відіграли вирішальну роль у виникненні руського полив'яного посуду. Вона вважає, що виробництво цього посуду було для Русі лише другорядною галуззю склоробства²⁸. Виникає питання, чим же було тоді виробництво полив'яних плиток для підлог монументальних споруд, яке, як цілком пра-

¹⁹ А. А. Спицын. Предметы с выемчатой эмалью.— ЗОРСА, т. V. СПб., 1903, вып. 1, стор. 192.

²⁰ У відомій автору літературі немає відомостей про склад жовтих емалей. Зробити аналіз жовтої емалі на металевих виробах IV—V ст. було неможливо.

²¹ Е. В. Махно. К вопросу о памятниках черняховского типа и прорезных выемчатых эмалях.— КСИИМК, вып. 62. М., 1956, стор. 151.

²² Т. И. Макарова. О происхождении поливной посуды на Руси.— СА. М., 1963, № 2, стор. 246.

²³ Там же, стор. 246.

²⁴ Там же.

²⁵ Т. И. Макарова. Вказ. праця.

²⁶ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. IV. СПб., 1891, стор. 181.

²⁷ В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской. М., 1960, стор. 156.

²⁸ Т. И. Макарова. Вказ. праця, стор. 249—250.

вильно вказує Т. І. Макарова, було близьким за технологією до виробництва полив'яного посуду. Відповідь на це слід шукати у Т. І. Макарової: «Наслідуючи смальті, замінюючи її, вони (полив'яні плитки для підлог — О. Т.) і рецептурою більш за все наближались до неї. Звідси й непрозорий тон поливи, що перейшов від смальти на плитку і потім на посуд»²⁹. Перш за все відзначимо, що Т. І. Макарова пише про рецептуру полив і не приводить жодного їх аналізу. Тому не можна порівнювати рецептуру полив і смальт. Відомо, що рецептура полив найбільше наближається до рецептури емалей по металу. Між рецептурою смальт і скла, з одного боку, та рецептурою полив (прозорих та непрозорих) з другого, існує істотна різниця. Вона полягає не тільки в деякій різниці кількісного складу, а головне — в мірі насичення його барвними додатками. Скло (браслети, намистини та ін.) та шматочки смальти для надавання їм того чи іншого кольору, чи непрозорості при їх товщині, не потребують введення значної кількості барвних матеріалів. Це доводять нам аналізи, наведені в ряді робіт М. А. Безбородова³⁰. Поливи накладаються на черепок більш-менш тонким шаром і для надання їм якогось кольору або близьки необхідне введення значної кількості фарбуючих та заглушаючих речовин. Це добре відомо з практики. Непрозора полива могла перейти з емалі по металу на глиняну плитку чи посуд значно скоріше і легше, ніж від смальти або скла. О. Б. Салтиков вважає, що глазурування гончарних виробів виникло в наслідок перенесення в кераміку досвіду емальєрного мистецтва³¹. Такої ж думки дотримується Б. О. Рибаків.

Т. І. Макарова, відстоюючи свою концепцію, не погоджується з доказами Б. О. Шелковникова в тому, що між виробництвом полив'яної кераміки на Русі в X—XI ст. та емальєрним виробництвом існує зв'язок³². На думку Т. І. Макарової, ювелірні емалі є цілком самостійною і специфічною галуззю ювелірного мистецтва, яке зовсім не має відношення до полив'яної кераміки³³.

Виймчасті емалі, що були галуззю техніки й мистецтва, спорідненою і близькою до перегородчастих емалей, полив'яної кераміки й склоробства, ще до утворення Київської Русі підготували ґрунт для сприйняття й розвитку цих нових для Русі виробництв.

У VII—VIII ст. в Придніпров'ї швидко розвивалися ремесла. У цей час відчувається ірано-арабський та візантійський впливи. Розвиток ремесла, зростання міст, утворення величезної слов'янської держави викликали все нові потреби, сприяли дальшій диференціації ремесла, виникненню нових його галузей. Однією з них було виробництво полив'яної кераміки.

Ми ще не маємо достатніх даних, які б дозволяли точно встановити, який із видів полив'яної кераміки з'явився раніше — плитки чи посуд. Можливо, вони розвивалися одночасно і паралельно. Нам відомо, що полив'яні плитки застосовувались вже в кінці X ст. в Десятинній церкві. Були знайдені нечисленні фрагменти світлоглиняного посуду з глухою зеленою поливою. Т. І. Макарова датує їх рубежем X—XI ст. і справедливо вважає найбільш ранньою групою руського полив'яного посуду. Пізніша група полив'яного посуду виникає, мабуть, під впливом візантійського, який привозився на Русь у IX—X ст.

Білоглиняна кераміка з глухою зеленою поливою має лінійний та хвилястий орнамент. Під глухою поливою, яка затекла в заглиблення

²⁹ Т. І. Макарова. Вказ. праця, стор. 249—250.

³⁰ М. А. Безбородов. Стеклоделие в древней Руси.— «Природа», № 1. М., 1955, табл. на стор. 72, а також інші його праці.

³¹ А. Б. Салтиков. Избранные труды. М., 1962, стор. 184.

³² Б. А. Шелковников. Киевская керамика X—XI вв., расписанная цветными эмалями.— СА, № 8, XXIII. М., 1955.

³³ Т. І. Макарова. Вказ. праця, стор. 250.

рисунка, орнамент слабо помітний. Через це старі традиційні прийоми пластичного декорування в сполученні з глухим емалевим покриттям виявилися невиразними. Можливо, це й привело до пошуків нових прийомів декорування, зачатки яких можна бачити на поодиноких знахідках уламків світлоглиняного посуду з розписом яскравожовтою емаллю по глухій зеленій поливі. Два з них були знайдені під час розкопок у Воїнській Греблі в 1956—1957 рр.³⁴ Такий надглазурний розпис міг бути виконаний тільки за допомогою трубчастого інструменту типу тигля-ллячки, який, слід гадати, був знайдений багато раніше і вживався для заповнення окремих заглиблень ювелірних виробів емалевою суспензією.

Поряд з розписними плитками з Десятинної церкви, слід вказати на дві близькі за матеріалом, технікою та стилем пам'ятки — розписані емаллями тарілку й куваль, знайденими у Гнездовському могильнику³⁵. Обидві пам'ятки Б. О. Шелковніков обгрунтовано пов'язує за часом і місцем виробництва з таманською чашею та з уламками, знайденими в Саркелі і Києві³⁶, а загалом з Київським Подніпров'ям. Тарілка і куваль датуються X ст. В. І. Сизов датує їх IX—початком X ст.³⁷, виходячи, як гадає Б. О. Шелковніков³⁸, з можливості довгочасного існування полив'яної кераміки. Можливо, датування В. І. Сизова дещо занижене. Але навіть і в цьому випадку посуд з глухою зеленою поливою та початками розпису не може бути датований рубезем X—XI ст. Найбільш вірогідною датою, на наш погляд, є початок X ст.

Зв'язок кераміки з художнім металом знайшов свій прояв і в ранньому полив'яному посуді з глухою зеленою поливою. Так, зустрічаються уламки глечиків з валиком, що не має практичного призначення. Він лише відтворює форми металевого посуду, де валик маскує місце сполучення шийки з тулубом³⁹.

Характерні в цьому відношенні й масивні гранчасті ручки цих глечиків. І валик, і ручки вказують на певну ступінь залежності кераміки від більш розвиненої та передової галузі ремесла — художньої обробки металів.

Прозорі свинцеві поливи, які з'являються в Київському Подніпров'ї десь у X ст., починаючи з XI ст. широко застосовуються. Найчастіше тут використовувалась зелена полива без розпису⁴⁰. Рідше зустрічається посуд, вкритий жовтою прозорою поливою⁴¹. Стародавня Русь легко відмовилась від глухої поливи, яка не пов'язувалась із старими традиційними засобами пластичного декорування. Прозорі кольорові поливи, навпаки, підсилювали світло-тінь, а разом з цим виразність і пластичність оздоб. Через те вони здобули швидкого поширення. Але вони не витісняють кольорової емалі. В чудовій архітектурно-декоративній кераміці та у високохудожніх зразках розписного посуду⁴² кольорові прозорі глазурі та глухі кольорові емалі здобули органічного поєднання.

³⁴ Т. И. Макарова. Вказ. праця, стор. 248.

³⁵ В. И. Сизов. Гнездовский могильник близ Смоленска.— МАР, вып. 1. СПб., 1902, табл. VIII, I, стор. 61—62; рис. 65; 66, стор. 94—95.

³⁶ Б. А. Шелковников. Вказ. праця, стор. 174.

³⁷ В. И. Сизов. Вказ. праця, стор. 10—11.

³⁸ Б. А. Шелковников. Вказ. праця, стор. 173.

³⁹ Т. И. Макарова. Вказ. праця, стор. 248.

⁴⁰ Б. А. Рибак. Вказ. праця, стор. 362; М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стор. 23.

⁴¹ М. К. Каргер. Вказ. праця, рис. 9 — глечик з вузькою шийкою та однією ручкою знайдений у житлі VIII, вкритий світложовтою прозорою поливою. Кераміка з розкопок Б. О. Рибак. на території давнього Дитинця в Чернігові у 1956 р.—матеріали з розкопок зберігаються у Чернігівському історичному музеї.

⁴² Уламок полив'яної керамічної чаші XI ст. (Київський музей західного та східного мистецтва (№ 709); Таманська полив'яна керамічна чаша XI ст. (Державний Ермітаж, № 1260 (2484)).

У XI—XII ст. в Києві та в містах Київського Подніпров'я наступає розквіт мистецтва полив'яної кераміки. Він був зумовлений високим розвитком емальєрної справи, що виросла на місцевій сировинній базі⁴³. Все більшого поширення набуває полив'яний посуд. Полив'яна кераміка стає популярною в архітектурному декорі інтер'єрів та екстер'єрів. У X—XI ст. керамічні плитки використовувалися, очевидно, тільки в декоруванні підлог і то лише частково, в сполученні з мозаїчним набором та природним каменем; стіни ж декорувалися мармуром та шифером⁴⁴. Ця більш давня система архітектурного декорування, яка ще не відійшла від візантійської традиції, з XII ст. поступається місцем новій, що яскраво відобразила місцеві традиції та смаки. Остання характеризується повною заміною мозаїчних інкрустацій, мармуру та шиферу в декоруванні підлог і стін полив'яними керамічними плитками. Вона вводить не тільки в церковну архітектуру, але й в інтер'єр багатого жилого будинку київської землі. Нова система швидко поширюється й на інші руські землі⁴⁵.

Полів'яні керамічні плитки в архітектурі XII ст. могли широко застосовуватися лише при масовому виробництві. Це останнє не могло здійснюватися тими виробничими засобами, які вбачають В. В. Хвойко та Н. Д. Полонська.

Протягом останніх десятиріч дослідників давньоруської кераміки все менше задовольняє таке пояснення техніки оздоблення плиток. Вперше проти цього рішуче виступила С. В. Філіпова⁴⁶. Вона доводить, що фарби, якими був нанесений малюнок на білгородські плитки, не можна вважати емальями в сучасному розумінні, тобто непрозорими блискучими фарбами, заглушеними оксидом олова. Автор пише, що «керамічні фарби на плитках XI ст., як встановлено аналізом, відкриті поверх розпису легкоплавкою свинцевою поливою»⁴⁷. С. В. Філіпова вважає, що білгородські плитки були розписані не емальями, а ангобами, які мають у своєму складі оксид олова. Ангоби набували блиску і кольорової насиченості після покриття їх прозорою свинцевою поливою. Свої докази вона основує на дослідженні зтоплених мас у тигельках, знайдених при розкопках давньої гончарної майстерні⁴⁸. В одному з тиглів виявилась маса з температурою топлення 800°, у другому — 1200°. Першу вона вважає покривною прозорою поливою, другу — ангобом. Ангоб, на її думку, наносився на черепок у вигляді водяної суспензії з носка одинарного або подвійного тигля струмком густої фарби, як це робиться в сучасному розпису української народної кераміки за допомогою ріжка або піпетки.

Нам невідомі подробиці досліджень С. В. Філіпової. Проте вивчаючи зразки білгородських плиток, знайдених при розкопках 1966 р.⁴⁹, ми дійшли до дещо інших висновків, які будуть викладені нижче.

При дослідженні білгородських плиток (однокольорових, строкатих та розписних) було враховано, що вони протягом тривалого часу піддавались дії ґрунтових вод, які утримують у своєму складі кальцієво-магнієві солі, сполуки заліза, гумусові кислоти та інші речовини. Навіть цілком чиста вода має здатність вилуговувати з поверхневого шару

⁴³ Б. О. Рибаків. Вказ. праця, стор. 362—363.

⁴⁴ М. К. Каргер. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода.— Труды Всероссийской Академии Художеств, т. I. Л.—М., 1947, стор. 20.

⁴⁵ Там же, стор. 35.

⁴⁶ С. В. Филипова. Вказ. праця, стор. 33—35.

⁴⁷ Там же, стор. 34.

⁴⁸ Там же, стор. 34—35.

⁴⁹ Ці зразки були люб'язно надані автору Ю. С. Асеевим та Г. Г. Мезенцевою, за що автор висловлює їм щире подяку.

скла чи поливи лужні оксиди (натрію та калію) на глибину до 1,5 мм⁵⁰. Отже, склад полив, в залежності від вмісту в ньому лужних оксидів, буде завжди більш-менш порушеним. Полив'яні плитки, в залежності від того, де саме вони використовувалися, мають різний вигляд і збереженість. Так, плитки, що вживались для облицювання стін, в якійсь мірі зберігають блиск поливи, а плитки, якими оздоблювали підлогу, втрачали його. Через те вона нерідко здається непрозорою. Про її первісний вигляд свідчать потьйоки на бічних сторонах. Розписні та строка-ті плитки, на яких колись виступав рельєфний візерунок, в якійсь мірі втратили його рельєфність. Недостатня механічна міцність свинцевих

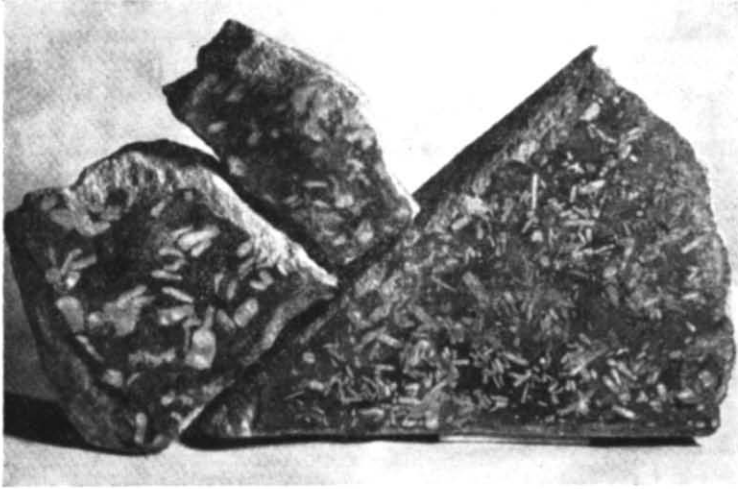

Рис. 1. Полив'яні плитки групи б (Розкопки 1966 р. в с. Білгородка).

полив приводила до досить швидкого стирання й вимагала їх заміни. Можливо, цим і пояснюється різночасність підлогу у другій церкві, розкопаної В. В. Хвойкою у Білгородці. Потерта поверхня плитки скоріше піддається вилужуванню. Якщо в воді знаходяться розчинні кальцієво-магнієві солі, то процес вилужування супроводжується осіданням на поверхні поливи брудно-жовтої плівки солей. Її легко зняти, промиваючи глазуровану поверхню плитки розчином соляної чи нітратної кислоти.

Дослідження чільної поверхні та зламу фрагментів плиток, одержаних з розкопів 1966 р. в Білгородці, показало, що в залежності від характеру покриття всі плитки можуть бути поділені на чотири групи: а) *одноколірні* з прозорою зеленою, прозорою коричневою, глухою жовтою та глухою оранжевою поливами; б) *строкаті* з поливою одного кольору, в яку вкраплені різної форми плями поливи іншого кольору, наприклад, по прозорій зеленій поливі жовті плями (рис. 1); в) *мармуроподібні* з плямами і прожилками двох-трьох кольорів на поливі одного кольору; г) *розписні з різними візерунками*, виконаними глухою емаллю одного чи кількох кольорів по прозорій поливі другого кольору. Плитки групи «Г» за характером візерунків та технікою їх виконання можна поділити на дві підгрупи: 1. плитки з різними візерунками «вільного» рисунку (рис. 2); 2. плитки з характерним візерунком «строного» рисунку у вигляді фігурних дужок (подібних до української «фляндровки») (рис. 3). Через стертість багатьох плиток особливого значення набуває вивчення їх зламу. Так, злам розписної плитки з зображенням

⁵⁰ М. А. Безбородов. Русское стекло XII в.— Доклады АН СССР. М., 1950, XXIV, № 4, стор. 790.

«древа життя» (рис. 2) показує, що поверх прозорої коричневої поливи лінійний рисунок був нанесений глухою білою емаллю, добре зтопленою і блискучою на всю глибину шару. Крім лінійного рисунка, на

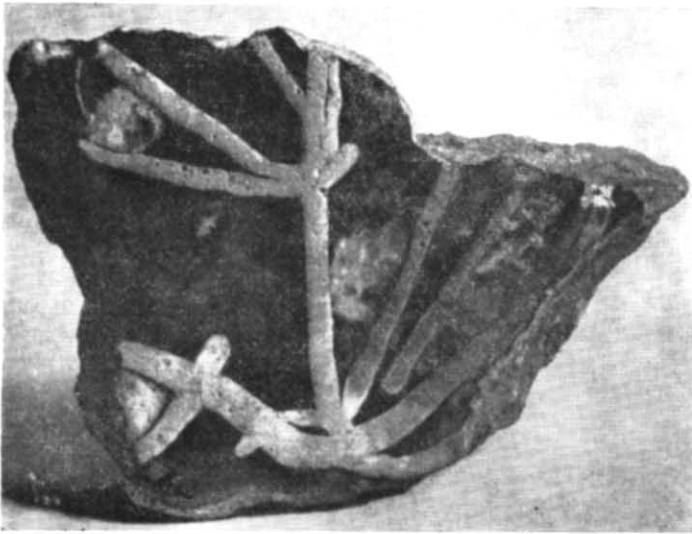

Рис. 2. Розписна полив'яна плитка «вільного» рисунку (Розкопки 1966 р. в с. Білгородка).

плитці є круглі плями світложовтої емалі, які заповнюють площини, обведені білою емаллю. Модель зламу плитки в її первісному вигляді, за даними візуального дослідження, має вигляд, показаний на схематичному рисунку (рис. 4). Подібну картину зламу можна спостерігати і на інших розписних та строкатих плитках.

Термічне дослідження шматочків полив, взятих з плиток, показує, що всі вони, в тому числі й біла емаль, добре зтоплюються при температурі 800°.

Таким чином, точка зору С. В. Філіпової про те, що розпис виконувався ангобами, а не емаллями, на досліджуваних зразках не підтвердилась. В жодному зламі, при найретельнішому дослідженні, не вдалося знайти і покривної прозорої глазури.

Разом з тим злами показують, що фонові поливи скрізь лежать рівним шаром однакової товщини. Таке нанесення поливи технологічно можливе лише одним способом — поливанням випаленої плитки водною глазурною суспензією.

Все розглянуте вище приводить нас до таких висновків про технологію виготовлення білгородських плиток.

Випалену глиняну плитку вкривали фоновією поливою, поливаючи

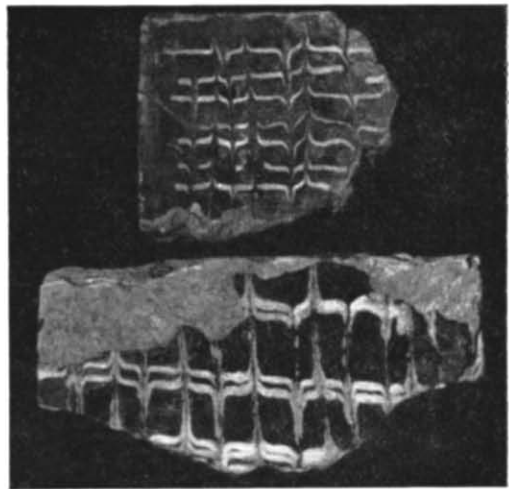

Рис. 3. Полив'яні плитки, розписані «фігурними дужками» (Розкопки 1966 р. в с. Білгородка).

водною глазурною суспензією. Якщо хотіли дістати одноколірну плитку, то після цього її піддавали повторному випалу. При цьому полива розтоплювалась, набувала відповідного кольору і блискучості. Розписні плитки теж спочатку поливали глазурною суспензією фонові поливи (наприклад, коричневої). Пористий черепок, вбираючи воду, добре притягував тверді часточки поливи.

В такий спосіб утворювався рівний шар сирі поливи, на який за допомогою трубчастого інструменту наносився візерунок більш густою водною емалевою суспензією (наприклад, білою). Потім тим же способом, але емаллю іншого кольору заповнювали окремі площини на контурі рисунку. Після цього плитка піддавалася другому, більш низькому глазурному випалу в горизонтальному положенні.

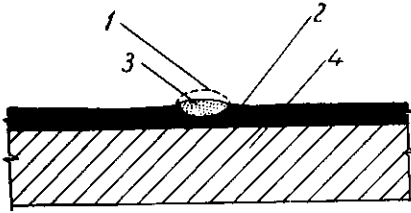

Рис. 4. Схема зламу розписної плитки «вільного рисунку».

1 — вигERTA частина рельєфного візерунку;
2 — коричнева прозора полива; 3 — біла емаль рельєфного візерунку; 4 — плитка.

Мармуроподібні та строкаті плитки робилися так само, тільки з тією різницею, що характер візерунку був інший і досягався для перших — розтіканням емалевої суспензії, для других — накладан-

ням видовжених чи заокруглених плям сирі поливи.

Глазурні фонові і візерункові емалеві суміші, при одній загальній температурі топлення (800°), мають різну густоплавкість та неоднакову ступінь пластичності в сирому стані. Фонові поливи пісніші і менш густоплавкі, тобто більш рухомі в розтопленому стані. Візерункові емалі значно пластичні в сирому стані, що досягалося додаванням пластичної глини; більш густоплавкі і не розтікаються, подібно до старих китайських емалей, якими розписували по випаленому черепку.

Висока пластичність контурних емалей дозволяла здійснювати розпис за допомогою трубчастого інструменту і, зокрема, здобувати характерний візерунок «фляндровки» у вигляді фігурних дужок. Подвійні паралельні лінії наносились на сиру фонову поливу емаллями двох кольорів за допомогою подвійного тигля-ллячки. Потім швидкими рухами, по черзі в двох напрямках, паралельні лінії розтягували і розривали вістрям. Одержаний візерунок закріплювали другим випалюванням.

Додавання пластичної глини в емалеву масу та використання для розпису трубчастого інструменту передувало ангобовому розпису, що в післямонгольські часи дістав значного поширення в українській кераміці. Вона успадкувала і розвивала також деякі прийоми розпису давньоруських плиток. Одним з них є відома «фляндровка». Другий має своїм початком перегородчасті емалі (проміжним етапом є таманська чаша та уламок з Києва)⁵¹. Він полягає в тому, що площини рисунку, утворені контуром одного кольору, заповнюються одним або кількома іншими кольорами.

При розкопках у 1966 р. в Білгородці був знайдений уламок з грубою «фляндровкою» — біла фарба по коричневій прозорій поливі. Цей уламок характеризує перехід від розпису емаллями до ангобів (рис. 5). Мабуть, через дуже рідку суспензію лінії широко розтеклись. Емалева біла маса погано зтоплена і погано погоджена з блискучою фоновією поливою, оскільки в деяких місцях відшаровується від неї. Ці шматочки білої речовини, зняті з фонові поливи, були піддані термічному дослідженню. Порівнюючи кількість речовин, можна дійти висновку, що в даному випадку домішка глини у складі емалі значно збільши-

⁵¹ Б. А. Шелковников. Вказ. праця, стор. 180.

лась. Цим був зроблений дальший крок до переходу в розпису від емалей до ангобу. Можливо, що С. В. Філіпова досліджувала саме таку суміш, але її температура топлення нижче 1200°.

Одночасно з переходом від емалей до ангобів відбувався процес, який мав старі традиції. Це ангобування глиняних виробів⁵² та розпис ангобами без трубчастого інструменту — білою глиною по темному і червоною глиною по світлому черепках⁵³. Взаємодія обох процесів при-

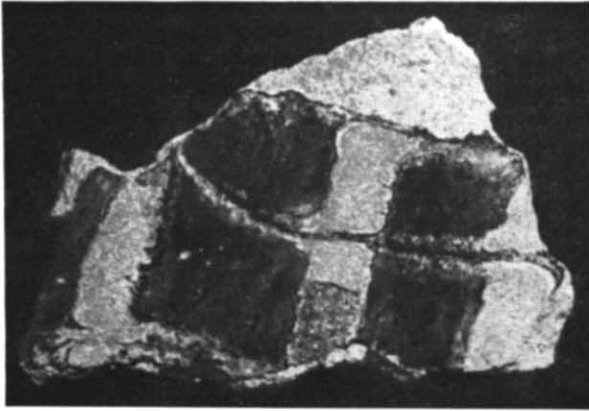

Рис. 5. Уламок полив'яної плитки, розписаної емаллю з домашньою глини. Частина розпису (на середній полосі) відшарувалася від фонові поливи (Розкопки 1966 р. в с. Білгородка).

вела до формування техніки ангобового розпису в тому вигляді, який ми маємо у XVI ст. і пізніше, а також в сучасній українській кераміці. Наслідком такої взаємодії було використання фарбівних речовин емалей для одержання кольорових ангобів, перехід до роботи трубчастим інструментом, використання художньо-технічних прийомів розпису давньоруських плиток і прозорої поливи для покриття ангобового розпису. Час, коли це відбувалось, ми знаємо лише приблизно — між XIII і XV ст. Дальші археологічні дослідження та здобуті при цьому матеріали, напевне, дозволять більш точно встановити час остаточного формування техніки ангобового підполивного розпису.

До цього часу багаті за колоритом давньоруські поливи досліджені значно гірше, ніж скло і смальти, хоча їх склад і властивості становлять великий науковий інтерес.

Дослідження полив ускладнюються тим, що полива вкриває черепок шаром завтовшки 1—1,5 мм і її важко відділити від нього. Не маючи можливостей зробити повний аналіз полив, ми поставили собі завдання визначити склад і характер фарбівних речовин та якісний склад основної поливи. Для цього, крім колористичного дослідження та якісного аналізу, був застосований хіміко-термічний метод, заснований на властивостях керамічних барвників змінювати свій колір або відтінок при сполученні з відповідними речовинами. Останні додавалися до мікропроби досліджуваної поливи. Одержана суміш випалювалася в електрорепечі при 900°. Порівнюючи наслідки цих досліджень, автору вдалося

⁵² Э. А. Симонович. Раскопки поселения Ломоватое 2.— КСИИМК, вып. 79. М., 1960, стор. 25.

⁵³ Там же, стор. 26; І. Старчук. Розкопи на городищі Пліснеско.— АП, т. І. К., 1949, стор. 81—82; М. Ю. Браїчевський. Нові розкопки...; В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, стор. 118; Виявлення фарбованої слов'янської кераміки.— Хроніка археології та мистецтва, ч. 3. К., 1931, стор. 84—85; Р. О. Юра. Древній Колодяжин.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 111.

встановити характер і якісний склад барвників і основної скловидної речовини. Крім того, виконані експериментальні роботи по відтворенню відповідних полив.

Археологічні матеріали показують, що в давньоруський період найбільш поширеними були зелена і жовта прозорі, коричнева прозора і жовта глуха поливи. Але трапляються поливи й інших кольорів та відтінків: глуха цитриново-жовта, глуха оранжево-жовта, молочно-жовта, вишнева, червона, синя, чорна, червоно-фіялкова, блакитно-зелена. Особливо багато відтінків зеленої поливи.

Для зеленого кольору більшості полив використовували оксид міді. В чисто свинцевих поливах зелений відтінок залежить від співвідношення оксиду свинцю, глинозему та кремнезему в складі поливи. Оксид свинцю сприяє жовтуватому відтінку. Присутність лужних та лужноземельних оксидів зрушує відтінок в бік блакитного.

Серед фрагментів білгородських плиток є екземпляри з зеленим кольором із своєрідним «селадоновим» відтінком. Виявилось, що такий колір поливи зумовлений іншим барвником — закисом заліза. Останній утворює стійкий при випалі колір у евтектичних легкотопких лужноапнякових алюмосилкатах, що підтвердилось експериментами автора⁵⁴. Про застосування в давньоруській кераміці полив такого складу висловив думку В. А. Александровський⁵⁵. Появу таких полив, мабуть, слід віднести до часу не раніше XII ст. Це знаходиться у прямому зв'язку з більш широким розвитком склоробства. Можливо, що при цьому використовувався скляний брутх (K_2O , CaO , SiO_2).

Велику кількість відтінків мають поливи, зафарбовані оксидом заліза. В залежності від його кількості вони жовтого або жовто-коричневого кольору. Під впливом відновно-газового середовища при випалі вони здатні змінюватись на зелено-коричневий, чорно-коричневий, чорний. Із свинцеволужними алюмосилкатами оксид заліза, при його значній кількості, утворює вишнево-червону глуху емаль.

Про червону поливу з відновниками було згадано вище.

Червоно-фіялкова та фіялково-коричневі поливи здобувалися додаванням марганцевої руди до основної поливи. Від її складу залежить відтінок. Вона легко утворює відновний ефект (рис. 5).

Особливий інтерес становлять жовті поливи. Серед білгородських уламків вони зустрічаються у вигляді трьох яскравих відтінків: цитриново-жовтого, жовтого та оранжево-жовтого. Перша і друга з них під впливом розчину нітратної кислоти частково розчиняються в ній і знімаються з черепка. Це дало можливість не тільки дослідити знятий з плитки порошок емалі, але й розчин. В ньому було виявлено велику кількість сполук олова.

Для встановлення складу фарбівника було змішано зняті з плиток порошки першої та третьої емалей з різною кількістю боратної кислоти. Суміш була зтоплена на глиняному черепку при 800° . Одержаний розплав набув рожевого пінк-кольору. Це без сумніву вказує на присутність в емалі хромової кислоти солі, вірогідніше, свинцевого хромату. При відсутності оксиду олова в суміші розплав дістав би зеленого кольору (зелень Гінбе).

Склад цитриново-жовтої та жовто-оранжевої емалей ідентичний. Різниця у відтінках залежить від основного складу емалі. Останній включає в себе: оксид свинцю, оксид олова, калійно-вапнякове скло і глину. Зі збільшенням у складі емалі калійно-вапнякового скла відтінок переміщується в бік цитриново-жовтого. Навпаки, зі збільшенням

⁵⁴ О. Р. Тищенко. Кольорові глазури для майоліки.— «Легка промисловість», 1962, № 4, стор. 39—40.

⁵⁵ В. А. Александровський. Поливные половые плитки из раскопок детинца во Владимире.— МИА, № 11. М.— Л., 1949, стор. 242.

оксиду свинцю, за рахунок скла — в бік жовтогарячого. Мала стійкість цих емалей до дії нітратної кислоти пояснюється вилугуванням оксиду калія і, отже, порушенням структури емалевого шару.

Що ж до другої емалі — жовтої, то дослідженням встановлено, що вона являє собою чисто свинцеву поливу, заглушену і зафарбовану оксидом стибію з утворенням фарбівника — неаполітанської жовтої.

Вивчення давньоруської полив'яної кераміки доводить, що майстри домонгольських часів знали і блискуче вміли використовувати найскладніші за змістом та чудові за декоративними якостями глазурі і емалі. Поряд з цим вони володіли складною керамічною технікою приготування мас, формування, випалу, приготування та нанесення глазурних та емалевих суспензій.

Творчо сприйнявши деякі досягнення елліністичної техніки через Візантію та Болгарію, давньоруські керамісти за порівняно короткий час створили свою оригінальну і самобутню технічну й художню культуру кераміки.

Цей прогресивний розвиток давньоруської кераміки був перерваний татарською навалою. Але численні досягнення кераміки давньої Русі не загинули. Вони були успадковані і розвинуті в послідуочі часи українською керамікою.

А. Р. ТИЩЕНКО

К ВОПРОСУ О ТЕХНИКЕ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ПОЛИВЯНЫХ КЕРАМИЧЕСКИХ ПЛИТОК

Резюме

Предложенная В. В. Хвойко и Н. Д. Полонской реконструкция техники изготовления белгородских поливных плиток давно вошла в научный обиход. Однако она противоречит технологическим особенностям поливной керамики и не соответствует современным познаниям о древнерусском ремесле, его высокому техническому уровню и массовому характеру производства поливных плиток.

Наши исследования древнерусских поливных плиток из раскопок 1966 г., произведенных экспедицией Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко в с. Белгородке, привели к выводам, которые позволили выдвинуть другой вариант реконструкции техники их изготовления. Он состоит в том, что поливы наносились на плитки не в расплавленном виде, а в состоянии водной суспензии. Роспись производилась поливами также в виде суспензии, но вытекающей из трубчатого инструмента. Потом следовал второй (политой) обжиг, в результате которого полива плавилась, приобретая соответствующую окраску и блеск.

Исследования белгородских и других памятников древнерусской поливной керамики убедили нас в том, что она возникла в среднем Поднепровье до образования Киевской Руси и имеет своим истоком эмалерное производство.

Кроме того, исследования древнерусских полив открыли новые свинцовые ярко-желтые и яркооранжевые составы, содержащие окись олова и окрашенные в одних случаях соединениями хрома, в других — соединениями сурьмы. Одновременно установлена возможность применения бессвинцовых закристиализованных полив, подобных найденным в раскопках во Владимире.

Проведенные исследования расширяют наши познания в оригинальной и самобытной культуре — керамике древней Руси.

М. О. НОВИЦЬКА

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГАПТУВАННЯ З ФІГУРНИМИ ЗООБРАЖЕННЯМИ

У фондах Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» у Києві зберігаються унікальні тканини, знайдені під час розкопок у соборі¹, з золотим гаптуванням, що зображає фігури і рослинний орнамент.

З щоденника розкопок Ф. М. Мовчанівського ми дізнаємось, що в грудні 1936 р. у вівтарній частині Апостольського бокового вівтаря Софії Київської на глибині 1,2—1,4 м було відкрито поховання з кістяком поганої збереженості з «залишками парчі від культового одягу з зображенням святих, хрестики, гудзики, шовк і т. п.»².

Дещо точніші відомості подано у звіті Г. Н. Зацепіної³. Вона пише, що у похованні № 15 збереглися «залишки одягу з вишитими по шовку золотими нитками фігур святих і орнаментальними мотивами». Судячи з фотографій⁴, гаптування, яке збереглося в заповіднику, походить саме з поховання № 15 (рис. 1; 2). На фотографії загального вигляду поховання № 15 біля колінної чашечки лівої ноги кістяка (рис. 3) добре видно вишите зображення святого.

У звітах немає жодних вказівок, де саме розміщувалося гаптування на похованому.

Гаптованих фігур знайдено всього вісім: жіноча фігура, п'ять чоловічих і два ангели. Аналіз зображень (нахил голови, розміщення рук, крил, жезлів) дозволяє орієнтовно об'єднати фігури у такі композиції: I. Оранта і ангели; II. Двоє святих; III. Три святителі.

I. Центральне місце у першій композиції займає зображення Богоматері з піднятими руками у позі Оранти. Висота вишитої фігури 12 см (рис. 4, 1). З правого боку * німбу золотого кольору збереглися вишиті літери «MP» («Матір»), а з лівого — повинні бути літери «ΘΥ» («божа»). На ній довгий вузький одяг, який доходить до носків взуття. Мафорій, накриваючи голову і плечі, спускається по боках значно нижче колін, а спереду, дещо нижче пояса, кінчається півколом, характерним для зображень святих на мозаїках і фресках Софії Київської та інших пам'ятках цього часу. Руки непропорційно тонкі, зігнуті в ліктях, притиснуті щільно до тіла і підняті, але кисті рук, як і обличчя, не збереглися.

¹ Фонди Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей».

² Ф. М. Мовчанівський. Щоденник. Науковий архів ІА АН УРСР, Ф-20, № 73, стор. 66.

³ Г. Н. Зацепіна. Звіт за проведені роботи у 1936 р. в Київській Софії. Там же. Ф-20, № 71 а, стор. 11—13.

⁴ Фотоархів ІА АН УРСР: №№ 266, 267 (Науковий архів ІА АН УРСР).

* З правого боку від фігури Богоматері. Далі всі подібні вказівки подаються у відношенні до фігури, а не глядача.

По боках Оранти знаходилися двоє ангелів, зображених у весь зріст з великими крилами, опущеними до низу. Висота кожного ангела близько 10,75 см. Вони повернуті до центральної фігури — богородиці. Ангел праворуч від неї тримає жезл у правій руці, притискаючи його до правого плеча, вигин якого вказує на зворот до Марії (рис. 4, 2). Ангел ліворуч тримає жезл у лівій руці і також звернений до богоро-

Рис. 1. Різні фрагменти гаптування з поховання № 15.

диці (рис. 4, 3). Фігури подані майже у фронтальній позі, і поворот відчувається лише у зображенні обличчя, німба, плечей і частково крил (одне дещо вище другого). На ангелах довгі, вузькі золотого кольору хітони, які облямовані внизу срібним кольором з зубчиками. З-під хітона ледве помітні носки взуття. Поверх нього на плечі накинутий плащ також золотого кольору, що спускається по боках фігури нижче колін. Спереду він дещо коротший внаслідок зігнутих у ліктях рук, і тому внизу з боків відкривається спідня частина плаща срібного кольору. Плащ скріплений біля шиї, а на грудях розгорнутий. Високий комірець закриває шию до самого підборіддя. Зображення ангела праворуч богородиці збереглося гірше: втрачені обличчя, частина німбу, кисті рук.

Зображення ангела зліва доброї збереженості. Навколо голови, з нахилом до лівого плеча, німб, що підкреслює поворот голови направо. Про цей поворот свідчить намічене з лівого боку вухо і основна маса волосся. Риси обличчя дещо скошені: ліве око вище правого, лівий кут рота трохи піднято. З-під плаща видно підняту руку, обтягнуту вузьким рукавом з поручем. Кисть, звернена долонею до глядача, проєктуються на фоні правого крила. У лівій руці, також зігнутий в лікті, жезл. Кисті рук, як і обличчя, вишиті світлим, а пальці оконтурені темним шовком. На жезлі вгорі вишита квітка (лілія?) з трьома відігнутими до низу пелюстками.

Слід звернути увагу на трактування крил: вони підіймаються півколом безпосередньо над плечима і спускаються біля самого тулуба майже до колін. Їх верхня півколова частина суцільно вкрита дрібними стібками металевої нитки золотого кольору і відокремлена від решти крила поперечною вишитою смугою срібного кольору. Пера крила вишиті «в ялинку» у вигляді вузьких довгих смужок. Остання (крайня зовні) смужка облямовує все крило.

Трактування крил цих ангелів дуже відрізняється від трактування ангелів на інших пам'ятках мистецтва як домонгольського, так і пізнішого періоду.

На мозаїках і фресках Софії Київської та розписах інших церков, на іконах і навіть на княжій емальовій діадемі з київського скарбу XII ст.⁵ крила ангелів ма-

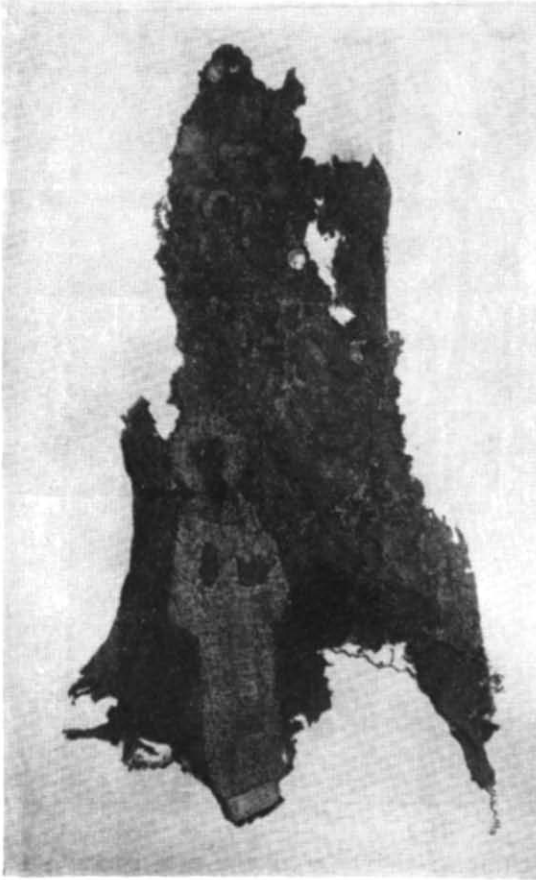

Рис. 2. Фрагмент гаптування з фігурним зображенням з поховання № 15.

ють на рівні плечей вузьку горизонтальну смужку, з'єднану з напівколом крила, вкритим перами, як і все крило. Зображення пер на всьому крилі однакове — стібками по вертикалі.

Повну аналогію вишитим крилам описуваних ангелів ми знаходимо на зображеннях птахів, у яких крила починаються над плечем таким же напівкруглим висупом, розробленим інакше, ніж все крило.

Яскравим прикладом такого зображення крил можуть бути крила у віщій птиці турячого рогу (середина X ст.)⁶, у птаха на різьбленому шиферному парпеті Софії Київської XI ст.⁷, у птахів на Юр'ївському євангелії 1120 р.⁸, у птахів на срібному київському браслеті XII—XIII ст.⁹, на колтах XII ст.¹⁰ та ін. Так само розроблялися крила і у птахів на візантійських тканинах з IX по XII ст.¹¹ Аналогічне трактування крил має і фантастичний птах Сирин на емальових колтах з київського скарбу XII ст.¹², на колтах

з черню XII—XIII ст. з чернігівського скарбу¹³ та ін.

Цікаво відзначити, що на фігурах ангелів на кам'яних рельєфах у Георгіївському соборі¹⁴ в Юр'єві-Польському та на Святославовому хресті початку XIII ст.¹⁵ поєднуються обидві форми крил: і та, що характерна для зображень ангелів, і та що вживається для зображень крил у птахів.

⁵ История русского искусства. М., 1953, т. I, стор. 277.

⁶ История культуры древней Руси. М.—Л., 1951, т. II, стор. 413, рис. 200.

⁷ Орнаменти Софії Київської. К., 1949, стор. 29.

⁸ В. В. Стасов. Славянский и восточный орнамент. СПб., 1884, табл. LIII.

⁹ История русского искусства, т. I, стор. 250; М. В. Алпатов. Всеобщая история искусства. М., 1955, т. III, табл. 63.

¹⁰ А. С. Гушин. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. М.—Л., 1936, табл. XIV, 3.

¹¹ Н. П. Соболев. История украшения тканей. М., 1934, рис. 21; 25.

¹² История українського мистецтва. К., 1966, т. I, рис. 291.

¹³ История культуры древней Руси, т. II, стор. 428, рис. 211, I.

¹⁴ Н. Н. Воронин. О рельефах Георгиевского собора.—СА, вып. I, рис. 4.

¹⁵ Там же, рис. 2.

Заслужує на увагу, що на вітарному образі початку XII ст. в Іспанії¹⁶ форма і розробка верхньої частини крила ангела, який зважає душі, дуже близька зазначеним вишитим крилам. Те ж саме можна

Рис. 3. Рештки поховання № 15.

Рис. 4. Композиція «Оранта з ангелами».

сказати і про зображення ангелів на англійських мініатюрах X—XI ст.¹⁷, різниця лише полягає в тому, що у більшості мініатюр верхня частина ширша, ніж на вишитих зображеннях з Софії Київської.

Близьку аналогію зображенню Оранти зустрічаємо на київському хресті XII—XIII ст., стиль якого, на думку Б. О. Рибаківа¹⁸, повністю

¹⁶ Всеобщая история искусства. М., 1960, т. II, рис. 325 а.

¹⁷ Там же, рис. 313; 314; 315.

¹⁸ История русского искусства, стор. 280, 291.

збігається зі стилем ірландських мініатюр, що пояснюється впливом ірландської колонії монахів з Регенсбурга, яка існувала в Києві до 1242 р. Щодо загальної композиції з ангелами — богородицею, то наше міркування базується на такому: у Візантії зустрічаємо зображення Оранти з архангелами по боках, як, наприклад, на мозаїках XII ст. в соборі Чефалу, в Софії Солунській, на гаптованій золотом угорській королівській мантиї 1031 р. та ін.¹⁹ В давній Русі у XII ст. зображення

Рис. 5. Група з двома фігурними зображеннями. Рис. 6. Деталь зображення святого з вишитими літерами.

богоматері між архангелами зустрічаємо у церкві Георгія в Старій Ладозі²⁰, щоправда, у купольному розписі вознесіння.

II. Всі інші фігури — це святі у фронтальних позах з піднятою для благословення правою рукою і з євангелієм — у лівій. Дві з них (рис. 5, 1, 2), мабуть, також можна об'єднати у взаємозв'язану композицію, що підтверджує характер одягу, наявність написів, які збереглися у вигляді нерозбірливих літер на рівні голови і плечей, а саме: у першого зліва стовбцем у три ряди вишито «ГГІ», «ГОС», «ІН», що можна читати, як ГРІ—ГОР—ІЙ*, у другого «І+І О», що читається — АГІОС.

Обидві фігури однієї висоти, у вузькому довгому одязі з досить широкими довгими рукавами із поручами, що обтягують зап'ясток (вони добре помітні на правій руці). Верхній одяг вишито золотими нитками; з-під нього виглядає поділ срібного кольору. Омфор, що округло йде навколо шиї, у першого святого спускається нижче колін майже посередині фігури. У другого святого на омофорі, біля шиї вишито два хрести, низ омофора, що виходить з-під євангелія, відхиляється вбік від фігури.

¹⁹ Всеобщая история искусства, т. II, стор. 409; Н. Н. Кондаков. Иконография богородицы. СПб., 1915, стор. 71, рис. 7.

²⁰ В. Н. Лазарев. Фрески Старой Ладого. М., 1960, стор. 37, табл. 27.

* Розшифрування цього напису ствердив А. О. Білецький.

Обличчя збереглося лише на зображенні першого святого (рис. 6). Овал його видовжений, дещо розширений у вилицях. Лоб широкий, високий, щоки запалі, волосся майже не видно. Очі дивляться немовби прямо перед собою. Лінії брів переходять у контур носа, що звичайно для зображень облич у пам'ятках XI ст., як, наприклад, у Софії Київській. Невеликі вуса опущені донизу, борода роздвоєна, що надає йому рис портретності і нагадує зображення св. Григорія з великим лобом

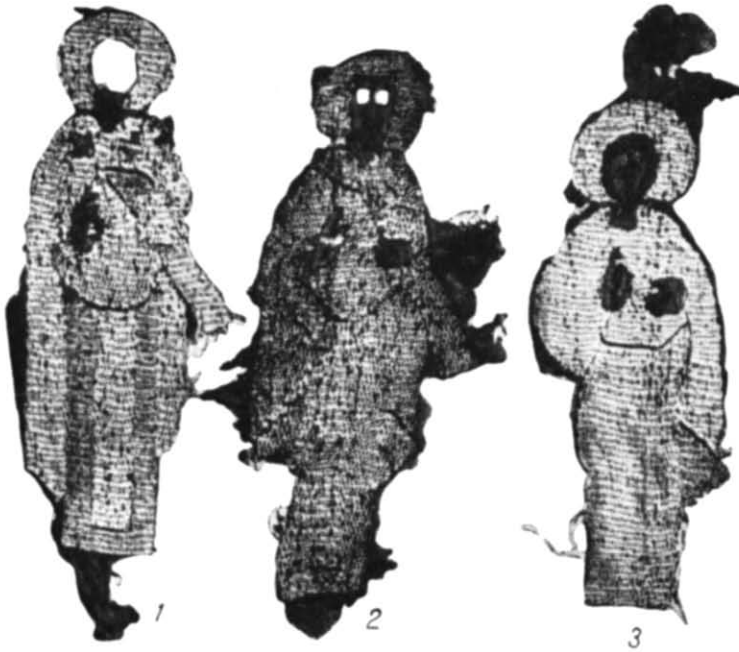

Рис. 7. Група з трьома фігурними зображеннями.

і роздвоєною бородою на мозаїках Софії в ряді святих. Великий інтерес має розшифрування напису, в якому ім'я Григорій має слов'янську кінцівку ИИ, а не грецьку ОС. Таким чином, портретна схожість і напис взаємно стверджують одне одного.

У другого святого (висота фігури 12,7 см) обличчя, кінцівки рук, крім благословляючих пальців правої руки (рис. 6, 2), не збереглися.

III. Інші три фігури нічим між собою не пов'язані. Поверх довгого нижнього одягу на них широкі, різної довжини фелоні, що говорить про їх святительський чин (рис. 7).

На першій фігурі святих (рис. 7, 1) золотого кольору фелонь спускається з правого боку нижче колін, з лівого дещо вище. Кінці фелоні, хоча трохи і підняті зігнутими в ліктях руками, опущені донизу. Нижче пояса край передньої поли фелоні чітко позначений півкруглою лінією (так само як і мафорій у Оранти). Спідній одяг срібного кольору з поручем золотого кольору, на правій руці, ліва кінцівка руки схована під омофором і підтримує евангеліє біля грудей. З-під одягу помітний лише носок взуття. На срібному фоні хітона чітко виділяється золотого кольору епітрахіль, який спускається майже донизу.

Верхня частина омофора (з двома хрестами) не має контура, який відділяє його від фелоні. Оконтурена лише його частина, що спускається по діагоналі, причому вона вишита чомусь над евангелієм золотими, під ним — срібними нитками.

Обличчя не збереглося. Можна гадати, що борода була клиноподібна, злегка заокруглена. Висота фігури — 11,75 см.

Фігура другого святого (рис. 7, 2) відрізняється від інших пишні-

стю одягу. Його фелонь коротша, ніж у попереднього, але значно ширша і спадає глибокими складками по боках фігури, розкриваючи спідній бік фелоні, підкреслений діагональною лінією. Її передній край, припіднятий зігнутими у ліктях руками, має форму загостреного овала. Про епітрахіль ми можемо судити по відрізу прямокутника вниз і вертикальної лінії нижче овала фелоні. Омофор, що облямовує півколом

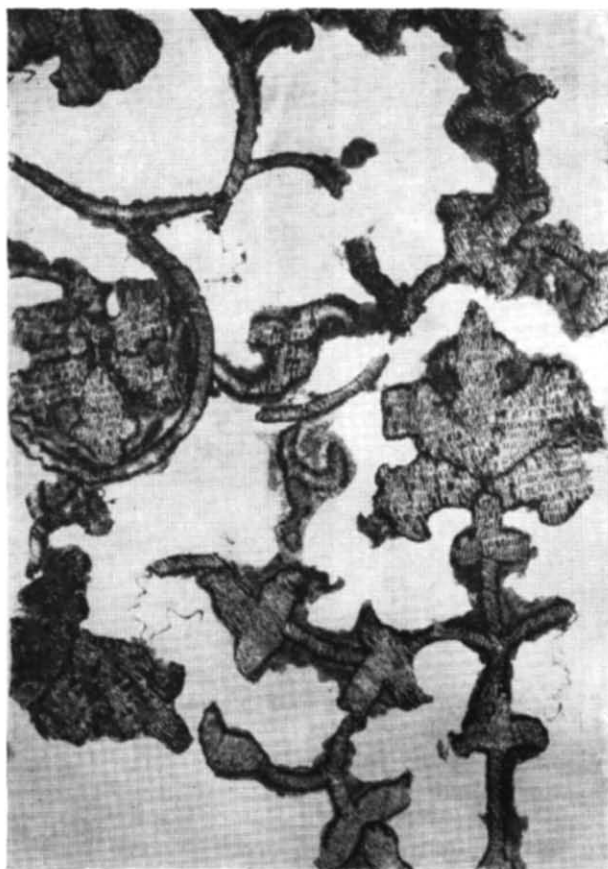

Рис. 8. Фрагмент рослинного орнаменту.

шию, виходить з-під евангелія з нахилом вліво. Обличчя, видовжене, з високим лобом і клиноподібною борідкою, дуже пошкоджене, особливо вгорі. Висота фігури — 12 см.

Третє зображення святителя своїми пропорціями і трактуванням не схоже на попередні (рис. 7, 3). Він більш приземкуватий. Його тулуб лише в 5,5 разів більший за голову, тоді як в інших тулуб перевищує голову у 7,6 рази. Зовнішній контур фігури вгорі окреслений майже заокругленою лінією, чим підкреслюється різка похилість вузьких плечей і ширина розсунутих у ліктях рук. Передній край фелоні позначений біля пояса ламаною лінією. Поли фелоні спускаються лише зліва, доходячи до колін, причому видно спідній бік срібного кольору. На зображенні не позначені ні епітрахіль, ні омофор, лише біля лівої руки видно контур евангелія. Обличчя облямоване густим хвилястим волоссям і маленькою борідкою. Вуса опущені вниз. Очі великі, широко відкриті. Середина обличчя, як і кінцівки рук, значно пошкоджені.

Неоднакова збереженість знайдених вишивок не дозволяє нам дати точний аналіз трактування фігур, і ми обмежимося їх загальною характеристикою.

Відмітною особливістю описаних святих є статичність поз і видовженість пропорцій. Особливо це помітно в порівнянні з новгородськими зображеннями — більш приземкуватими і кремезними. Спільним для них є плоскісність і лаконізм зображення, що надає фігурам характер певної суворості і величавості.

Відсутність деталізації приводить іноді до деяких неточностей: як, наприклад, опущені донизу кінці поли верхнього одягу при піднятих

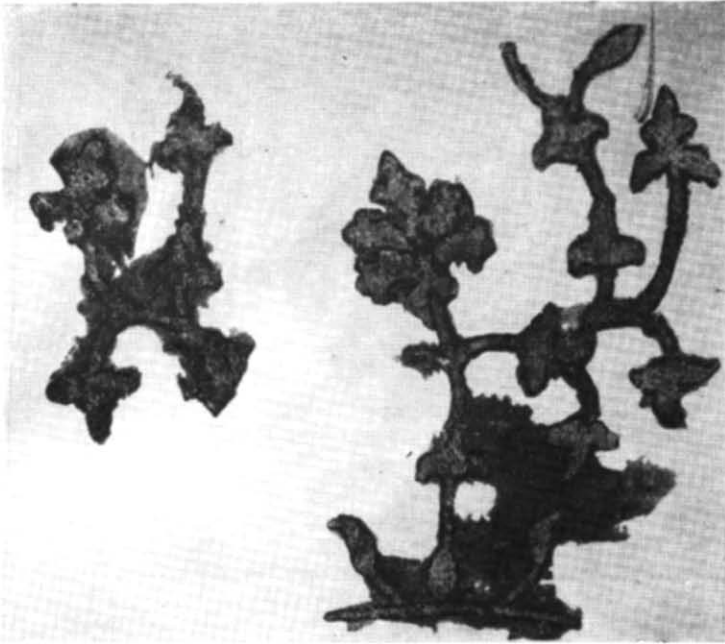

Рис. 9. Частина рослинного орнаменту.

вгору руках (рис. 7, 1). Іноді в трактуванні фігур спостерігається прагнення до об'ємності (рис. 7, 2), що досягається певною підкресленістю складок одягу, діагональним вигином поли фелони, який відкриває спідній бік тощо.

Однак, незважаючи на вказану вище спільність у зображенні фігур, кожна з них має свої індивідуальні особливості, лінійний рисунок кожної фігури зроблений виразно, відмінно від інших.

Нижче ми розглянемо рослинний орнамент, який зберігся у розрізаних невеликих фрагментах (мається на увазі його стан до реставрації) (рис. 8; 9). Орнамент гаптувань складається з прямих і вигнутих стеблин, рослинних елементів у вигляді листів, трилистників, складних п'ятилопасних листків і з п'ятипелюсткових квітів — «гвоздики».

З цих елементів вдалося відновити основний мотив композиції «свещенне древо» (рис. 10).

Із землі, що зображена горизонтальною лінією, між двома невеликими паростками височить центральне стебло, яке виростає з овальної бруньки і закінчується п'ятипелюстковою гвоздикою з трьохлопасною чашечкою. Від верхньої частини стебла симетрично відходять вниз дві бічні гілки з двома трилистниками (такий же трилистник ми бачимо і на середині стебла). В свою чергу від кожного з бічних трилистників відходять вгору дві гілки: одна з них, внутрішня, — оточує гвоздику, що складається з двох аналогічних трилистників і закінчується вгорі двома видовженими листами; зовнішня гілка, що йде вгору паралельно

внутрішній, завершена п'ятилистним листом, а внизу має невеликий відросток з трилистником.

З фрагментів, що збереглися, вдалося скласти ще декілька варіантів цієї композиції (рис. 11). Решта рослинних елементів входить в іншу композицію, від якої залишилася частина у вигляді двох спіральних вигнутих стеблин з п'ятилистником або гвоздиккою на кінці (рис. 12, 1, 2).

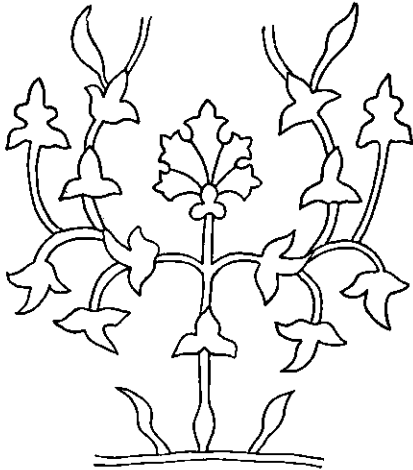

Рис. 10. Перший варіант реконструкції орнаменту «священне дерево».

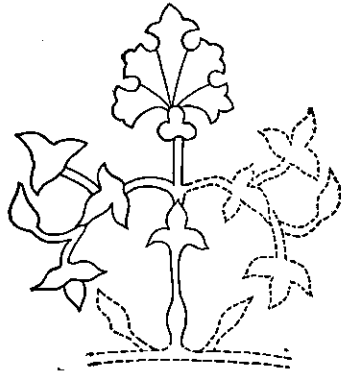

Рис. 11. Другий варіант реконструкції орнаменту «священне дерево».

Близькі аналогії до описаної орнаментальної композиції з центральним стеблом і гвоздиккою знаходимо на кам'яній рельєфній різьбі на стінах Дмитрівського собору у Володимирі (1193—1197 рр.)²¹, Георгіївського собору в Юр'єві-Польському (1230—1234 рр.)²², на воротах Суздальського собору (1230—1233 рр.)²³, у розписах церкви Спаса на Нередиці поблизу Новгороду (XII ст.)²⁴. У деякій мірі спільні риси має описаний орнамент з рисунком плетеного мережива з розкопок Старої Рязані (початок XIII ст.)²⁵ і, почасти, орнамент, вигаданий рослинами на поручах Варлаама Хутинського (XII ст.)²⁶ (тільки контури пелюстків квітки подані більш загально).

Підсумовуючи технічні прийоми описаних гаптувань, треба відзначити, що німби, верхній одяг і крила вишиті металевими пряденими нитками * золотого кольору. Спідній же одяг, облямівка на подолі (фігура ангела) і зворотна частина верхнього одягу — срібного кольору. Для зображення обличчя, кистей рук, волосся, взуття і контурів вживалися непрячені шовкові нитки: для частин відкритого тіла — світлого, майже білого кольору, для всього іншого — ніжнокоричневого. В одному випадку губи ангела були позначені червоними шовковими нитками.

Гаптування пряденою металевою ниткою здійснювалось в основному технікою в «прокол», тобто металеву нитку прошивали наскрізь через тканину, роблячи на лицевій стороні стібки близько 7 мм довжиною, а на звороті незначні, ледве ширші за нитку.

Шов майже скрізь був простий. Його стібки лягають вертикально паралельними рядами. Причому кожний стібок наступного ряду почи-

²¹ История русского искусства, т. I, стор. 413, 415, 421, 423; M. Dregger. Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei, Tafelband I. Wien, 1904, 63.

²² История русского искусства, т. I, стор. 431.

²³ Там же, табл. II, 1.

²⁴ Памятники древнерусского искусства. СПб., 1909, табл. II, 1.

²⁵ А. Л. Мо н г а й т. Художественные сокровища Рязани. М., 1967, рис. 15.

²⁶ И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1899, вып. VI, стор. 171, рис. 210.

* Металева тонка вузька смужка щільно обвивається навколо нитяної основи.

нається в середині сусіднього, чим досягається щільність заповнення потрібної поверхні, нагадуючи «панцирний шов». Лише при зображенні пер ангелів і верхньої частини мафорію у Оранти застосовано подвійний шов «ялинка», при якому два стібка одного ряду йдуть похило до відповідних стібків сусіднього ряду.

Одночасно з цією технікою, в деталях (руків'я жезлів, хрести на омофорах, поручі, поперечні смужки, що розділяють крило на нерівні частини, стебла рослинного орнаменту) застосовується й інша техні-

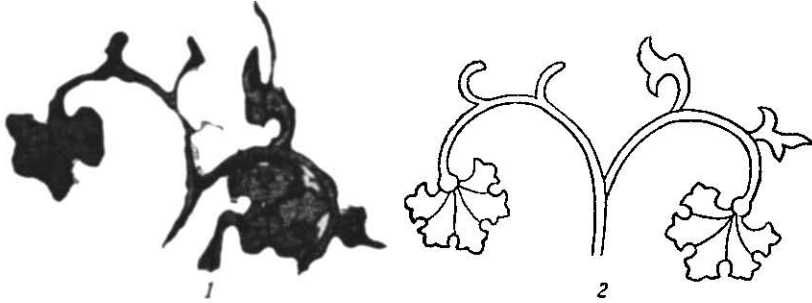

Рис. 12. Рослинний орнамент.

ка — в «прикріп», а іноді й в «настил»*. Техніка в «прикріп» надалі зовсім витісняє в золотому шитві техніку в «прокол». При техніці в «прикріп» металеву прядену нитку накладають поверх гаптованої матерії і пришивають до неї звичайною ниткою. Іноді її кладуть вздовж зображуваного предмета, наприклад, на руків'ях жезлів, а іноді поперек, як на стеблах рослинного орнаменту.

Відомо, що техніка золотого гаптування в «прокол», яка за принципом однакова зі звичайним гаптуванням, була поширена в Київській Русі²⁷ і у всіх північних країнах Європи в ранньому середньовіччі²⁸. У південних же країнах та Візантії в цей час вживалася техніка в «прикріп».

На території України в домонгольський час на світському орнаментальному гаптуванні ми бачимо іноді таке ж поєднання обох технік на одному предметі. У цей час з'являється орнаментальне гаптування, виконане тільки в новій техніці в «прикріп» (Херсонес, Жежава)²⁹.

Частини відкритого тіла, обличчя і кінцівки рук гаптували гладко — непряденим світлим (білим, інколи кремовим) шовком, причому стібки клалися паралельними рядами. Так само, тільки темнокоричневим шовком, вишивали й волосся. Контури носа, очей, пальців, между лоба і волосся (ангел зліва) виконували стебельчастим швом також темнокоричневими шовковими нитками. Позначення внутрішніх контурів одягу робилося за допомогою вузьких смуг фона, не зашитого металеву ниткою. Техніка гаптування рослинного орнаменту в «прикріп» вживалась по краях стеблин, а на листах — в «розкол»*. Всі контури орнаменту обшиті шовковою ниткою також в «прикріп», але більша частина їх не збереглася.

Оскільки вже у X ст. золоте гаптування було досить поширене і в побуті, і в церковному ужитку Київської Русі³⁰, можна гадати, що виконавцями цих фрагментів були місцеві майстрині, а центрами гаптувального мистецтва — монастирі. Якщо спостереження над технікою

* При техніці в «настил» підкладається для рельєфу ряд простих ниток.

²⁷ М. О. Новицька. Гаптування в Київській Русі.— Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 26, 36.

²⁸ M. Dregger. Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei, стор. 199.

²⁹ М. О. Новицька. Гаптування в Київській Русі, стор. 36—38.

* Голка проколюється в середину попереднього стібка.

³⁰ А. Н. Свирич. Древнерусское шитье. М., 1963, стор. 9.

наших гаптувань не дають можливості розв'язати питання про стилістичні особливості майстрів, що вишивали ці фрагменти, то у нас є підстави говорити про участь в цій роботі принаймні двох різних майстринь.

Про це свідчить неоднакове ставлення до зображуваного — різний ступінь спостережливості та знань. Якщо одна вишивальниця ясно уявляла собі, як лягає пола тканини по боках фігури, коли край одягу піднятий руками спереду, і зображала його коротким, показуючи зворотний бік одягу іншим кольором, то друга — зображувала піднятий край одягу довгим, порушуючи цим реальність відтворення.

Підсумовуючи усе вищесказане, можна дійти таких висновків.

Відповіді на питання, чи всі виявлені фрагменти з фігурними зображеннями належали одному похованню № 15, за браком точних даних ми не можемо. Ясно лише одне, що вони зв'язані з частинами культового одягу. Кому ж міг належати цей одяг?

П. П. Лебединцев³¹ та інші дослідники твердять, що всі митрополити домонгольського періоду (крім Михайла) були поховані під південною папертю Успенського бокового вівтаря Софійського собору*, тобто саме там, де провадилися розкопки 1936 р. Як відомо, митрополитів у домонгольський час ховали у священницькому вбранні, що складалось з підризника, фелоні, епітрахілі і омофора. Отже, відкриті у Софії Київській гаптування були частиною митрополичого вбрання³², можливо, епітрахілі; доказом цього є знахідка гаптованої фігури святого біля нижніх кінцівок похованого, як це видно з фотографії.

Як твердить проф. О. М. Свірін³³, гаптування широко застосовувалось у прикрашуванні предметів облачіння, а в описах 1143 р. монастиря Ксилугу зазначаються гаптовані епітрахілі руської роботи. Можна припустити, що зображення з фігурами святих були нашиті на епітрахілі попарно одні над одними і розділялися рослинним орнаментом³⁴.

Щодо першої композиції — Оранти з ангелами, то вона не вкладається у парний ряд оздоблення епітрахілі і, мабуть, відноситься до інших приналежностей поховального ритуалу.

Торкаючись датування описаних гаптувань, слід відзначити, що останнього з двадцяти трьох київських митрополитів Х—ХІІІ ст. — Кирила поховано у вказаному бічному вівтарі Софійського собору у 1280 р.³⁵, отже, цей рік є терміном *ante quem* було зроблене поховання, до якого і може відноситись це золоте гаптування. На нашу думку, описані фрагменти слід датувати ХІІ ст. Підтверджує це датування і аналіз орнаменту, що має аналогії, як було визначено вище, в пам'ятках ХІ і ХІІ ст. Про що дату говорять і стилістичні особливості літер на фрагментах тканини*, і техніка гаптувань в «прокол», яка мала поширення у ХІІ ст. на гаптуваннях, виконаних місцевими майстринями.

Оскільки описані вище фрагменти є єдиними зразками золотого гаптування з фігурними зображеннями, вперше знайденими на території України, вони становлять винятковий інтерес для історії декоративного мистецтва Київської Русі, зокрема, дуже мало відомого його розділу, як гаптування.

³¹ П. П. Лебединцев. Описание Киево-Софиевского собора. К., 1882, стор. 55; И. Фундуклей. Обзорение Киева в отношении к древностям. К., 1847, стор. 889; П. Орловский. Св. София Киевская. К., 1898, стор. 56.

* Успальниця пізніших митрополитів була відокремлена від них глухою стіною.

³² Е. Е. Голубинский. История русской церкви. Вид. II, т. I, друга половина. М., 1904, стор. 457.

³³ А. Н. Свирин. Вказ. праця, стор. 12.

³⁴ М. Новицька. Датовані епітрахілі Лаврського музею (1640—1743).—Український музей. К., 1927.

³⁵ П. П. Лебединцев. Вказ. праця, стор. 76; Є. Болховитинов. Описание Киево-Софийского собора. К., 1825, стор. 85.

* Детальне вивчення літер спеціалістами після реставрації гаптувань скажуть нам останнє слово в цьому відношенні.

ДРЕВНЕРУССКИЕ ВЫШИВКИ ЗОЛОТОМ С ФИГУРНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ

Резюме

В статье дается подробное описание и анализ уникальных памятников вышивки золотом, обнаруженных во время раскопок 1936 г. в алтарной части Апостольского придела Софии Киевской. Из них восемь с фигурными изображениями (одна женская фигура, пять мужских и два ангела), остальные с растительным орнаментом. Рассмотрение обстоятельств находки, техника исполнения вышивки, стилистический анализ изображений и сравнение с другими синхронными памятниками приводит к следующим выводам. Изучаемые фрагменты относятся к культовой одежде (по-видимому епитрахили), принадлежащей одному из 23 киевских митрополитов, последний из которых был погребен в Софийском соборе в 1280 г. Можно предположить, что вышитые на фрагментах мужские фигуры святых были нашиты на епитрахиль попарно одни над другими, а промежутки между рядами заполнены растительным орнаментом, основным мотивом которого является «древо жизни». Предполагаемая же композиция Оранты между двумя ангелами могла относиться к другим принадлежностям погребального ритуала.

На основании приведенных аналогий, а также техники вышивки в «прокол» фрагменты можно датировать XII в. Описанные памятники являются пока единственными известными нам образцами вышивки золотом с фигурными изображениями Киевской Руси, найденными на Украине и выполненными, можно думать, местными мастерицами. Они представляют исключительный интерес для истории древнерусского искусства домонгольского периода.

ПУБЛІКАЦІІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

В. І. НЕПРИНА

НЕОЛІТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ В ГИРЛІ р. ГНИЛОП'ЯТІ

В зоні затоплення Житомирської ГЕС найбільш ранньою пам'яткою є неолітичне поселення на лівому березі р. Гнилоп'яті в місці її впадіння в р. Тетерів біля хут. Тетерівського Житомирського району.

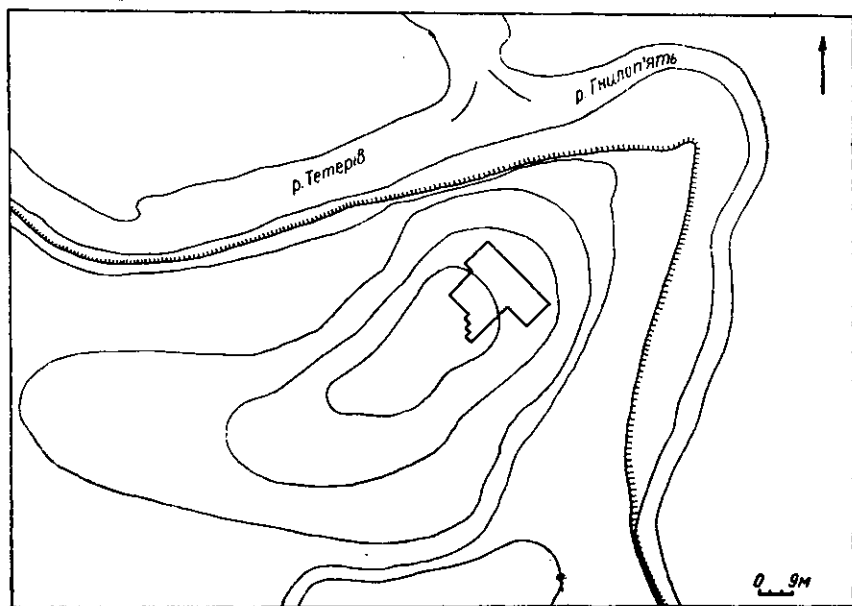

Рис. 1. Загальний план поселення.

Воно було відкрите у 1947 р. розвідкою Р. І. Виезжева¹. Влітку 1963 р. автором тут було досліджено² площу близько 426 м², яка майже повністю охопила стародавнє поселення. Поселення розташоване на підвищенні надзаплавної тераси, висотою 10—11 м над рівнем ріки (рис. 1). Простежено такі стратиграфічні умови залягання культурних решток: 1) розораний ґрунтовий шар потужністю 0,15 м; 2) культурний шар — підґрунтя — світлокоричневий пісок, нижня частина якого більш послабленого кольору потужністю до 0,25—0,3 м; 3) підстилаючий шар — білий або жовтий пісок. Загальна потужність культурного шару становить 0,40—0,45 м.

¹ Р. І. Виезжев. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті.— АН, т. III. К., 1952, стор. 197—198.

² В розкопках брали участь В. О. Бідзіля та В. І. Бідзіля.

Неолітичні рештки траплялися вже в орному шарі, в ньому, крім того, зрідка зустрічалися уламки посуду часів пізнього трипілля та середньої бронзи. Численні неолітичні знахідки в непорушному стані виявлені у шарі світлокоричневого піску (рис. 2).

За топографічними умовами та характером залягання культурних решток, неолітичне поселення біля хут. Тетерівського подібне до ранньонеолітичних пам'яток нижньої течії р. Тетерева та Київського По-

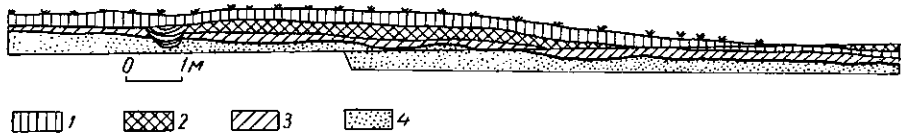

Рис. 2. Профіль нашарувань через центр поселення:

1 — розораний ґрунтовий шар; 2 — підґрунтовий шар — світло-коричневий пісок; 3 — нижня частина світло-коричневого піску послабленого кольору; 4 — підстиляючий шар — білий пісок.

дніпров'я (с. Новосілки — ур. Струміль, с. Пілява — ур. Хохора³, с. Ошитки — ур. Гастятин).

Пам'ятки неолітичного часу були зосереджені у чотирьох скупченнях (рис. 3). Перше скупчення виявлене у північно-східній частині поселення. Тут, поблизу двох невеликих вогнищ діаметром 0,7 і 0,6 м, знайдені крем'яні знаряддя, відходи їх виробництва та уламки двох глиняних посудин (рис. 4, 1, 3). Це скупчення являє собою, найімовірніше, залишки житлової наземної споруди, в плані прямокутної форми, площею близько 32 м².

Друге скупчення — в західній частині розкопу, де на площі 16 м² виявлено уламки горщика з гребінчастим орнаментом (рис. 4, 2) та невелику кількість крем'яного інвентаря. Ніяких ям або вогнищ тут не знайдено.

Третє скупчення площею майже 16 м² відкрите у південній частині розкопу. Тут, біля невеликого вогнища овальної в плані форми, шириною 0,56 м і довжиною 0,8 м, були зосереджені численні відходи крем'яного виробництва та крем'яні знаряддя, зокрема декілька скребків, два різці, одне рубальне знаряддя та близько десяти нуклеусів.

Четверте скупчення — в центральній частині поселення являє собою залишки невеликого, злегка заглибленого в землю прямокутного житла (3,2×1,7 м). Житло орієнтовано з заходу на схід довгими сторонами. В північно-східному кутку знаходилося вогнище у вигляді видовжено-овальної в плані ями. При розчистці було виявлено два вогнища (рис. 5): верхнє, заповнене вуглистом чорним піском, прорізає друге, нижнє, давніше вогнище з червонуватим перепаленим піском. У верхньому знайдено розбитий гостродонний горщик з накольчастим і прокресленим орнаментом (рис. 4, 4). Глибина верхнього вогнища від поверхні — 0,5 м, нижнього — 0,8 м. Всі крем'яні знахідки на площі цього житла одноманітні, за виключенням кількох скребків пізнього енеолітичного часу, можливо пов'язаних з матеріалами верхнього вогнища.

На площі житла виявлено ще три неглибокі ями, призначення яких важко встановити. В їх заповненні траплялися відходи крем'яного виробництва, знаряддя праці — сокири, скребки, різці тощо. Склалося враження, що тут маємо справу з двома різночасовими житлами, з яких одне виникло на місці житла більш давнього часу. Переважна більшість знахідок на поселенні — крем'яні знаряддя, відходи їх виробництва та уламки п'яти посудин. Три посудини з домашнього рослинних волокон в глині. За формою вони поділяються на два типи: напівсферич-

³ В. Г. Збенович. Нові неолітичні і трипільські поселення в зоні Київської ГЕС.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 140—141.

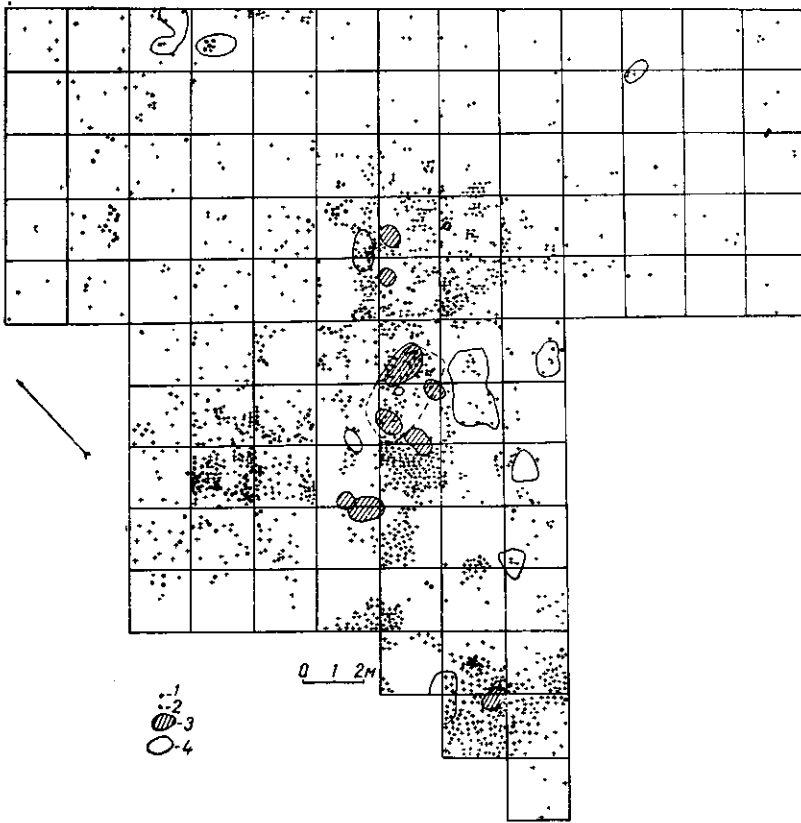

Рис. 3. Загальний план розкопок:

1 — кремень; 2 — кераміка; 3 — вогнище; 4 — ями.

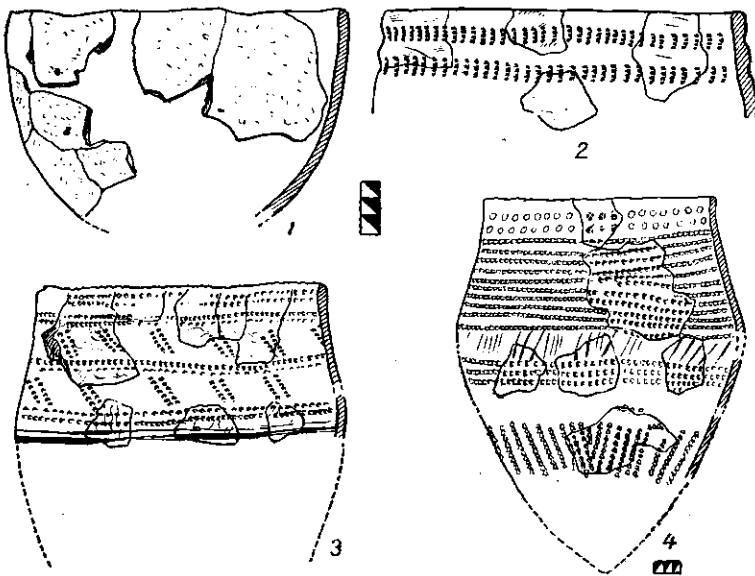

Рис. 4. Неолітичний посуд:

1-3 — з нижнього шару; 4 — з верхнього шару.

на чаша та глибокі горщики із злегка звуженими вінцями та слабоопуклим тулубом. До речі, чаша відзначається деякими особливостями — її глиняна маса містить коротко нарізані нерозмочалені рослинні волокна. Зовнішня та внутрішня поверхні чаші лощені, сірого кольору (рис. 4, 1). Всі ці ознаки, насамперед, властиві кераміці буго-дністровської культури, зокрема її печерському етапові⁴, але за формою вона не типово буго-дністровська, бо такі чаші притаманні культурі лінійно-стрічкової кераміки з нотним візерунком.

Дві інші посудини відрізняються наявністю в глині розмочаленої рослинної домішки разом із зернами товченого кварцу. Поверхні лощені, орнамент лише у верхній частині. На одній — з зовнішнього боку два ряди відбитків гребінчастого штампку у «відступаючій» манері, з внутрішнього — один ряд таких самих відбитків (рис. 4, 2). Друга посудина орнаментована горизонтальними рядами відбитків «відступаючого» штампку — лопаточки, що чергуються з вертикальними рядками (рис. 4, 3).

Ще два, можливо, гостродонних горщика з крупнозубчастим загладжуванням внутрішньої поверхні. В глині є домішка товченого кварцу, а рослинна — відсутня. Один з них, представлений уламком вінця, орнаментований неглибокими ямками. Другий горщик мав досить складну систему орнаменту по всій поверхні: під краєм вінця два ряди круглих ямок з рамчастим дном, нижче — горизонтальні ряди «відступаючої» лопаточки, які вкривають горщик до перегину тулуба, ще нижче — зона тонких косих прокреслених ліній, на придонній частині — вертикальні ряди «відступаючої» лопаточки (рис. 4, 4).

Крем'яний інвентар поселення численний та різноманітний. Тут знайдено 3600 крем'яних предметів, з них 2575 — відщепи, 590 — пластини і 435 — знаряддя праці. Останні виготовлені на відщепах, пластинках та нуклеусоподібних уламках. На пластинках зроблено 91 знаряддя, що становить близько 21% усіх знарядь.

Серед нуклеусів (204) за формою виділені такі групи: конічні (50) — з рівною або опуклою відбивною площиною (рис. 6, 12; 7, 41, 43, 44); призматичні (44) з двома протилежними площинами, одна з них нерідко розміщала під кутом до другої (рис. 6, 10, 11), сплюснені (7) — підотирикутних обрисів, зі сколами з одного боку, нанесеними вздовж нуклеуса, з протилежного — поперечно йому (рис. 7, 42), клиноподібні (3) нуклеуси підтрикутних обрисів зі сколами пластин тільки на одному боці, який має конічний вигляд (рис. 7, 45).

Понад 100 нуклеусів не мають витриманих обрисів — це нуклеусоподібні уламки, які вживалися тільки для сколювання відщепів. Деякі нуклеуси цього типу (3) невеликих розмірів і вживані як відбивачі. Сплюснені нуклеуси іноді використовувались як рубальні знаряддя.

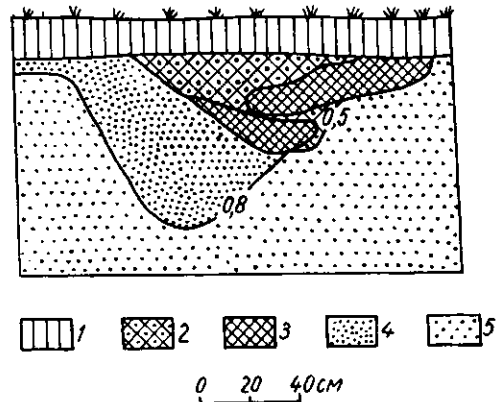

Рис. 5. Перетин вогнищевої ями в четвертому скупченні:

1 — розораний ґрунтовий шар; 2 — заповнення верхньої вогнищевої ями вугільним піском; 3 — прошарки з вугіллям; 4 — заповнення нижньої вогнищевої ями перепаленим червоуватим піском; 5 — підстиляючий шар — білий пісок.

⁴ В. Н. Даниленко. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. — КСИА, вып. 12. К., 1962, стор. 23—24.

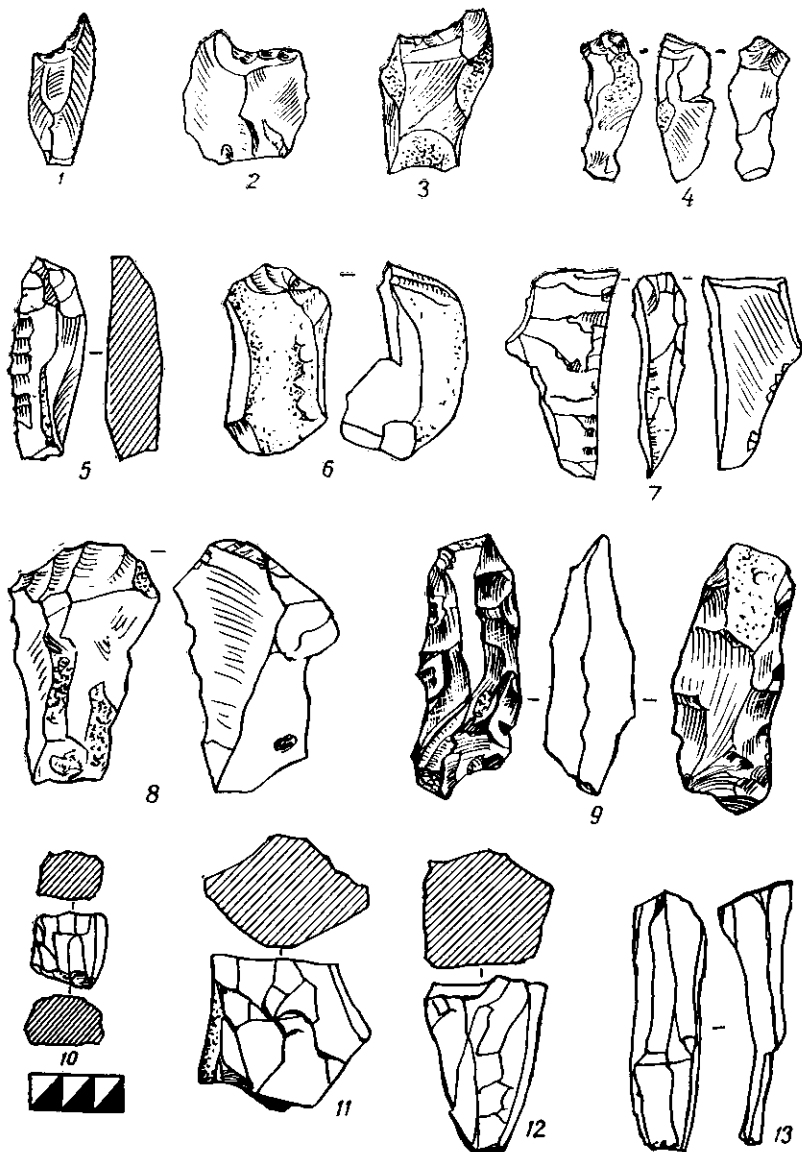

Рис. 6. Крем'яний інвентар:

1—3 — скребелі; 4—8 — знаряддя типу рабо; 9 — знаряддя типу пік; 10—12 — нуклеуси; 13 — частина з призматичного нуклеуса.

Пластини, які сколювалися з цих нуклеусів, здебільшого не мають витриманих правильних обрисів (рис. 7, 1—28).

Найбільш численна група знарядь — скребки, з них до 60 екземплярів — кінцеві, що становить трохи менше половини їх загальної кількості. Кінцевих скребок, зроблених на невеликих, добре огранених пластинах, всього чотири (рис. 8, 17—20). Переважають скребки на досить широких і коротких пластинах або пластинчастих відщеплах (рис. 7, 29—31, 34—36). Більш звичайні скребки на коротких відщеплах із ретушшю тільки на округлому кінці (так, як на кінцевих скребках (рис. 7, 32, 33, 37) і тільки, мабуть, двоє-трьох знарядь мають ретуш по всьому сколі (рис. 7, 38). Декілька скребок на відщеплах відзначаються порівняно великими розмірами (рис. 7, 39—40). Невелика група скобелів

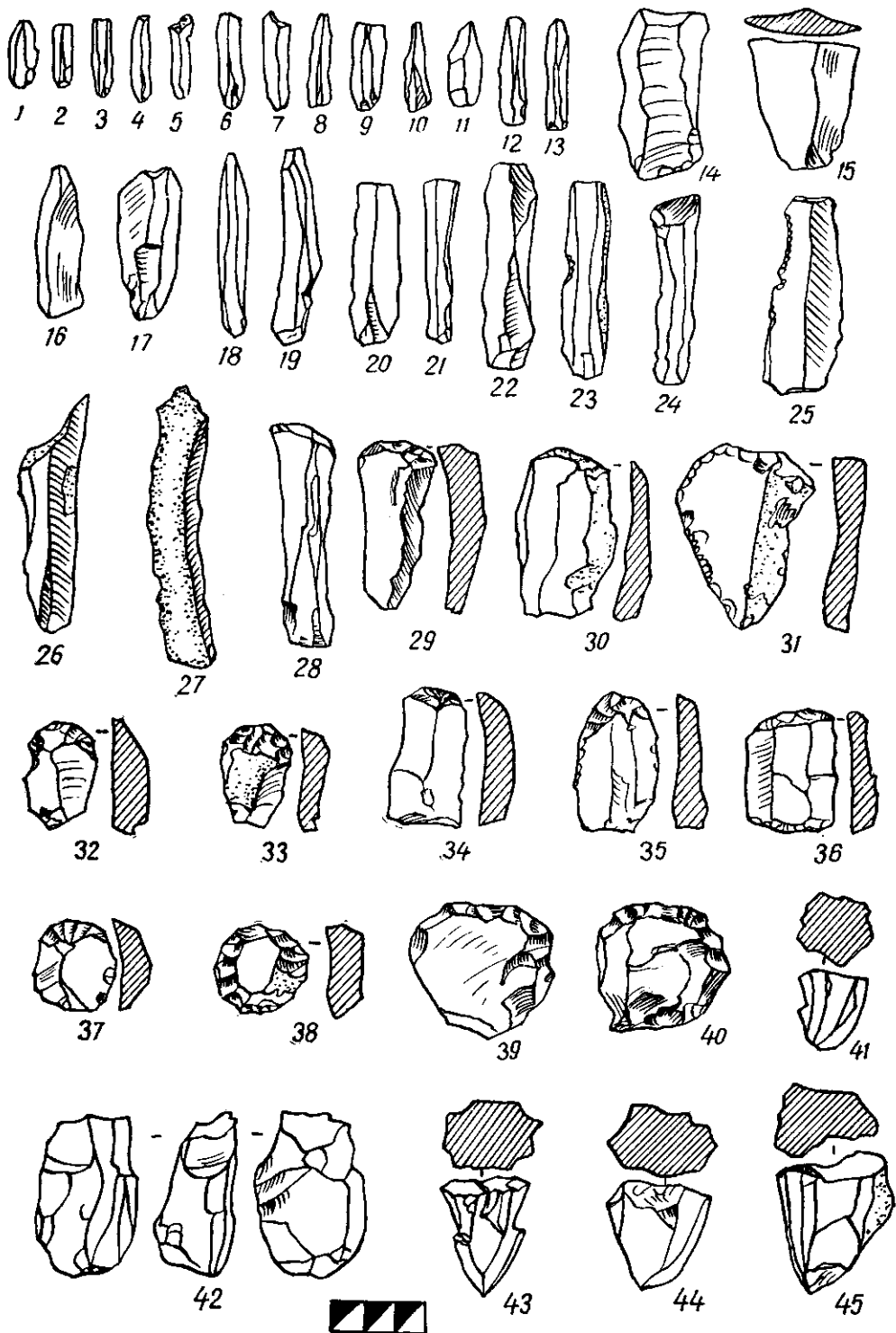

Рис. 7. Крем'яні вироби:
 1-28 — пластинки; 29-40 — скребки; 41-45 — нуклеуси.

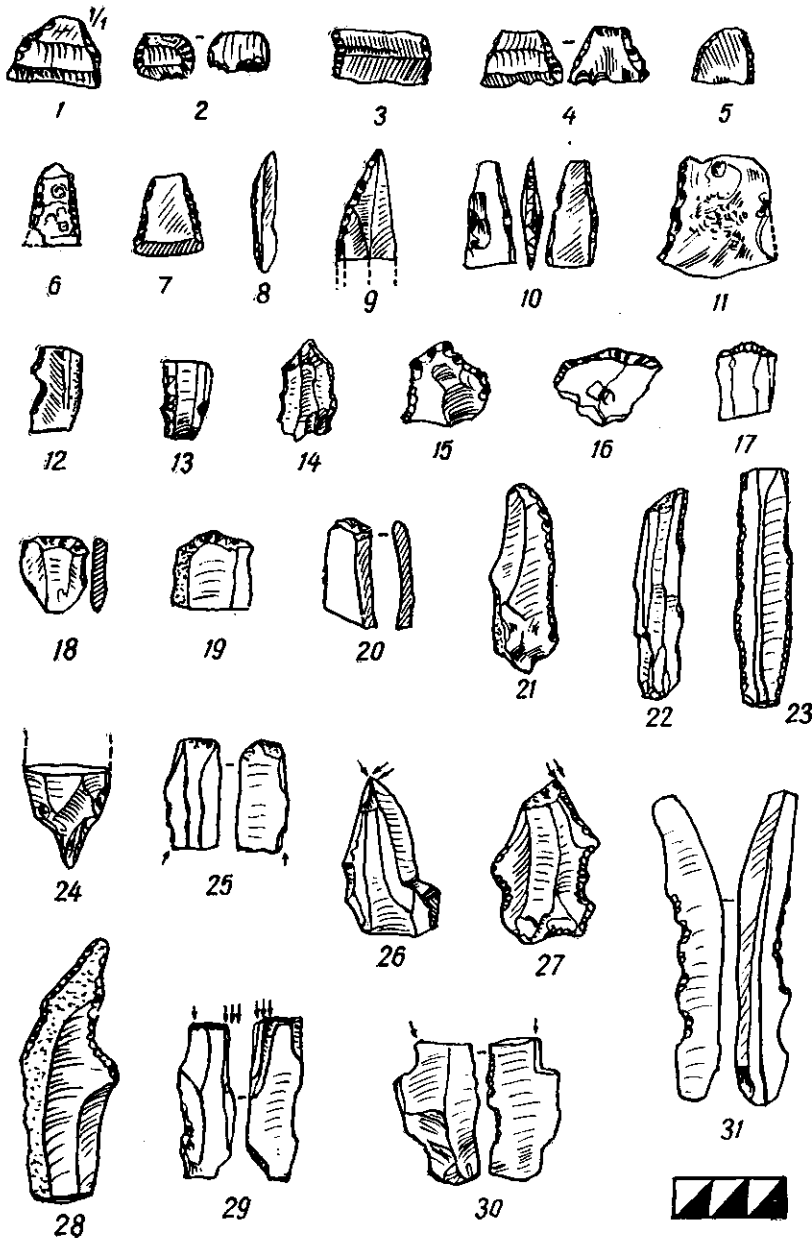

Рис. 8. Крем'яні вироби:

1—7, 10—11 — трапеції; 8 — голчасте вістря; 9 — вістря зі скошеним краєм; 12—13, 31 — пластинки з виступами; 14 — проколка; 15—20 — скребки; 21—23 — ріжучі знаряддя на пластинках; 24 — уламок вістря стрілки на пластині; 25 — віджимник; 26—27, 29—30 — різці; 28 — скоблевидне знаряддя на пластині.

зроблена на кінцях відщепів та пластин з ретушованими широкими виступами (рис. 6, 1—3).

Досить значну групу становлять різці (46) кількох типів: кутові та бокові різці на відщепі (15) (рис. 9, 4—5) та пластинках (6) (рис. 8, 27, 29, 30; 9, 6). Різці серединні на відщепі (20) (рис. 9, 8) та пластинках (5) (рис. 8, 26; 9, 1—3). В цілому переважають різці на відщепі. Кутові різці нерідко мають відретушований кінець пластини або відщепу. Крім того, є невелика кількість різців, зроблених на масивних сколах із нуклеусів або масивних відщепі (рис. 9, 7, 9, 10). Знайдена велика кількість різцевих сколів.

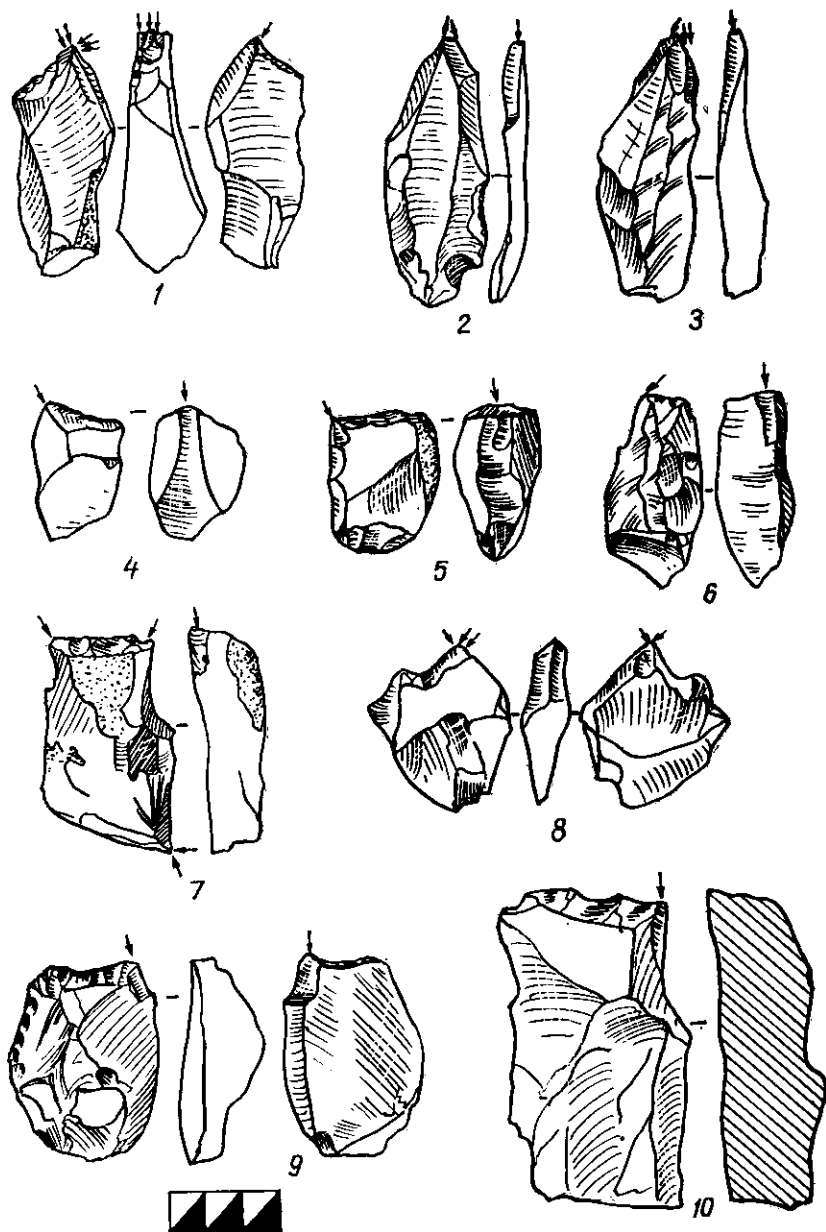

Рис. 9. Різці.

Серед інвентаря представлені різноманітні знаряддя, пов'язані з обробкою дерева. Насамперед, це лінзоподібні в перетині клини (14). Площадка для вбивання клина часто оформлена так само, як опукла площадка на кінчному нуклеусі. Лезо несе сліди спрацьованості (рис. 10, 3, 4). Частина клинів зроблена з відщепів із масивною базою і видовжених обрисів, лезова частина в цих випадках звичайно підретушована з одного боку (рис. 10, 2, 5, 7).

Своєрідний вигляд має масивне знаряддя з невеликого жовна кремню. Для закріплення знаряддя до держака зроблено перехват, жолобкувате лезо сформоване одним сколом, на обушку сліди забитості (рис. 10, 11).

Досить значну групу становлять рубальні знаряддя типу тран-

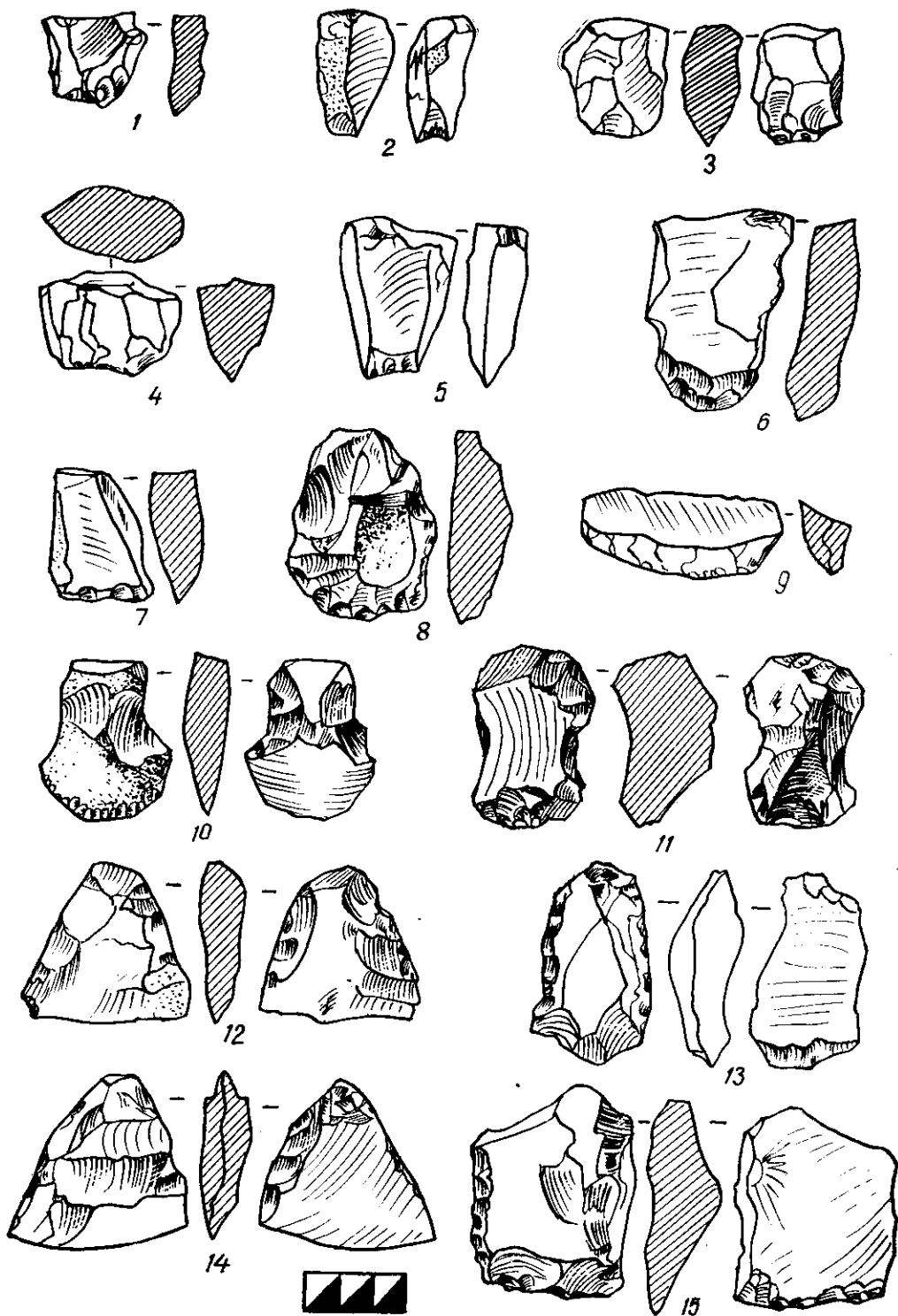

Рис. 10. Знаряддя для обробки дерева:
 1-7 — клини; 8, 10-15 — рубальні знаряддя; 9 — скол з леза сокири.

ше (13). Вони зроблені звичайно з крупних сколів із нуклеусів або масивних відщепів, які мають трапецеподібні обриси. Робоча частина лишається без додаткової обробки, а на бокових гранях звичайно є крута притуплююча ретуш: по одній грані — з боку спинки, по другій — з боку брюшка (рис. 10, 14) або з двобічною ретушшю по обох гранях (рис. 10, 12), або тільки з боку спинки (рис. 10, 13), останнє на лезі з боку черевця підновлене двома зустрічними боковими сколами. Знайдені й окремі бокові сколи з сокир (рис. 10, 9). Деякі морфологічні особливості властиві окремим рубальним знаряддям типу транше (рис. 10, 8, 10, 15). Одне з них, зроблене з масивного первинного відщепу, має напівокругле лезо, яке з боку спинки оброблене загострюючими сколами, його обушкова частина оформлена двобічними сколами з обох боків (рис. 10, 10).

Одне рубальне знаряддя типу пік виготовлене в техніці двобічної оббивки, з вузьким лезом, сильно збитим під час роботи (рис. 6, 9).

Невелику групу становлять знаряддя так званого типу рабо (6), кожне з них має власні особливості. Єднає їх те, що використовувалися вони як стругаючі знаряддя (рис. 6, 4—8).

Крем'яний інвентар представлений також мікролітичними знаряддями. Це, насамперед, трапеції (10). Чотири трапеції високої форми: три з них зроблені на пластинах, одна — на відщепі (рис. 8, 5—7, 10). Останні трапеції звичайного типу — з перетинів пластинок (рис. 8, 1—4). Цікава трапеція на досить великому тонкому відщепі з притупленими крутою ретушшю боковими сторонами. Ця форма підтверджує припущення деяких дослідників про виникнення макролітичної форми транше з високих трапецій (рис. 8, 11).

Крім того, є пластинка з притупленою спинкою — маленьке голчасте вістря (рис. 8, 8), вістря зі скошеним краєм (рис. 8, 9), невеличка проколка (рис. 8, 14), два мікроскрєбки (рис. 8, 15, 16), так званий мікрорізець і пластинки з виемками (рис. 8, 12, 13, 28, 31) та ретушшю (рис. 8, 21—23). Є уламок вістря стріли свідерського типу на широкій пластині (рис. 8, 24) та віджимник на пластині (рис. 8, 25).

Культурному комплексу поселення біля хут. Тетерівського близький за аналогією комплекс крем'яного інвентаря і кераміки на стоянці Моства⁵. В цьому зв'язку варто нагадати, що І. Ф. Левицький серед раніших матеріалів Моствянської стоянки виділяє епіпалеолітичний і неолітичний горизонти. Але в комплексі речей поселення біля хут. Тетерівського присутні знаряддя, притаманні обом горизонтам Мостви. Вивчення архівних документів та колекції Мостви, на наш погляд, дає підставу дійти таких висновків, що епіпалеолітичний горизонт Мостви виділено, найімовірніше за типологічними ознаками, без достатніх стратиграфічних обґрунтувань. В культурному шарі стоянки так звані пізньоєпіпалеолітичні і неолітичні залишки залягали на одному рівні і являли собою скупчення крем'яних знарядь, відходів їх виробництва та уламків посуду, які були зосереджені або поблизу невеликих вогнищ, або у вигляді окремих скупчень. Причому в жодному випадку немає переконливих стратиграфічних даних, які б дозволили поділити речовий комплекс Мостви на пізньоєпіпалеолітичний і неолітичний горизонти. На прикладі нашого поселення можна з певністю стверджувати для стоянки Моства одночасовість так званих епіпалеолітичного і неолітичного горизонтів і відносити їх до неоліту. Подібна думка висловлена і В. М. Даниленко⁶. Проте Тетерівське поселення дещо архаїчніше за Моству. Про це свідчать, насамперед, рубальні знаряддя. В комплексі

⁵ І. Ф. Левицький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 70—77.

⁶ В. Н. Даниленко. Неолит території Української ССР. Науковий архів ІА АН УРСР, рукопис, стор. 154—155.

Тетерівського поселення широко представлені знаряддя типу транше, причому давнішого типу, але відсутні знаряддя, виготовлені за технікою двобічного обтесування (за виключенням знаряддя типу «пiк»). На Моствянській стоянці є лише одне знаряддя типу транше і деяка кількість двобічно оббитих сокир (типологічно пізнішої) овальної форми.

Крім того, крем'яний інвентар Тетерівського поселення може бути зіставлений з пізньоєпіпалеолітичними і ранньонеолітичними горизонтами ур. Піщаного⁷.

Кераміка з рослинними домішками в глині на Тетерівському поселенні за своїми ознаками близька кераміці неолітичного горизонта стоянки Моства, особливо це стосується групи посуду без орнаменту або з орнаментом тільки у верхній частині горщиків⁸. Посуд цього типу широко представлений і в пам'ятках самчинського етапу буго-дністровської культури, коли в останній намітилися риси зближення з дніпро-донецькою культурою⁹, до якої належить Моствянська стоянка, а також і наше поселення.

Посуд без рослинної домішки у глині з гребінчастим згладжуванням внутрішньої поверхні типологічно близький посуду другої групи стоянки Микільська Слобідка, яка відноситься вже до часу співіснування дніпро-донецької культури з трипіллям¹⁰. Таким чином, цей посуд значно пізніший за посуд, що містить рослинні домішки в глині.

Різномасовість обох груп посуду Тетерівського поселення стверджується і стратиграфічними даними: горщики другої групи були знайдені в верхньому вогнищі другого житла, яке перерізало нижнє, більш давнє вогнище.

Описаний комплекс крем'яних знарядь поселення пов'язаний з посудом першої групи. З посудом другої групи можуть бути пов'язані лише декілька скребоків неолітичного вигляду, які були знайдені у тому ж вогнищі, що й посуд.

Отже, за кременем основний комплекс Тетерівського поселення має аналогії також на Десні серед смячанських пам'яток (пункти 11, 13—16)¹¹. Але на Тетерівському поселенні такий крем'яний комплекс вдалося знайти і пов'язати з певною неолітичною керамікою, яка, як стало відомо, властива певному типу пам'яток дніпро-донецької культури.

За межами України подібний крем'яний комплекс відомий в Білорусії¹² і Литві¹³. Необхідно зазначити, що крем'яний комплекс Тетерівського поселення тотожний крем'яним комплексам прибалтійської культури Маглемозе-Ертебелле¹⁴, яка характеризує мезолітичну і неолітичну епохи навіть всієї північно-західної Європи¹⁵. Цей факт вказує на тяжіння дніп-

⁷ І. Ф. Левицький. Стая в ур. Піщаному біля Народич.— Антропология, т. IV, К., 1931, стор. 196.

⁸ І. Ф. Левицький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р., стор. 70—77.

⁹ В. Н. Даниленко. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге, стор. 23—29.

¹⁰ В. М. Даниленко. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р.— АП, т. VI, К., 1956, стор. 172—175, 178.

¹¹ М. Я. Рудинський. Смячка.— Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 118—122; його ж. Передісторичні розшуки в північно-східній Чернігівщині.— Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. К., 1926, стор. 13—32.

¹² К. М. Палікарповіч. Дагістарычныя стаянкі сярэдняга і ніжняга Сажа.— Працы катедры археологіі, т. I. Минск, 1928.

¹³ Р. К. Яблонскіте-Римантене. Мезолітическая стоянка в Лампеджай.— Труды АН Лит.ССР, серия А (15). Вильнюс, 1963, стор. 39—53; і і ж. Стоянка каменного і бронзового веков Самантонис.— СА, № 2, М., 1960, стор. 115—127; і і ж. Стоянки IV—I тыс. до н. э. в Жаменей-Канюкай.— Труды АН Лит.ССР, серия А (14). Вильнюс, 1963, стор. 65—89; і і ж. Стоянки каменного века Энгуляй.— Труды Прибалтийской экспедиции, т. I, стор. 11—31.

¹⁴ I. Vgrnsted. Danmarks Oldtid, I. København, 1938.

¹⁵ L. Nougier. Les civilisations campgniennes en Europe occidentale. Toulouse, 1950.

ро-донецької культури, зокрема її волинської групи, до прибалтійських культур мезоліта і неоліта¹⁶.

Таким чином, ми вже якоюсь мірою можемо говорити про відносну хронологію неолітичних пам'яток Житомирщини, виходячи з стратиграфічних даних стоянок в ур. Піщаному, Мостві та Тетерівському поселенні. Давнішими, на нашу думку, є пізньоєпіпалеолітичні та ранньо-неолітичні безкерамічні шари ур. Піщаного, далі безпосередньо йде основний комплекс Тетерівського поселення з найбільш ранньою керамікою, потім, виходячи з типологічної близькості — неолітичний горизонт Мостви з керамікою дніпро-донецької культури. Найбільш пізнім свідочством про дніпро-донецьку культуру цієї території є поселення верхнього горизонту біля хут. Тетерівського.

Під час існування городського етапу трипільської культури на Волині частина території, яка раніше належала дніпро-донецькому населенню, зайнята тепер поселеннями городського типу по лінії Коростишів—Ровно—Луцьк¹⁷. Але на північ від них існує синхронна з ними культура, яка представлена поки що однією добре дослідженою пам'яткою — верхнім горизонтом трипільського часу стоянки Моства, який І. Ф. Левицький вважав генетично зв'язаним з культурою нижнього неолітичного горизонту. Таке твердження безумовно вимагає додаткових доказів, хоча й за останній час одержані деякі факти, які підтверджують це припущення¹⁸.

В. И. НЕПРИНА

НЕОЛИТИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ В УСТЬЕ р. ГНИЛОПЯТИ

Резюме

В 1963 г. автором раскопано неолитическое поселение, расположенное на левом берегу р. Гнилопяти при впадении ее в р. Тетерев.

В результате исследований получены обширные материалы, характеризующие ранний этап днепро-донецкой культуры в Вольском Полесье (нижний основной горизонт поселения). На основании выявленной керамики появилась возможность синхронизировать этот этап с памятниками самчинского этапа буго-днестровской культуры (по В. Н. Даниленко) и датировать ее концом V — началом IV тысячелетия до н. э.

Некоторое представление о более позднем, уже синхронном с трипольем, проявлении днепро-донецкой культуры на этой территории дают сравнительно небольшие, но хорошо стратиграфически выделяющиеся материалы верхнего горизонта Тетеревского поселения.

В настоящее время на основе стратиграфических наблюдений, сделанных в ур. Пещаном, в поселениях Моства и Тетеревское, можно говорить об относительной хронологии мезолитических и неолитических памятников Житомирщины. Наиболее древними являются позднеэпипалеолитические и раннеолитические слои (без керамики) ур. Пещаного, непосредственно за ними — основной комплекс Тетеревского с наиболее древней керамикой, затем неолитический горизонт Моствы и, наконец, наиболее позднее проявление днепро-донецкой культуры — верхний горизонт Тетеревского поселения. Во время позднего триполья эта территория занята поселениями городского типа. К северу от них продолжает существовать культура типа верхнего горизонта Моствы, генетически связанная с местной неолитической культурой (по И. Ф. Левицкому), но под влиянием триполья и, возможно, каких-то западных культур в корне изменившаяся по своим внешним проявлениям, по сравнению с неолитической.

¹⁶ Д. Я. Телегин. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре.— СА, № 4. М., 1961, стор. 39.

¹⁷ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.— Л., 1949, стор. 13.

¹⁸ Ми маємо на увазі нові матеріали, здобуті нами під час розкопок 1963—1964 рр. на поселенні в ур. Лес біля села Мньова на Чернігівщині, показали зміни місцевої неолітичної культури під впливом трипілья, який ми вперше побачили у верхньому горизонті Мостви (див. Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 68—78).

О. Г. ШАПОШНИКОВА, О. В. БОДЯНСЬКИЙ

КАПУЛІВСЬКИЙ ЕНЕОЛІТИЧНИЙ МОГИЛЬНИК НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ

Напрвесні 1961 р. при черговому огляді узбережжя Каховського водоймища О. В. Бодянським відкрито могильник біля с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області.

Зараз, після піднесення рівня дніпровських вод, важко уявити собі топографію місцезолення могильника. Певно, це був край високого

Рис. 1. Вид на частину розкопаних поховань Капулівського могильника.

плато з невеликим мисом при впадінні р. Чортомлик в Дніпро. Поверхня сучасного берега Дніпра має схил на схід, тобто до річки.

Кістяки поховань виявились на глибині 1,2—1,3 м у відслоненнях світлопального лесуватого суглинку. На жаль, значна частина могильника зруйнована¹. У 1962 р. тут досліджено 25 поховань² (рис. 1).

В розкопаній частині берега ґрунт являє собою сучасний нанос завтовшки 0,5 м, далі йде шар гумусованого суглинку, а ще нижче — лесовидний суглинок. Вже в основі гумусованого шару траплялись окремі знахідки. Так, на глибині 0,7 м виявлено уламок шліфувадла (рис. 2, 4), нуклеус темно-сірого кольору (рис. 2, 6) та поодинокі грудочки вохри.

¹ В жовтні 1961 р. О. В. Бодянський розкопав розкопки могильника, але хвилі Дніпра відрізали відкрити ним частину поховань.

² В розкопках брали участь О. Г. Шапошникова, О. В. Бодянський, С. Круц-Жиляєва.

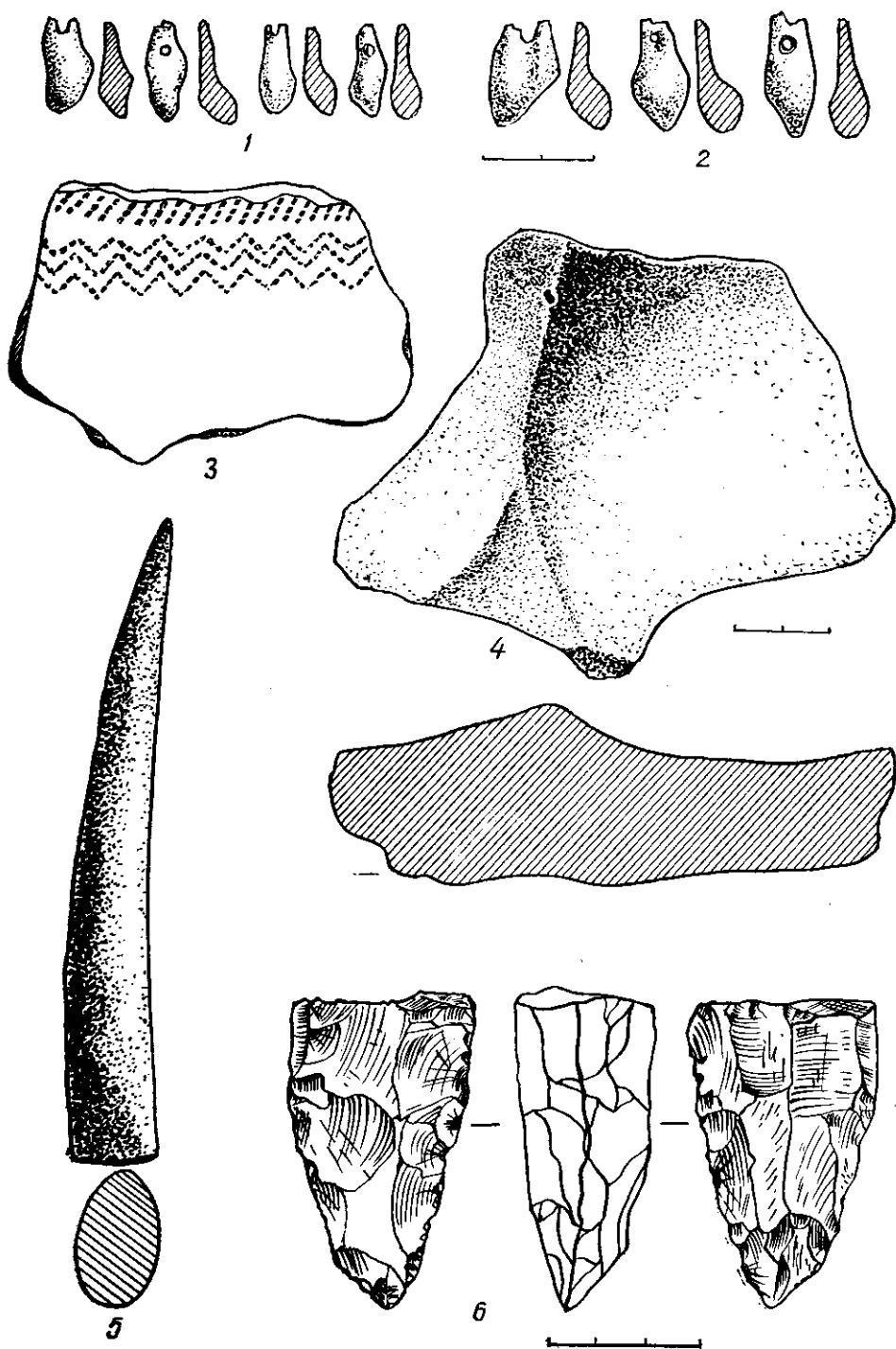

Рис. 2. Інвентар з Капулівського могильника.

Контури поховальних ям майже не були помітні. Це у свій час помітив М. Я. Рудинський при розкопках Вовнизького могильника³. В даному випадку також можна говорити про якесь канавоподібне заглиблення від багаторазового копання могильних ям, закладуваних щільно одна біля одної. Іноді простежувались ями човноподібної форми.

Фарбування вохрою поховальних ям та небіжчиків не було інтенсивним, як в неолітичних могильниках Надпоріжжя⁴. Окремі зернятка-грудочки вохри траплялись по всій площі розкопок.

Поховання розміщені в один ряд вздовж обриву сучасного берега, в напрямку північ-південь. Одне з них знаходилось трохи обабіч. Деякі поховані лежали одне над одним, утворюючи немовби два яруси. Значна частина поховань пошкоджена повторними захороненнями, лише деякі з них збереглися в анатомічному порядку.

Кістяки лежали на спині у випростаному положенні, головою на схід, із зведеними в колінах ногами; у деяких з них були дуже стулені кістки стоп (поховання № 9); в одному випадку була злегка зігнута в коліні права нога (поховання № 1). Частина похованих була із зігнутими в ліктях руками, іноді покладеними на таз (поховання № 2, 5, 9, 13); у деяких тільки права рука зігнута в лікті і покладена на таз (поховання № 4, 17, 21, 22). Іноді спостерігалась певна увігнутість положення кістяків (поховання № 21, 22, 13).

Нижче подаємо опис окремих поховань.

Поховання № 1 знаходилось під південною стінкою розкопу, трохи в стороні від решти поховань. Кістяк лежав на спині з випростаною лівою ногою і злегка зігнутою в коліні правою. Руки витягнуті вздовж тулуба. Орієнтований головою на схід. Кістяк не пофарбований, але поблизу таза знайдено окремі зернятка вохри. Біля черепа знаходився невеликий горщик з домшкою черепашок і згладженими внутрішньою і зовнішньою поверхнями. Сліди від згладжування помітні на вінцях у вигляді смуг, що йдуть від краю до його основи. Високі прямі вінця горщика чітко переходять до опуклого тулуба з невеликим плоским денцем. Вінця оперізани орнаментом з відбитків гребінчастого штампу (рис. 3, 2).

Поховання № 2. Череп лежав у самому обриві і частково обвалився. Кістяк зберігся непогано. Похований покладений на спині, головою на схід, ноги випростані. Руки злегка зігнуті в ліктях і покладені на таз.

Поховання № 3. Кістяк поганої збереженості. Від нього лишилися лише гомілкova і берцові кістки, що лежали в анатомічному порядку. Майже впритул до гомілкових кісток поховання № 2 лежав череп. Поховання № 3 було зруйноване пізнішим (№ 4), тому череп цього поховання попав у засипку.

Поховання № 4 знаходилось на 0,3 м глибше від решток поховання № 3, черепом на схід, обличчям на південь, на спині з простягнутими ногами. Права рука злегка зігнута в лікті. При розчистці виявлені окремі зернятка вохри. Сліди вохри помічались на тазових кістках і зап'ясті.

Поховання № 5 відкрите на глибині 1,3 м (на 0,9 см нижче від зруйнованих ним поховань 7 та 8). Кістяк лежав на спині з випростаними і зведеними ногами, головою на схід. Руки зігнуті в ліктях і покладені кінцівками на таз. Кістяк, певно, жіночий. Череп хорошої збереженості, але частина обвалилася. На правій гомілці лежала в анатомічному порядку плечова кістка лівої руки поховання № 4. Під ліктьовою кісткою знаходився уламок посудини, прикрашений відбитками гребінчастого штампу у вигляді горизонтального ряду та зигзагів

³ М. Я. Рудинський. Перший Вовнизький неолітичний могильник.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 151.

⁴ Д. Я. Телегин. Могильники днепро-донецкой неолитической культуры и их историческое место.— СА, № 1. М., 1966, стор. 3—13.

(рис. 2, 3). Уламок аналогічний до кераміки пам'яток типу Середній Стіг II (Балка Квітяна). При розчистці поховання знайдено черепашку Упію.

Поховання № 6 — дитяче. Воно лежало поверх поховання № 5 на глибині 1,2 м. Очевидно, за часом воно пізніше поховання № 5. Про це свідчить той факт, що поховання № 6 залягало на залишках поховання № 7, яке перекривало поховання № 5. Нижні кінцівки поховання № 6 знаходились на черепі поховання № 7.

Поховання № 7. Кістяк лежав на спині у витягнутому положенні, під кінцівками ніг дитячого (№ 6) поховання, черепом на тазових кістках поховання № 5. Орієнтований головою на схід. При розчистці знайдені ледве помітні зернятка вохри.

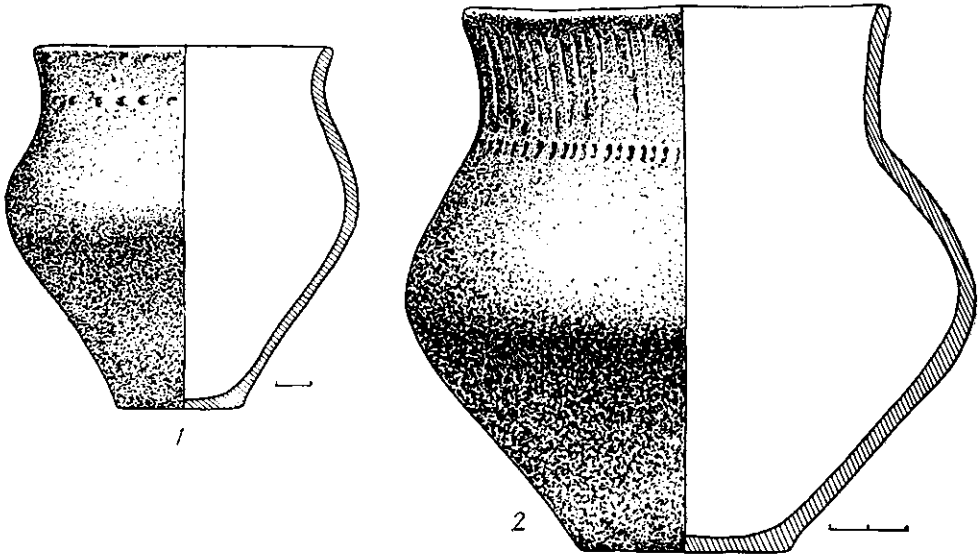

Рис. 3. Посуд з Капулівського могильника.

Поховання № 8. Залишки кістяка лежали безладно серед суцільного шару кісток товщиною 0,3 м. Ці зруйновані поховання становили перший ярус поховань.

Поховання № 9 знаходилось на тому ж рівні, що й поховання № 5, поруч з ним. Кістяк лежав на спині з випростаними ногами, руки зігнуті в ліктях і покладені кінцівками на таз, причому ліва перекриває праву. Череп частково обвалився.

Поховання № 10 лежало на глибині 1,2 м головою на схід, з випростаними ногами. Воно частково зруйноване: плечові кістки лежали між гомілками. Череп було змито водою. Це поховання найбільш інтенсивно пофарбовано. Кістяк лежав поверх поховання № 9, що свідчить про його дещо пізніший час. Поруч, з правого боку, знаходився щільний шар (0,3—0,4 м) кісток від порушених поховань.

Поховання № 11 виявлено на північ від кістяка № 10. Череп, порівняно непоганою збереженості, лежав на лівій скроні. Збереглась також променева кістка з гомілкою і ступнею, що лежали в анатомічному порядку. Виходячи з положення кісток, що збереглись, похований лежав на спині, ноги випростані, головою на схід.

Поховання № 12 представлене черепом немовляти, дуже пофарбованим, що лежав обличчям вниз. Поруч знаходились дрібні кісточки.

Поховання № 13 знайдено на глибині 1,25 м. Череп припіднятий. Тулуб, як і в більшості поховань — вгинається. Кістяк лежав на спині з випростаними ногами, руки злегка зігнуті в ліктях. Він частково зруйнований дитячим похованням № 14. Поблизу правої плечової кістки

знаходились берцові, гомілка зрушена. Таз частково зруйнований. Хребці, ребра, ключиця лежали в засипці над похованням № 14. Непорушеними були права променева кістка і ступні ніг з пальцями, грудні кістки, череп, ліва рука. При розчистці зустрічались невеличкі зернятка вохри та три створки черепашок.

Поховання № 14 — дитяче. Про його пізніше походження свідчить те, що воно знаходилося над похованням № 13. Кістяк орієнтований головою на схід, череп злегка припіднятий, тулуб увігнутий, ноги випростані. Поблизу грудної клітки помічено сліди фарби.

Поховання № 15—16 парне — жіноче і дитяче. Кістяки лежали в човноподібній неглибокій ямці на глибині 1,18 м. Кістяк дорослого орієнтований головою на схід і повернутий обличчям на південний захід. Він лежав на спині з випростаними і зведеними ногами. Кінцівки ніг впирались в стінку ямки. В похованні жінка немовби лівою рукою обіймала дитину — кінцівки лівої руки лежали на тазових кістках дитини, а права рука — поверх дитячого кістяка. Між ребрами виявлено кістяний наконечник спису (рис. 2, 5). Кістяк дитини лежав на кістках дорослого. Череп дитини на грудях жінки, обличчям на північний захід. Руки злегка зігнуті, ноги випростані. Складається враження одночасового захоронення. Череп дитячого кістяка інтенсивно пофарбований.

Поховання № 17 залягало поруч і трохи нижче від поховання № 15—16, на глибині 1,3 м. Кістяк лежав на спині з випростаними ногами, головою на схід. Ліва рука простягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті, покладена кінцівкою на таз. Кістяк не пофарбований.

Поховання № 18. Залишився тільки череп. Кістяк, певно, становив перший «ярус» і був зруйнований похованням № 17.

Поховання № 19. Воно виявилось безпосередньо під похованням № 17 на 15 см нижче від нього. Кістяк дорослого лежав на спині, головою на схід. Ноги випростані, кінцівки дуже зведені. Руки зігнуті в ліктях і покладені на таз. При розчистці знайдено окремі зернятка вохри.

Поховання № 20. По рівню залягання, а також по своєрідній цементації черепів належить до поховань першого ярусу. Воно виявлено на глибині 1,2 м в положенні на спині з випростаними ногами, головою на схід. Череп лежав на берцових кістках.

Поховання № 21 виявилось на глибині 1,1 м, головою на схід, обличчям на південний захід. Руки злегка зігнуті в ліктях: кінцівка правої лежала на тазі, лівої — під тазом. Випростані і зведені ноги впирались в край ямки. При розчистці виявлено підвіску з зубів оленя.

Поховання № 22. Кістяк лежав на глибині 1,3 м у випростаному положенні, головою на схід, обличчям на південь. Ноги випростані, ступні щільно зсунуті. Кінцівки впирались в дно човноподібної ями. Руки витягнуті вздовж тулуба, кінцівки правої руки на тазі, лівої — під ним. Череп і кістки ніг дещо припідняті. При розчистці трохи вище тазових кісток виявлено декілька підвісок із зубів оленя (рис. 2, 1, 2).

Поховання № 23. Зберігся лише череп та декілька розрізаних кісток.

Поховання № 24 виявилось на глибині 1,3 м. Від кістяка залишилася лише верхня частина, тазові кістки і кінцівки ніг відсутні. Орієнтований головою на схід. Його перекривають рештки поховання № 8.

Поховання № 25. Виявлено череп, покладений на кінцівки рук. Очевидно, це не залишки зруйнованого поховання, а навмисне відчленування голови та кінцівок рук.

За повідомленням О. В. Бодяньського, ним було відкрито близько 40 поховань, які розміщувалися двома рядами.

При одному з поховань, дещо відособленому, був виявлений невеличкий за розмірами тонкостінний горщик з домішкою дрібно товчених черепашок. Зовнішня і внутрішня поверхні світлобурого кольору, причому внутрішня згладжена, а зовнішня — доведена до лиску. По краю

вінця — орнамент у вигляді невеликих і неглибоких ямок. Подібний орнамент оперізував і основу вінця. Висота горщика — 9,5 см, діаметр вінця 8 см, найбільший діаметр 9,3 см, діаметр дна 3,5 см (рис. 3, 1). У другому похованні знайдено разок намиста із вапняку.

Могильник, очевидно, складався з трьох рядів поховань, з яких нами досліджено лише останній ряд.

За обрядом поховання та деякими особливостями поховального ритуалу Капулівський могильник дещо подібний до пізньонеолітичних могильників Надпоріжжя⁵. Для капулівських поховань характерні колективні могили, випростане положення померлих. Деяка аналогія простежується і в інвентарі — декілька поховань супроводжувалися підвісками із зубів оленя. Поєднує їх між собою ще одна особливість — багаторазове різночасове захоронення померлих в одну і ту ж яму, внаслідок чого утворювалось декілька «ярусів».

І все ж, незважаючи на наявність багатьох спільних рис, які немовби повторювали вироблений віками поховальний обряд неолітичної доби, для кожного неолітичного могильника властива і своєрідність. Так, наприклад, для Капулівського могильника характерна порівняно незначна пофарбованість кістяків, наявність злегка скорочених поховань, які прилягали до основних, зовсім інший тип посуду, що супроводив ці поховання.

Аналіз поховального обряду та супроводжуючого інвентаря не дозволяє провести хронологічне розчленування поховань. Однак, виходячи з положення поховання № 1 (знаходиться дещо з боку), та слабкої скороченості кістяка, можна припустити, що воно пізніше від останніх. Але тут не можна говорити про скільки-небудь значний проміжок часу. Це поховання супроводжувалося посудом, який не характерний для неолітичної доби, і вказує не тільки на енеолітичний час, але й на іншу його культурну належність. На прикладі одиночних поховань Капулівського могильника засвідчено час виникнення нового обряду, пов'язаного з виділенням індивідуальних поховань, що було простежено при дослідженні Маріупольського і Чаплинського могильників. Як відомо, важливою особливістю цих могильників є наявність більш пізніх поховань, які органічно пов'язані з основними похованнями: це XXI і XXIV поховання Маріупольського могильника⁶ та 1a—5a — Чаплинського⁷. Близькими до капулівських є і поховання під кам'яними закладками на острові Сурському⁸. Значна частина виявлених тут поховань лежала витягнуто на спині, лише одне дитяче поховання, що супроводжувалося двома мисочками, лежало на спині із злегка зігнутою в коліні ногою, як і в похованні № 1 з Капулівського могильника.

Знайдений в Капулівському могильнику посуд за рядом ознак (плечисті плоскодонні горщики з високими прямими вінцями, прикрашені рельєфними смугами та відбитками гребінчастого штампу) найбільше тяжіє до кераміки з нижнього шару Михайлівського поселення і, певно, являє собою один із найдавніших проявів пам'яток цього типу.

⁵ Д. Я. Телегин. Вказ. праця.

⁶ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933.

⁷ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі.— Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 106—118.

⁸ В. М. Даниленко. Неоліт України.

О. Г. ШАПОШНИКОВА, А. В. БОДЯНСКИЙ

КАПУЛОВСКИЙ ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЙ МОГИЛЬНИК НА НИЖНЕМ ДНЕПРЕ

Резюме

В 1961 г. на берегу Каховского моря у с. Капуловки Никопольского района Днепропетровской области А. В. Бодянским открыт могильник, значительная часть которого уничтожена размывом. В 1962 г. была раскопана сохранившаяся часть, где исследовано 25 погребений, которые имели коллективный характер и лежали в вытянутом положении на спине, головой на восток. К основным погребениям примыкали одиночные.

По обряду погребения и некоторым особенностям погребального ритуала Капуловский могильник близок к позднеэнеолитическим могильникам Надпорожья. Вместе с тем здесь прослеживаются и некоторые особенности: сравнительно незначительная окрашенность скелетов, наличие одиночных скорченных погребений, связанных с основными. Кроме того, капуловские погребения сопровождалось особым типом посуды, несколько напоминающей керамику из нижнего слоя Михайловского поселения, хотя в целом этот могильник более древний

М. М. ШМАГЛИЙ

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ГРИГОРІВКА НА ДНІПРІ

Серед численних пам'яток трипільської культури Середнього Подніпров'я лише декілька поселень розташовано на березі Дніпра. Це Гребені¹, Балико-Щучинка² поблизу Ржищева і Пекарі³ біля Канева. Всі інші поселення знаходяться на далекій відстані від цієї великої річки. Згадані поселення відносяться до початку пізнього етапу розвитку трипільської культури. Як рідке явище такого розташування пам'ятки привернуло до себе увагу трипільське поселення коло с. Григорівка, відкрите в 1960 р. співробітниками Інституту археології АН УРСР Є. Ф. Покровською та І. Г. Шовкоплясом⁴. У 1964 р. на цьому поселенні загоном Канівської експедиції Інституту археології АН УРСР були проведені розвідкові розкопки. Поселення знаходиться на північній околиці села за колгоспним садом, за 300 м від крайніх хат. Воно розташовано на мису плато «Ігнаткіна гора», що підіймається над дніпровською заплавою до 30 м. З півдня поселення захищалося глибоким ярмом, а з сходу та півночі — крутими схилами мису. Мис виступає в бік заплави, має покату поверхню і являє собою пануючу висоту над значною ділянкою дніпровської долини.

Культурні залишки виявлені в двох місцях. Скупчення черепашок Упію, кісток тварин та уламків трипільської кераміки було зафіксоване в південно-східній частині мису розвідкою Є. Ф. Покровської та І. Г. Шовкопляса і частково досліджено. Воно було аналогічним скупченню культурних залишків, досліджених розкопками 1964 р., опис якого подається нижче.

В північно-західній частині мису на поверхні, за 40 м від дороги с. Григорівка — с. Зарубинці і на відстані 15 м від північно-східного схилу мису було простежено досить значне скупчення черепашок Упію та фрагментів кераміки. Тут був закладений розкоп (6×8 м). На глибині 0,2 м, на фоні лесовидного суглинку, виявлена пляма з сильно гумусованої супесі, де головним чином і зосереджувались знахідки.

Пляма мала форму витягнутого овала і була орієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід. Її розміри: довжина — 6,3 м, ширина — 4 м.

¹ С. М. Бібіков, М. М. Шмаглій. Трипільське поселення біля с. Гребені.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 131—132.

² В. Козловська. Розшуки та розкопки на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики.—Короткі повідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 42—43.

³ М. М. Бондар. Пам'ятки стародавнього минулого канівського Придніпров'я. К., 1959, стор. 21.

⁴ Є. Ф. Покровська, І. Г. Шовкопляс. Звіт про розвідку в зоні будівництва Канівської ГЕС. Науковий архів ІА АН УРСР.

В процесі розкопок на площі плями виявлено скупчення черепашок *Uplio* і в меншій кількості *helix pomatia*. Воно мало найбільший діаметр — 1,5 м. У скупченні і поряд з ним знайдені фрагменти трипільського посуду (найбільш численна форма — горщики), кістки тварин та риб, маленькі шматочки деревного вугілля та глиняної обмазки. Інколи траплялось каміння невеликих розмірів (10×15 см). Після розбору скупчення черепашок були визначені контури та глибина ями, в якій знаходились культурні залишки. Її розміри: довжина — 5 м, ширина — 4 м, найбільша глибина — 1 м. Слід відзначити, що в центральній частині ями знаходились сліди вогнища, яке характеризувалось попільністю ґрунту, знахідками вугликів та обпалених стулок черепашок. Заслуговує на увагу той факт, що черепашки залягали не суцільною масою, а окремими скупченнями, які були відокремлені одне від одного тоненькими прошарками ґрунту. В розрізі вогнищевої ями та в скупченні черепашок можна побачити, як стулки черепашок залягають окремими, перекриваючими одна одну лінзоподібними купками. Аналогічне явище зустрічається і на трипільському поселенні в с. Балики, де скупчення черепашок складалося з кількох невеликих прошарків⁵.

Поблизу вогнища та скупчення черепашок знаходились розвали посуду та ціла мисочка. Увесь комплекс знахідок та умови його залягання свідчать про те, що ми маємо справу з залишками житлової споруди. Вона мала відкрите вогнище і долівку, заглиблену в ґрунт на 0,5 м. В плані споруда була овальною. Якими були стіни — невідомо, але можна вважати, що вони докорінно відрізнялись від стін, типових трипільських жител, від яких завжди зберігаються значні скупчення обпаленої глини. Можливо, що житло мало вигляд куреня чи напівземлянки і виконувало функції тимчасового приміщення. До подібного висновку дійшли В. Хвойко та В. Козловська, які досліджували аналогічні житлові комплекси на поселенні Балики біля Ржищева⁶.

Вже зазначалося, що в житловому заглибленні були знайдені досить численні фрагменти посуду, які можна поділити на дві групи: 1) фрагменти посуду з розписним орнаментом; 2) фрагменти з заглиблено-спіральним орнаментом.

Перша група (рис. 1, 1, 2, 4) представлена мисками конічної форми, глечиками біконічної форми з високими прямими вінцями та посудом з вузькою шийкою і грушоподібним тулубом. Характерною особливістю цієї групи посуду є керамічна маса. Вона виготовлена з добре відмудленої глини, яка інколи містить домішки шамота. Випал високої якості. Колір поверхні коливається від рожевого до світлокоричневого. Поверхня деяких посудин покрита розписом темнокоричневого кольору, який складається з паралельних широких та вузьких смужок.

Друга група посуду (рис. 1, 3, 5, 6) репрезентована мисками конічної форми (у деяких потовщених косозрізаний край), глечиками біконічної форми з прямими високими вінцями, горщиками з опуклим тулубом, поверхня якого прикрашена заглиблено-спіральним орнаментом, та з високими, злегка відігнутими вінцями, по краю яких нанесені «нігтьові» заглибини, а поверхня оздоблена вертикальними або наклонними смужками «розчосу». На плічках горщиків нерідко є один ряд наколів підтрикутної форми. Зустрінуто орнамент у вигляді відтисків «гребінки». Керамічна маса з домішками товчених черепашок та крупнозернистого піску. Колір поверхні коливається від світлосірого до чорного. Внутрішня поверхня, як правило, темніша за зовнішню.

В цілому керамічний комплекс з поселення у с. Григорівка визначається бідністю орнаменталізації та одноманітністю форм посуду, що вза-

⁵ В. Козловська. Вказ. праця, стор. 43.

⁶ В. Хвойко. Розкопки в 1901 г. в області трипольської культури.— ЗРАО, т. V, вып. 2. СПб., 1904, стор. 6; В. Козловська. Вказ. праця, стор. 42—43.

галі не є характерним для кераміки трипільських поселень Середнього Подніпров'я. За типами посуду та орнаментациєю кераміка з поселення в с. Григорівка близька до кераміки трипільських поселень Балики⁷, Коломійщина⁸, Гребені⁹.

Це дає підставу віднести поселення у с. Григорівка до початку пізнього етапу розвитку трипільської культури (етап С-І за періодизациєю Т. С. Пассек). Але особливість трипільського поселення в с. Гри-

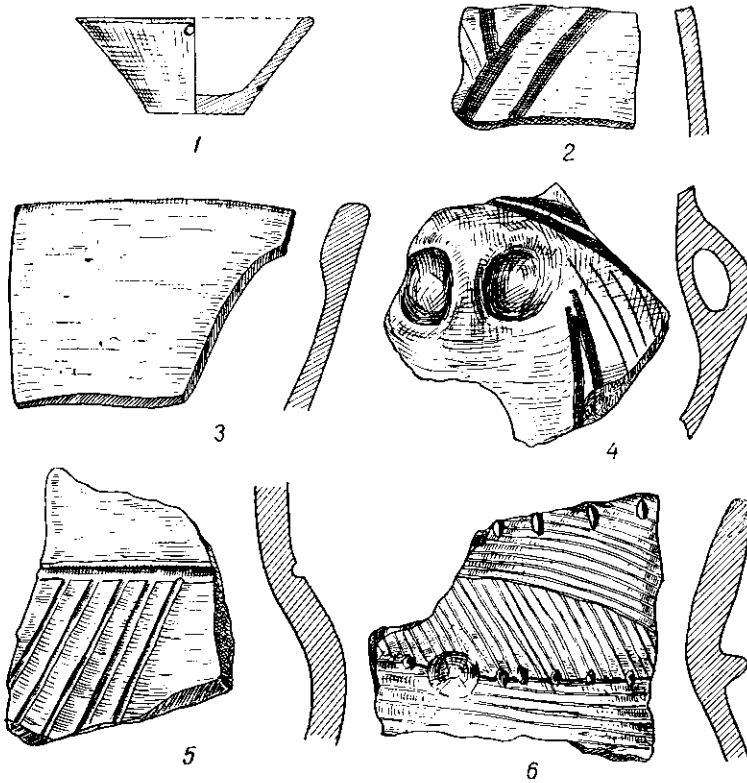

Рис. 1. Кераміка з поселення поблизу с. Григорівка:
1, 2, 4 — посуд з розписом; 3, 5, 6 — посуд з заглибленим орнаментом.

горівка виявляється не в характері керамічного комплексу, а в топографічному розташуванні, в конструкції жител, а також в наявності значної кількості скупчень черепашок. Безперечно, що річкові молюски *unio* та *helix pomatia* вживались трипільським населенням в їжу. Про це свідчить як розміщення скупчень черепашок поблизу вогнища, так і обгорілість деяких стулок черепашок. Значна кількість черепашок свідчить про те, що вони займали досить важливе місце в харчовому балансі мешканців григорівського поселення. На перший погляд може здатися дивним, що трипільські племена, які мали розвинене землеробство та скотарство, вживали в їжу непривабливі черепашки. Але у цього явища є глибоке коріння. Справа в тому, що трипільська людина ще не завжди могла забезпечити себе продуктами харчування від землеробства та скотарства протягом року. Причини цього могли бути різні (неврожай, засуха, епідемії скота та інші). Щоб забезпечити себе їжею, трипільське населення час від часу повинно було від відтворюючих форм господар-

⁷ В. Козловська. Вказ. праця, стор. 43.

⁸ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М., 1949, стор. 140—145.

⁹ С. М. Бібіков, М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 134.

ства повертатися до присвоюючих, зокрема, до полювання, рибальства та збиральництва.

Полювання та збиральництво мало велике значення, особливо на ранніх етапах розвитку трипільської культури. На це вказують як залишки кісток диких тварин, так і численні скупчення молюсків Уніо, що майже постійно знаходять на ранньотрипільських поселеннях (Ленківці¹⁰, Лука-Врублівецька¹¹ та ін.).

Про полювання мешканців григорівського поселення свідчать фауністичні залишки оленя благородного, косулі та кабана¹². На рибальство вказують кістки щуки, знайдені серед кухонних покидьків. Сліди збиральництва на поселенні відбилися досить однобічно — у вигляді значних скупчень черепашок уніо. На наш погляд, григорівське поселення не є постійним місцем проживання трипільського населення. Його залишки, зокрема жител, вказують на тимчасовий характер та сезонність цього поселення. Можна припустити, що постійне місце проживання його мешканців було десь на віддалі від Дніпра, на плато, де були розташовані їх польові угіддя. А на берег Дніпра трипільське населення приходило тоді, коли доводилось прогудуватися за рахунок рибальства та збиральництва молюсків, коли запаси старого врожаю вже були вичерпані, а до нового ще було далеко.

Таким чином, поселення в с. Григорівка разом з іншими трипільськими поселеннями, розташованими на Дніпрі, характерною рисою яких є наявність жител напівземлянкового типу та скупчення черепашок, є сезонним поселенням трипільських племен, які з метою добування їжі повинні були залишити свої постійні місця проживання на плато і переселятися на береги великої річки. Перебували вони тут тимчасово, можливо, чекаючи нового врожаю (весняно-літній період).

Таким чином, вивчення поселень типу Григорівка — Балики розкриває ще одну сторінку економічного життя трипільських племен і доповнює наші уявлення про їх культуру та побут.

Н. М. ШМАГЛИЙ

ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У с. ГРИГОРОВКА НА ДНЕПРЕ

Резюме

Среди многочисленных поселений трипольской культуры Среднего Поднепровья только несколько расположено на берегу Днепра. К числу таких памятников относится и поселение у с. Григоровка Переяслав-Хмельницкого района Киевской области, на котором в 1962 г. были проведены разведочные раскопки. Изучение керамического комплекса с этого поселения позволяет отнести его к началу позднего этапа в развитии трипольской культуры.

Своеобразием этого поселения является наличие нескольких жилищ (полуземлянок) и многочисленных скоплений ракушек Уніо, которые употреблялись в пищу. Анализ вещественного материала и остатков домостроительства говорит о сезонном характере трипольского поселения у с. Григоровка. Изучение поселений этого типа раскрывает еще одну страницу экономической жизни трипольских племен и дополняет наши представления об их культуре и быте.

¹⁰ К. К. Черниш. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. К., 1959, стор. 30.

¹¹ С. Н. Бибиков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.— МИА, № 38. М., 1953, стор. 59.

¹² Фауністичні залишки виявлені В. І. Бібіковою, за що автор висловлює вдячність.

Л. В. СУБОТІН, М. М. ШМАГЛІЙ

РОЗКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА В м. БОЛГРАДІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В березні 1966 р. загоном Дністро-Дунайської експедиції Інституту археології АН УРСР були проведені розвідкові розкопки курганного могильника, відкритого у 1966 р. І. Т. Черняковим біля м. Болграда¹.

В могильнику налічувалось 10 курганів різних розмірів (висотою від 0,6 до 2,6 м та діаметром від 10 до 60 м), розташованих на пагорбистій частині плато, безпосередньо на північно-східній околиці м. Болграда, за 2 км на схід від оз. Ялпух (рис. 1).

У 50-х роках майже всі кургани були частково знівельовані і з того часу щорічно розорюються. Внаслідок проведення на площі могильника земляних робіт виникла загроза руйнування деяких курганів. Тому було вирішено провести охоронні розкопки двох курганів (№№ 5 і 6)².

Курган № 5 (рис. 2) знаходився в північній частині могильника. Висота — 90 см, діаметр — 28 м. Насип кургану складався з чорнозему та суглинку.

Поховання 1 виявлено в центральній частині насипу кургану на глибині 38 см. Тут (на площі 1,5×1,5 м) були розкидані кістки людського кістяка. Серед них знайдено також три фрагменти ліпного посуду часу пізньої бронзи. Поховання, мабуть, було зруйновано при оранці.

Поховання 2 виявлено в східній частині кургану, на глибині 55 см. Кістяк підлітка був майже зруйнований. Але можна визначити, що він лежав на лівому боці в скорченому стані, орієнтований головою на схід.

Поховання 3 знаходилося у східному секторі кургану на глибині 62 см. Небіжчик був покладений на лівий бік, в скорченому стані, голо-

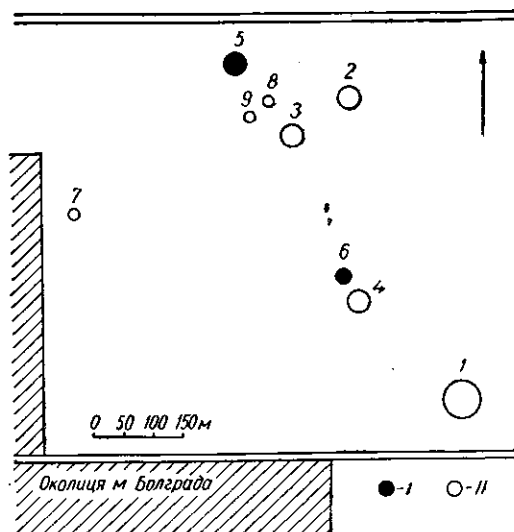

Рис. 1. План курганного могильника поблизу м. Болграда:

I — розкопані кургани; II — нерозкопані кургани.

¹ І. Т. Черняков. Некоторые археологические находки из Болградского р-на, Одесской области.— МАСП, вип. 4. Одесса, 1962, стор. 141—143.

² В розкопках брали участь члени клубу «Юний археолог» м. Болграда.

вою на схід. Стегнові кістки лежали перпендикулярно хребту. Ліва рука витягнута і покладена кінцівкою між колінами, а права — зігнута в локті під прямим кутом. Напроти обличчя похованого знайдені кістки великої тварини.

Поховання 4. В східному секторі кургану на глибині 60 см виявлена кам'яна закладка, яка перекривала поховання. Закладка (170×110 см) складалася з дев'яти брил. Під закладкою знаходилася округлої форми яма (160×90 см, глибина — 20 см).

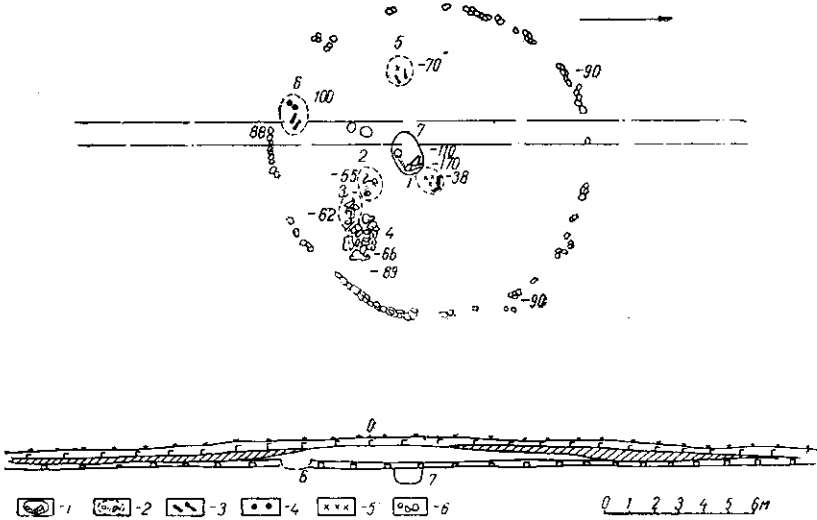

Рис. 2. План кургану № 5:

1 — поховання в ямі; 2 — поховання в насипу; 3 — зруйноване поховання; 4 — посуд; 5 — уламки посуду; 6 — камені.

Небіжчик лежав на лівому боці, головою на схід. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом. Права рука, зігнута в лікті, піднесена до обличчя, а ліва — покладена кінцівкою на зап'ястя правої руки.

Поховання 5 відкрите в західному секторі кургану на глибині 70 см. Внаслідок поганої збереженості кістяка положення похованого визначити не вдалося. При похованні знайдений уламок сіроглиняного ліпного посуду.

Поховання 6. В південно-західній частині кургану, на глибині 100 см знайдені окремі кістки зруйнованого людського поховання і дві ліпних посудини. Посудини виготовлені з глини з домішкою товченого вапняку і крупнозернистого піску.

Іх поверхня жовто-брудного кольору визначалася незначною шорсткістю, рівномірністю випалу. В переламі черепок чорного кольору.

Одна посудина (рис. 3) являла собою глибоку банку з майже вертикальними стінками (висота — 11,5 см; діаметр денця — 9,5 см, вінець — 11 см).

Друга посудина (рис. 4, 1, 2) мала невеликі прямі вінця і опукло-витягнутий тулуб, прикрашений двома вертикальними жолобчатиими наліпами, які спускалися від шийки до денця по діаметрально протилежних боках посудини. Верхня частина наліпів імітує вушка. В цілому форма нагадувала поширений тип посуду (амфорки) мегалітичної культури Прикарпаття та Західної Волині.

Поховання 7 (основне) виявлене в центрі кургану, в овальній ямі, на глибині 110 см. Її розміри: 145×90 см, глибина — 60 см. По найбільшій вісі вона орієнтована: південно-західна-західна—північно-східна-східна. У південно-східній частині дна ями знаходився кістяк поховано-

го, який лежав на спині, з підгнутими в колінах ногами, орієнтований головою на захід. На дні ями знайдені шматочки червоної вохри.

Судячи з деяких особливостей поховання, можна припустити, що воно було пограбоване ще в давнину. Про це свідчить пересунутий під східну стінку ями в анатомічному порядку кістяк похованої людини.

Вивчення розрізу курганного насипу вказує, що він насипався двічі: перший раз над похованням 7 і тоді ж був споруджений кромлех, який простежувався на глибині 80—90 см (діаметр кромлеху — 13 м). Друга досипка кургану, мабуть, пов'язана з похованням 4 під кам'яною закладкою. Відсутність інвентаря в похованнях кургану № 5 ускладнює визначення їх хронологічного положення та культурно-історичної приналежності. Але все ж таки можна висловити припущення, що основне поховання відноситься до пам'яток усатівського типу, а всі інші — до культур пізнішого часу бронзового віку Правобережної України.

Про належність давніших поховань Болградського курганного могильника до пізньотрипільських пам'яток усатівського типу доводили матеріали ще одного кургану, дослідженого у 1966 р.

Курган № 6 знаходився майже в центрі могильника, поряд з курганом № 4. Його насип ледве простежувався на поверхні у вигляді плями світлого ґрунту (діаметр — 10 м). В центрі кургану на глибині 80 см, в ямі чотирикутної форми (140×90 см, глибина — 60 см) виявлене одне, воно ж і основне, поховання (рис. 5). Небіжчик лежав на лівому боці, в скорченому стані, головою на схід. Кінцівки рук піднесені до лицевої частини черепа. Ліворуч від скелета, біля ліктьового вигину, стояла посудина з кришкою (рис. 6). Вони виготовлені з відмуленої глини жовто-рожевого кольору. Посудина мала невисокі прями вінця і ріпоподібний тулуб, на плічках якого діаметрально розміщені два конічно-овальних вушка з вертикальними отворами.

Кришка напівсферичної форми мала теж два діаметрально розміщених вушка з вертикальними отворами.

Посудина з кришкою була прикрашена розписним орнаментом, що поділявся на окремі ділянки з паралельних широких і вузьких ліній. Найбільш поширеним мотивом орнаменту була «сітка» та «зигзаг». Орнамент був нанесений темно-коричневою фарбою.

В посудині знайдені кістяний гачок (рис. 7, 1) з отвором біля вигину, зуб людини та дві кісточки. Біля грудей та голови похованого виявлено також вісім сплюснених кружечків — намистин (три — темно-червоного, три — білого, дві — рожевого кольору) з каменю та черепашок (діаметр 5—6 мм, товщина 1,5—2,5 мм) (рис. 7, 2).

Біля ніг знайдено кам'яний відщеп з ретушшю (рис. 7, 3), а біля голови — крем'яна скалка трикутної форми.

Амфорка з основного поховання кургану № 6 являє собою поширений тип пізньотрипільської посуду. Найближчу аналогію до нього ми знаходимо в амфорці усатівського типу з с. Раскойці (Молдав-

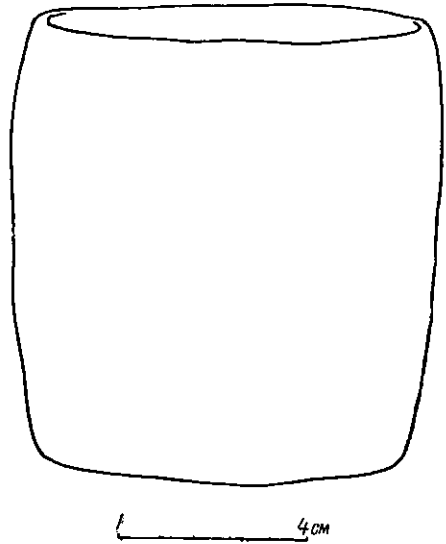

Рис. 3. Посудина з кургану № 5.

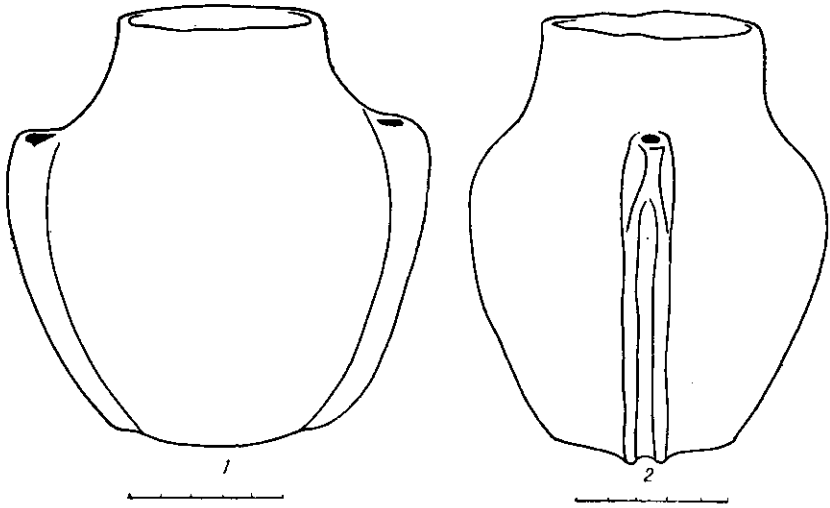

Рис. 4. Посудина з кургану № 5.
1 — вид з переду; 2 — вид з боку.

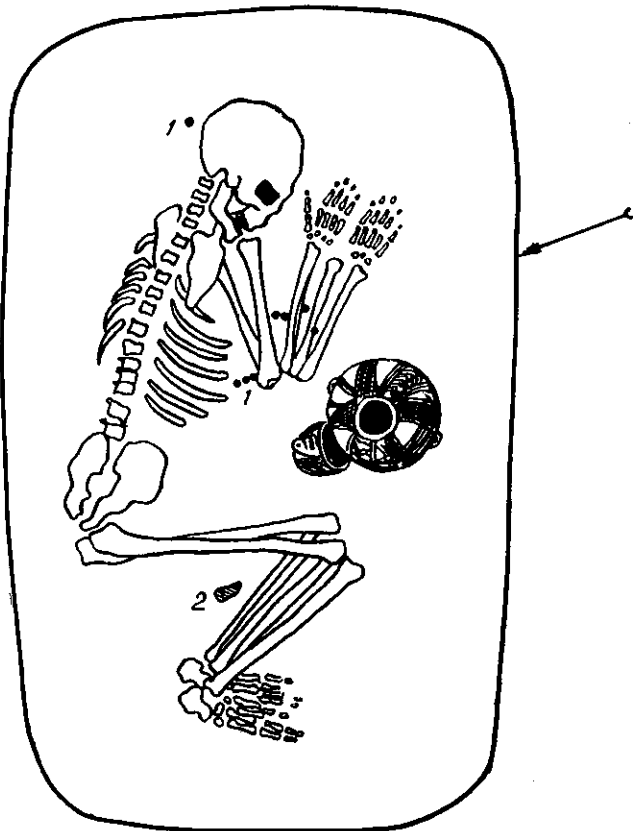

Рис. 5. Основне поховання кургану № 6:
1 — намистинки; 2 — кремневий скребок.

ської РСР)³ та розписної посудини з поховання № 20 кургану, дослідженого у с. Бреїлиця (Мунтенія, Соціалістична Республіка Румунія)⁴. Певна локальність цих аналогій дає підстави визначити етнографічні особливості пізньотрипільських пам'яток межиріччя Дністра і Прута.

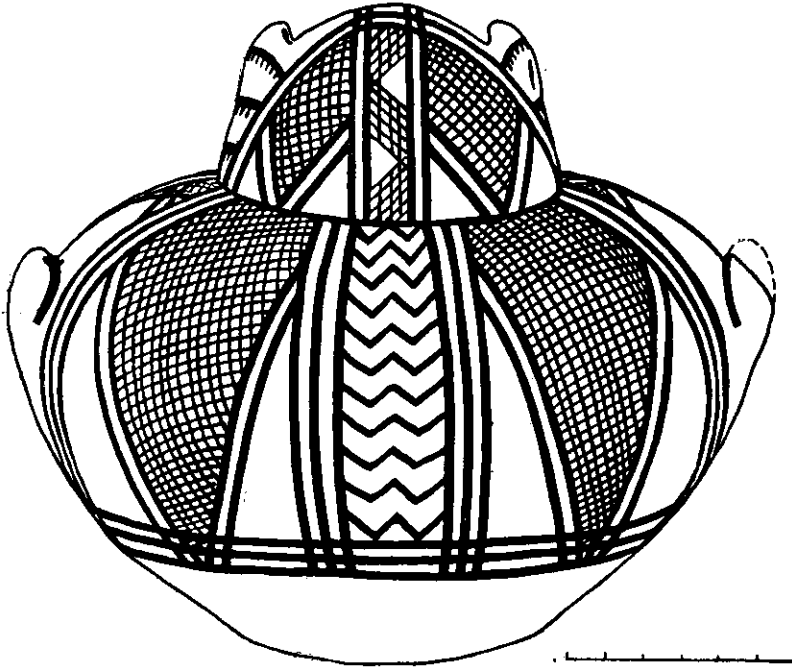

Рис. 6. Розписна посудина з кришкою.

Встановити їх хронологічне положення серед інших пізньотрипільських пам'яток північно-західного Причорномор'я за браком етнографічних і типологічних співставлень поки ще не можливо.

Матеріали з розкопок Болградського курганного могильника дозволяють зробити в попередньому плані деякі висновки.

По-перше, вони свідчать про проникнення пізньотрипільських племен та племен культури кулястих амфор в райони прісних озер Лівобережного пониззя Дунаю.

По-друге, можна вважати, що найбільш давні кургани в цьому районі належали пізньотрипільському населенню, а потім вони вже використовувались пізнішими кочовими племенами бронзового віку Північного Причорномор'я.

По-третє, віддаленість від корінних територій мешкання обумовила деяку своєрідність матеріальної культури як пізньотрипільських племен, так і населення пізнішого часу (культура кулястих амфор), яке залишило поховання Болградського могильника.

Рис. 7. Поховальний інвентар з кургану № 6.

³ Випадкова знахідка наукового співробітника Одеського археологічного музею А. О. Ширяєва. Зберігається в Кишинівському історико-краєзнавчому музеї.

⁴ В. Зирра. Культура погребених с охрой в закарпатских областях РНР. Материали и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. Кишинев, 1960, стор. 104.

Л. В. СУББОТИН, Н. М. ШМАГЛИИ

РАСКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА В г. БОЛГРАДЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В марте 1966 г. отрядом Днестро-Дунайской экспедиции Института археологии АН УССР на окраине г. Болграда Одесской области было раскопано два кургана (№№ 5, 6). В кургане № 5 обнаружено шесть впускных погребений и одно основное, которые относятся к эпохе энеолита и бронзовому веку. В одном из впускных погребений найдены два лепных сосуда, которые условно можно отнести к культуре шаровидных амфор.

В кургане № 6 выявлено основное погребение со скорченным труположением, сопровождавшееся расписной амфоркой с крышкой усатовского типа.

Материалы, полученные при раскопках курганов у г. Болграда, свидетельствуют о проникновении поздне трипольских племен культуры шаровидных амфор в районы пресноводных озер низовьев Левобережного Подунавья.

Стратиграфические наблюдения показывают, что наиболее древние погребения под курганными насыпями в этом районе оставлены поздне трипольским населением. Удаленность от коренных территорий обитания обусловила некоторое своеобразие материальной культуры как поздне трипольских племен, так и населения более позднего времени, оставившего погребения Болградского могильника.

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

РАНЬОСКІФСЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА ПІВДЕННІЙ ОКОЛИЦІ КИЄВА

Хотівське городище. Городище розташоване на південній околиці м. Києва біля с. Хотів. Це найпівнічніше з усіх городищ Скіфії. В археологічній літературі воно згадувалось неодноразово у зв'язку із Змієвими валами Київщини¹, частина яких проходить недалеко від Хотівського городища.

Поки питання про належність Змієвих валів поблизу Києва до тієї чи іншої історичної доби залишається відкритим, ми вважаємо за необхідне враховувати ці спорудження при характеристиці пам'яток скіфського часу. Очевидно, валами оточували землі племені або групи племен, де городища були центрами заселення.

Протягом довгого часу деякі дослідники, не шляхом розкопок, а в процесі вивчення давньоруських літописів, ототожнювали Хотівське городище з літописним давньоруським Звенигородом². Тоді ж В. Б. Антонович вперше надрукував план Хотівського городища та схеми конфігурації його схилів і план в'їздів³.

У 1947 р. розвідкою, проведеною Інститутом археології АН УРСР, було покладено початок дослідженню Хотівського городища. Внаслідок шурфовок вперше встановлена приналежність городища скіфському часу. У цьому зв'язку слід згадати про знахідку поблизу селища Феофанії, що межує з с. Хотів, коринфської монети V ст. до н. е.⁴ Можливо, вона мала безпосереднє відношення до Хотівського городища.

У 1947 р. Є. Ф. Покровською була здійснена глазомірна зйомка плану городища. У 1948 р. співробітниками Інституту археології АН УРСР Є. Ф. Покровською та А. І. Фурманською проведені невеликі розкопки в західній та північній частинах городища⁵. У 1965 р. загін Скіфської експедиції Інституту археології АН УРСР відновив дослідження Хотівського городища. Ці роботи продовжувалися у 1966—1967 рр.⁶

¹ И. Фундуклей. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. К., 1848, стор. 36; Л. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864, стор. 31; його ж. Уезды Киевский и Радомысльский. К., 1887, стор. 101, 102; В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губ. М., 1895, стор. 23; Л. Добровольский. Змиевы валы вблизи Киева. К., 1908.

² В. Б. Антонович. О местоположении древнего Киевского Звенигорода. Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Книга I. К., 1879.

³ В. Б. Антонович. О местоположении древнего Киевского Звенигорода, табл. I, рис. на стор. 41, 42.

⁴ М. Я. Рудинський. Доісторичне минуле Києва.— Київ-провідник. К., 1930, стор. 30.

⁵ Є. Ф. Покровська. Хотівське городище.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 12—20.

⁶ У 1965 р. розкопки Хотівського городища здійснювались групою Скіфської експедиції ІА АН УРСР в складі автора та аспірантки Н. М. Бокій; у 1966 р. автором, а у 1967 р. автором та студентами I курсу історичного факультету КДУ.

Місцевість в районі Хотівського городища являє собою сильно пересічене ярами плато. Від краю плато, що виходить у дніпровську долину, городище віддалено на 2 км. Воно знаходиться на схід від с. Хотів на великому горбі, оточеному з усіх боків ярами. В південному ярі тече струмок Хотівка або Сіраків, який називався ще Данашкою⁷, у східному ярі протікає безіменний струмок, що бере початок з боку Феофанії та впадає в струмок Хотівку. На західному схилі є невелике болото, яке влітку пересихає.

На західному, північному та східному мисах збереглися залишки валу, який оперізував колись всю площу городища, що становить близько 31 га. Лише на північному мису вал досягає тепер 4 м висоти від підшови, на інших ділянках він значно нижчий.

Більша частина верхньої площини горба має нахил в східному напрямку. Внаслідок шурфовок та прокладок траншей можна припустити, що найбільш забудованою була північна і західна частини городища. Більша частина площі залишалася, очевидно, вільною і могла використовуватися для загону худоби та під посіви.

У 1939 р. великим зсувом було оголено південний схил горба. Тому глазомірний план, виданий В. Б. Антоновичем, дає більш повну уяву про городище, ніж сучасні плани. Південно-східні схили горба тепер забудовані садибами, а частина південного схилу нещодавно зіпсована будовою дамби. Вся площа городища засаджена сільськогосподарськими культурами.

На Хотівському городищі збереглися ескарпи верхнього краю горба, особливо в його західній частині. Горизонтальна площадка ескарпу шириною 6—10 м досить пряма та широка, можливо, в давнину тут проходив рів, що заплив з часом. Схил горба городища над горизонтальною площадкою значно уривчастий, ніж неескарпована нижня частина горба, хоч і ці природні схили досить стрімкі. Поблизу підшови схилів горба був колись широкий рів з насипаним перед ним валом, сліди яких помітні тепер лише біля основи південно-західного мису⁸.

Ескарповування верхнього краю городищ застосовувалося і в попередню добу на чорноліських городищах, де за допомогою ровів нерідко підсилювалися стрімкі схили горбів⁹. З усіх в'їздів на городище залишилися тільки два-три стародавніх.

Розкопки на Хотівському городищі проводилися в північно-західній частині (рис. 1). Грунтові шари на городищі розташовуються в такому порядку: 1) орний шар — чорнозем з суглинком; 2) шар суглинку, що переходить в лесову глину.

Поблизу краю городища, вздовж валу були виявлені залишки наземних жител, що простежуються за скупченням матеріалу та шматків випаленої глиняної обмазки з відбитками пруття (рис. 2). Тут же були виявлені невеликі камені та дрібне деревне вугілля. Ці скупчення мали вигляд видовжених лінз довжиною до 21 м, шириною 3—4 м, що тяглись вздовж внутрішнього схилу валу, частково покриваючи його, чим пояснюється неоднакова глибина їх залягання: від 0,25 м на схилі валу до 4 м у східній його частині з внутрішнього боку городища. Всього відкрито три таких скупчення.

Судячи з відбитків на глиняній обмазці, стіни будівель були тинувими, обмазаними глиною. Біля розвалу наземного житла № 1 у 1948 р. була відкрита яма. У 1966—1967 рр. поблизу наземного житла в розкопі II відкрито дві ями (рис. 3). Одна з них знаходилась в північно-

⁷ Л. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.

⁸ В. Б. Антонович. О местоположении древнего Киевского Звенигорода, рис. на стор. 41.

⁹ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 14.

східному кутку завалу житла. Вона квадратної форми (2,4×2,4 м) з заокругленими кутами. Орієнтована по сторонах світу, заглиблена в глину на 0,5 м. Дно ями на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Посередині простежувалися залишки дерев'яного стовпа, трохи заглибленого у ґрунт. Вогнище відсутнє.

Друга яма, овальної форми, знаходилася недалеко від південної частини завалу житла і була орієнтована на північний схід—південний захід. Розміри ями—2,4×0,6 м—1 м, заглиблена в

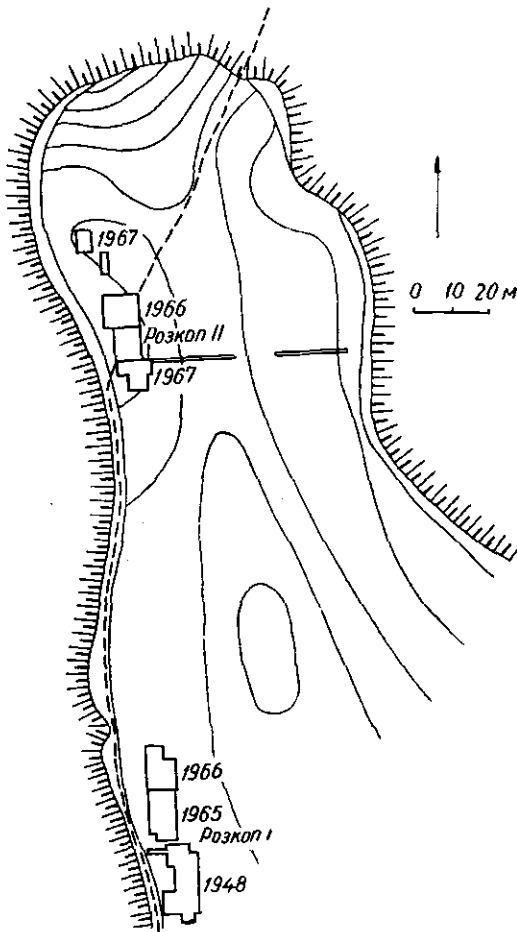

Рис. 1. План розкопів на Північному мису Хотівського городища.

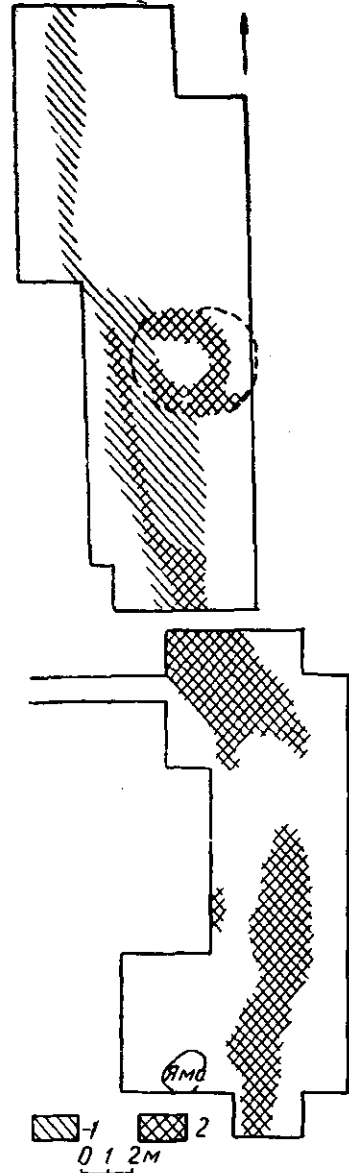

Рис. 2. Скупчення культурних залишків на місці наземних жител та землянки: 1 — скупчення знахідок; 2 — суцільне скупчення обмазки.

глину на 0,4 м. З південно-західного боку яма мала східець висотою від дна 0,2 м.

Заповнення ям таке ж, як і вміст культурного шару — уламки кераміки, невелике каміння, кістки тварин. Ями ці, мабуть, треба пов'язувати з наземними житлами, а призначення їх, найімовірніше, господарське.

Крім наземних жител у 1965 р. виявлена землянка в північно-східній частині розкопу I (рис. 4). Землянка майже квадратної форми

з округлими кутами, довжиною 5,4 м, шириною 4,66 м. Площа 25 м². Вона заглиблена в лес на 1 м. Дно її знаходилось на глибині 2 м від сучасної поверхні. Меншою стороною землянка прилягала до валу. Стінки в лесі не вертикальні, а трохи увігнуті. В західній частині дно підвищувалось у вигляді широкої приступки. Ближче до східної стінки, на дні землянки, була невелика кругла ямка, мабуть, від стовпа. В північно-східному кутку знаходилося вогнище, яке мало вигляд скупчення перепаленої глини і сажі. В цьому місці виявлена значна кількість уламків кераміки. Форма вогнища не простежувалася. Під його завалом знайдений кістяк дитини 6—7

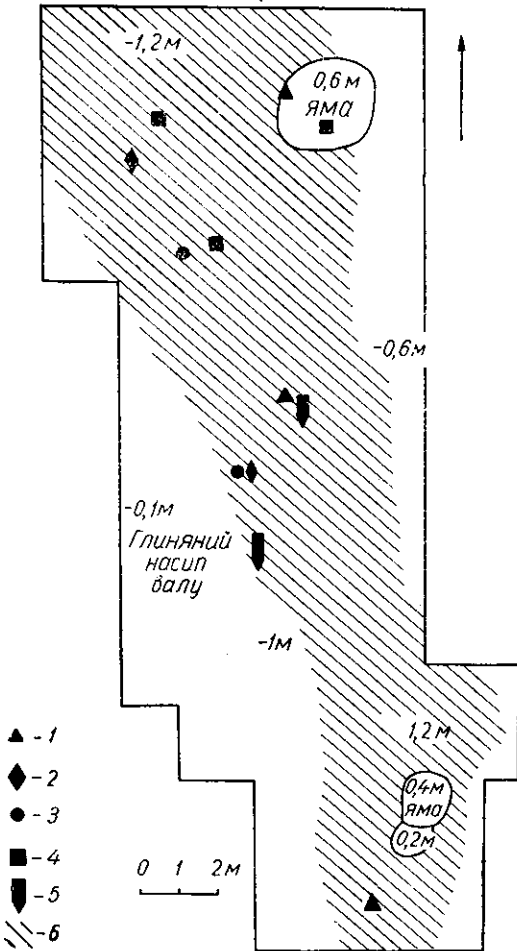

Рис. 3. Скупчення культурних залишків на місці наземного житла з розкопу II:
1 — паконечники стріл; 2 — шпильки; 3 — шила; 4 — пряслиця; 5 — ножі; 6 — розвал житла.

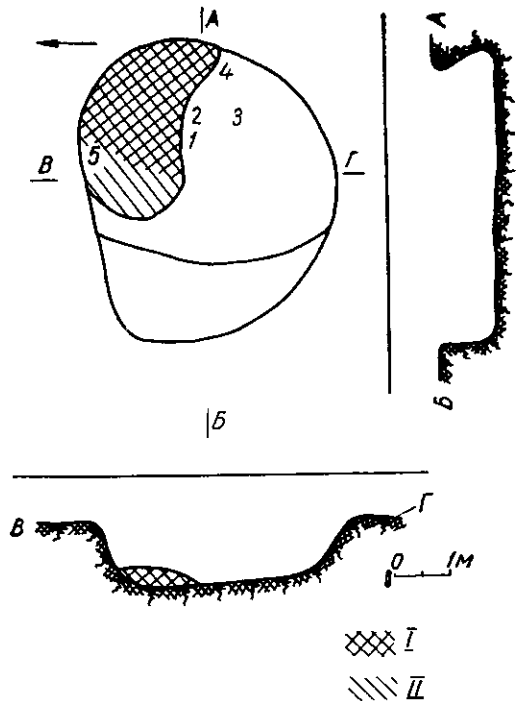

Рис. 4. План та розріз землянки:
I, II — розвал вогнища; 1 — пряслиця; 2 — шила; 3, 4 — розвал горщиків; 5 — бронзовий наконечник стріли.

років, який лежав головою на північний схід. Речовий матеріал, знайдений під час розкопок на городищі, характерний для лісостепових правобережних пам'яток.

Кераміка кухонна та столова. 1. Прості горщики. На городищі знайдені дві основні форми кухонного горщика — прямокутна банка та горщик з трохи опуклими боками і злегка відігнутими назовні вінцями (рис. 5, 4, 5). Переважна кількість горщиків орнаментована розчленованими ямками, валиком, розміщеними біля краю вінець (рис. 6). По валику, нижче нього або над ним, є різні проколи, наколи, «перлини» тощо. Частина горщиків не орнаментована зовсім. Знайдено мініатюрний горщик форми прямокутної банки (рис. 5, 1), а також горщик зі зливом (рис. 5, 2). Серед численних уламків стінок простих горщиків виявлено три уламки стінок з валиком посередині тулуба (рис. 7).

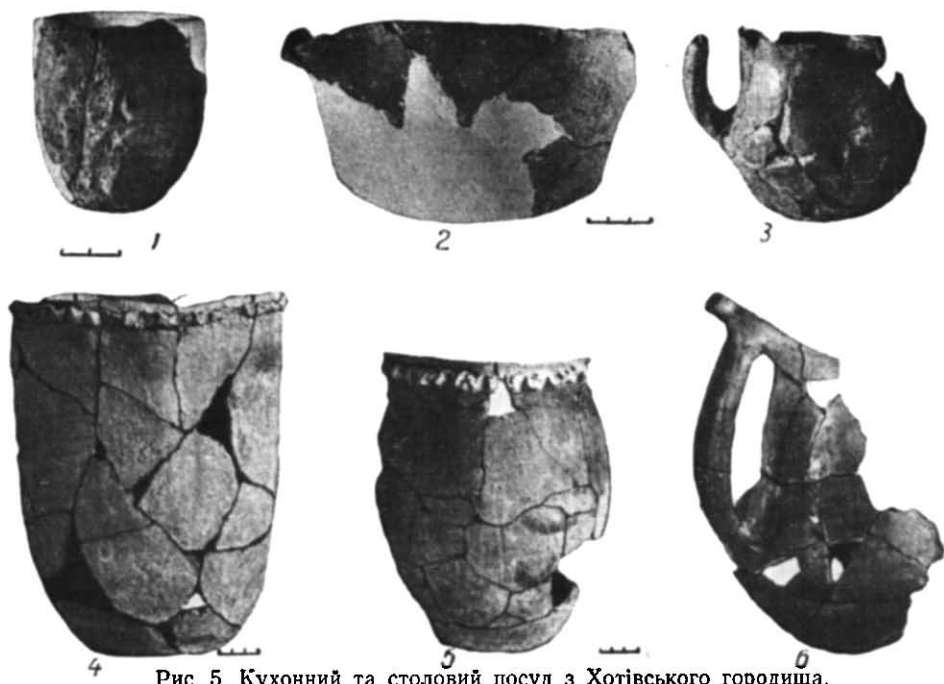

Рис. 5. Кухонний та столовий посуд з Хотівського городища.

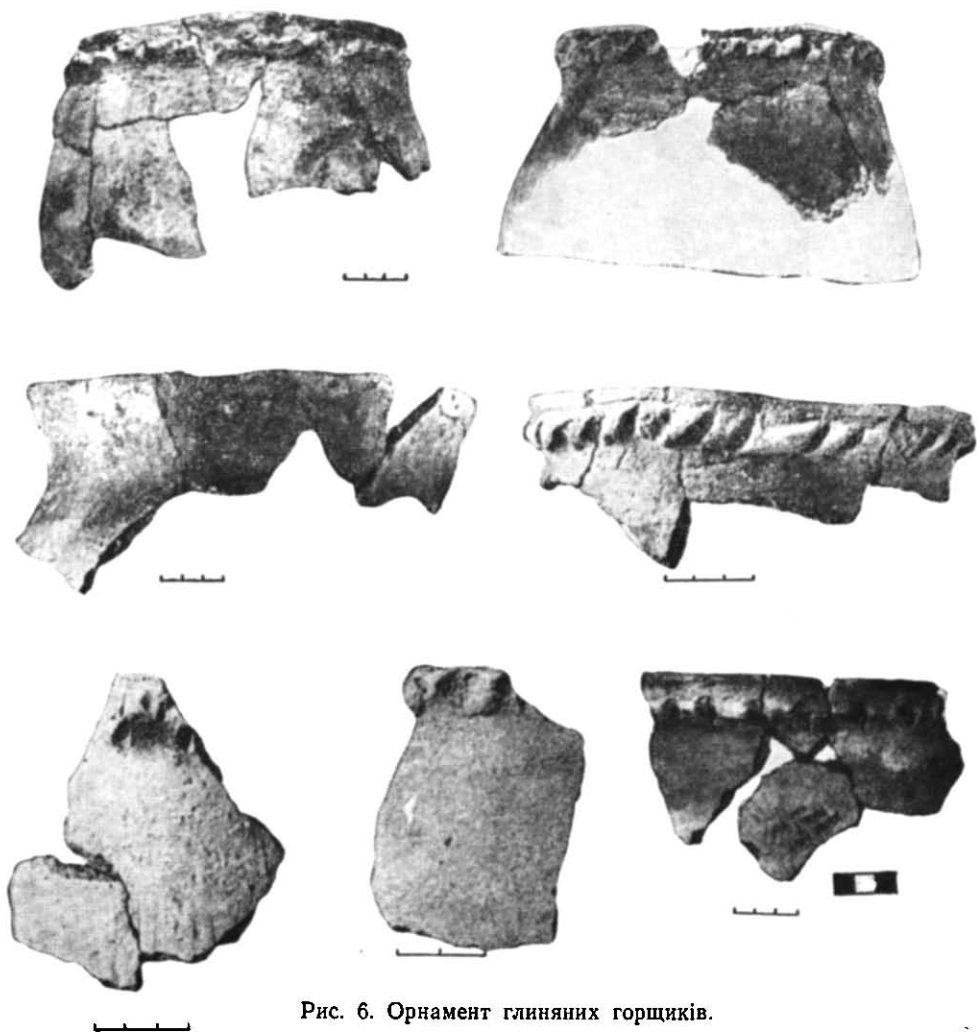

Рис. 6. Орнамент глиняних горщиків.

2. Глиняні дисковидні кришки (рис. 8). Вони орнаментовані круглими ямками, наколами або ж ямками з відбитком нігтя та шишечками. Частина кришок не орнаментована. Більшість з них лощена.

3. Чорнолощені корчаги вілланівського типу представлені уламками (рис. 9, 1, 5, 8). В середній частині тулуба вони крикрашені ручками-уступами. Вінця відігнуті під прямим кутом до шийки.

Рис. 7. Уламки горщиків, орнаментовані валиком по середині тулуба.

Рис. 8. Глиняні кришки.

4. Миски (рис. 9, 2—4, 6, 7, 9, 10), звичайні для скіфського часу, з загнутою всередину верхньою частиною. Край вінець округлий або прямокутний. Більшість мисок орнаментована з середини рядом круглих ямок-наколів біля вінець, зовні виступаючих у вигляді горошин. Колір мисок чорний, бурий або жовтий. Миски лощені. Частина мисок на піддонах. Деякі миски мають ззовні біля основи вінець ребро.

5. Черпаки (рис. 5, 3, 6) грушоподібної форми, чорного та бурого кольорів, лощені. Один великий екземпляр у вигляді глека, тонкостінний, з дуже добрим лощінням. Висота його 38—40 см.

6. Пряслиця (рис. 10, 1—5) різної форми, частина з них орнаментована. Знайдено глиняне грузильце (рис. 10, 6).

7. Дрібні глиняні вироби (рис. 10, 7, 8) — це так звані глиняні «хлібці» та шарики.

8. Шматки сильно випаленої глиняної обмазки від стін (рис. 10, 15) з відбитками пруттів.

9. Уламки вінець кам'яних блюд (рис. 10, 13).

10. Пращеві камені (рис. 10, 14).

11. Кістяні вироби (рис. 10, 9—12). Циліндрик з отвором, кістяна дронизка, обрізаний ріг оленя, зашліфований астрагал (мабуть, ко-сулі?).

12. Унікальною знахідкою є уламок кістяного предмета із зображенням хижака з родини котячих (рис. 11). Він виявлений в заповненні землянки з розкопу I 1965 р. на глибині 1,5 м від сучасної поверхні,

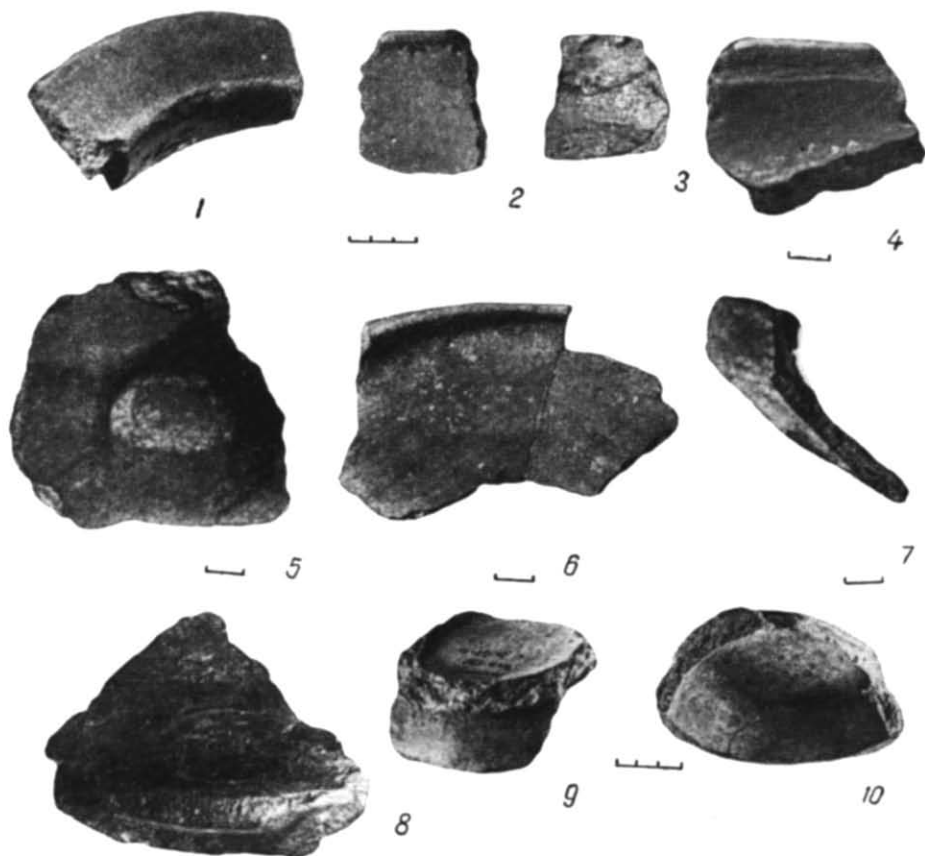

Рис. 9. Уламки корчаг та мисок.

вище підлоги на 0,5 м. Розміри уламка $4,7 \times 4,8$ см. На кістяній пластині, тонованій в коричневий колір, можливо, під дією вогню, чудово відполірованої з двох боків, вирізблене зображення лежачого хижака. Зворотний бік уламку без зображення, края згладжені. Точно визначити, від якого предмета походить цей уламок, не вдалося, можливо, це частина ручки дзеркала або фрагмент кістяної ложки.

Фігурка звіра виконана в скіфському звіриному стилі. Найімовірніше вбачати в ньому досить поширений в ранньоскіфському мистецтві образ барса або пантери. На спині, животі та шиї звіра наколами позначена шкіра. Зображення хижаків з родини котячих найчастіше зустрічається в ранньоскіфський час на золотих предметах і дуже рідко на кістяних.

Найбільш відомі зображення котячих в ранньоскіфському мистецтві розглянуті в праці В. А. Іллінської¹⁰. Це зображення на золотих предметах — келермеська пантера, фігурка на руків'ї келермеської со-

¹⁰ В. А. Ильинская. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля.— СА. М., № 1, 1965, стор. 93.

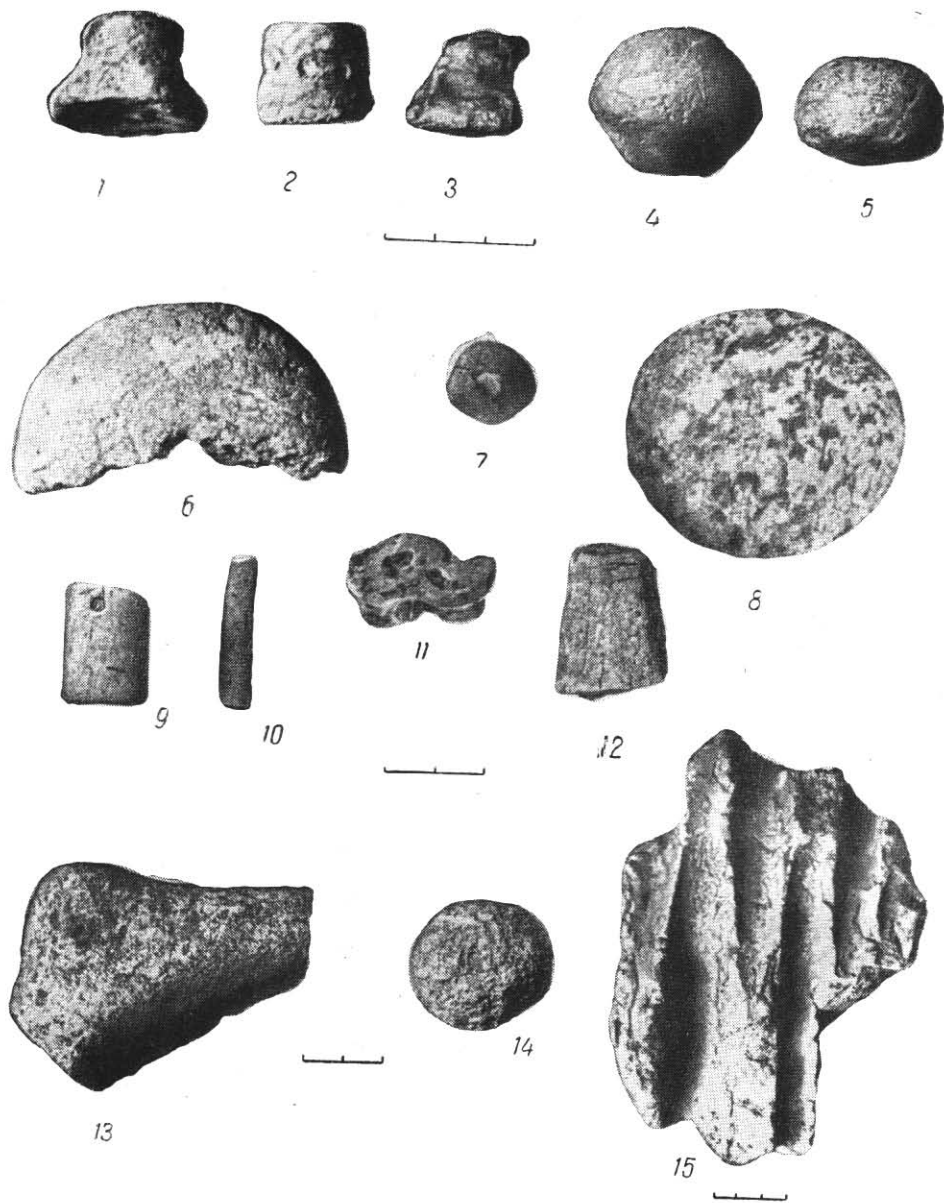

Рис. 10. Речі з Хотівського городища.

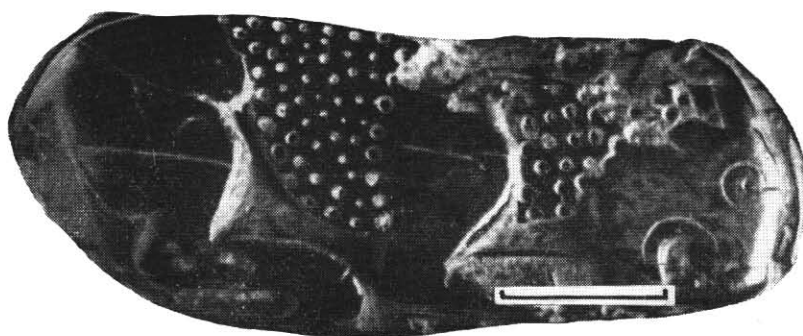

Рис. 11. Кістяний предмет із зображенням хижака.

кири, одна з фігурок в секторі на келермеському дзеркалі, зображення на піхвах шумейківського меча, на бляшках з Ульського кургану та Вітової могили, а також відомі зображення з бронзи — бляшки з Цукурліману, Келермесу, Гуляй-Город, руків'я ножа з кургану № 6 біля с. Берестяги тощо. В. А. Іллінська вказує на кістяну пряжку-пронизку з Келермеса як на єдиний кістяний предмет з подібним зображенням.

Аналогією знахідки з Хотівського городища може бути зображення лежачого хижака на кістяній ложці з-під Шполи. На жаль, докладні відомості про цю знахідку залишились не з'ясованими¹¹.

13. На городищі виявлена значна кількість уламків грецької кружальної кераміки (рис. 12). Це уламки амфор. Серед них є стінки,

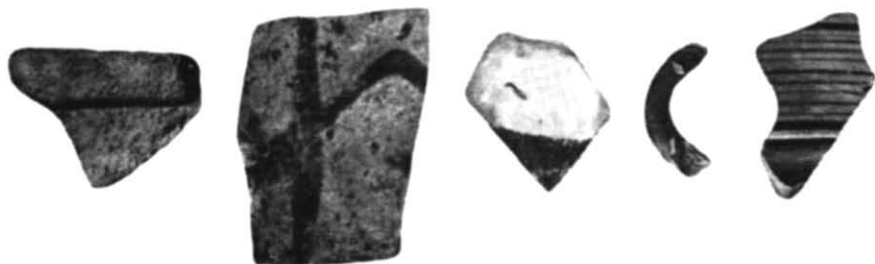

Рис. 12. Уламки грецького посуду.

орнаментовані смугами, нанесеними коричневою фарбою на поверхню, яка ангобована глиною кремового кольору. Знайдені також уламки вінець та ручки чернолакового кіліка.

14. З металевих предметів (рис. 13, 9—19) на городищі виявлені залізні шила, ножі, залізна шпилька з конічною шляпкою та бронзові цвяхоподібні булавки, стержень яких в верхній частині прикрашений нарізками, а також вісім бронзових наконечників стріл ранніх типів (рис. 13, 1—8).

Наконечники стріл дволопатевої — один, знайдений в розвалі вогнища біля дна землянки, з шипом на втулці та лопатями, які плавно переходять до втулки (рис. 13, 1); другий — з лопатями, що сильно загостріні в нижній частині (рис. 13, 2); третій — з лопатями, які плавно переходять до втулки (рис. 13, 5). Є трилопатевої наконечники стріл — чотири з них (рис. 13, 3, 4, 6, 7) — без шипів і один (рис. 13, 8) — з шипом на втульці.

15. Поблизу східної стінки землянки знайдена невелика кільцеподібна пастова намистина жовтого кольору.

Значну частину знахідок Хотівського городища становлять уламки кісток тварин, визначених В. І. Бібіковою. Серед них значний процент кісток коня (табл. I).

На підставі всього характеру матеріалів, знайдених на городищі, в першу чергу уламків грецької кераміки і бронзових наконечників стріл ранніх типів, Хотівське городище датується кінцем VI—V ст. до н. е.

Аналогії матеріалам Хотівського городища є на правобережних городищах Канівщини — Великому Канівському, Трахтемирівському (кінець його існування) в Каневі — ур. Ісковщина, на Тясминщині — в матеріалах Шарпівського та Пастирського городищ; на південно-західних городищах — Немирівському, Северинівському, а також в численних курганах Правобережжя.

¹¹ А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. II. СПб., 1894, стор. 130—131, рис. 12.

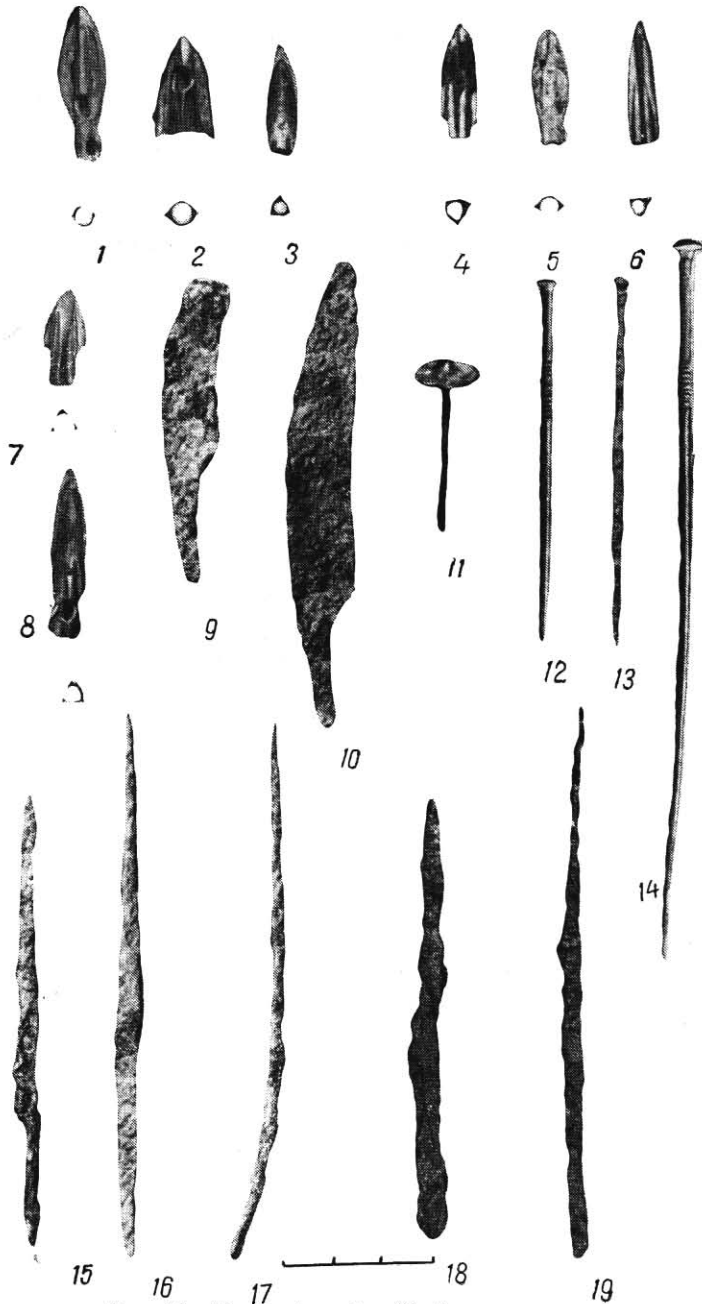

Рис. 13. Металеві речі з Хотівського городища.

Хотівське городище за своєю матеріальною культурою входить до складу Києво-Черкаської локальної групи скіфської матеріальної культури. Окрічне його положення вказує на межі поширення цієї групи в північному напрямку.

Поховання на Пирогівському могильнику. Могильник розташований в ур. Церковщина на мису плато. З півночі та півдня мис обмежений ярами, із сходу він круто обривається у бік Дніпровської долини. За 1,5 км на північ від могильника знаходиться відоме Пирогівське городище, біля якого тече струмок Хотівка, що бере початок за с. Хотів та впадає до р. Віти поблизу с. Пирогів. Від Хо-

Таблиця 1

Вид тварин	Кількість кісток	Кількість особин	Примітка
Велика рогата худоба	364	18	з них 6 молодих
Дрібна рогата худоба	116	15	з них 7 молодих
Свиня домашня	175	25	з них 15 молодих
Кінь домашній	709	25	з них 9 молодих
Собака	30	7	тільки дорослі
Всього свійських тварин	1394	90	
Тур	3	2	
Лось	22	2	
Олень благородний	44	4	
Кабан	83	6	
Ведмідь	14	3	
Лисиця	1	1	
Заєць	2	1	
Бобер	8	3	
Ворона	1	1	
Чирок	1	1	
Всього диких тварин	189	24	
Разом	1583	114	

тиського городища могильник знаходиться на відстані близько 2 км на південний схід.

Поховання скіфського часу виявлені на площі могильника зарубинецької культури. Тут же знаходиться і трипільське поселення¹².

На частково дослідженій площі могильника у 1966—1967 рр. відкрито три поховання (тілопокладення) скіфського часу та два поховання (тілоспалення). Останні умовно відносяться нами до скіфського часу. Виявлено також кілька поодиноких речових знахідок в північно-східній та в південно-східній частинах мису¹³.

Поховання № 25 (тілопокладення)¹⁴ розташоване в північно-західній частині могильника. Дно поховальної ями було на рівні суглинки, на глибині 0,44 м від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежувалися, оскільки поховання було впущене в серединну частину трипільського житла. Під час оранки поховання частково зіпсоване.

Дорослий похований (рис. 14) лежав у витягнутому положенні, головою на північ. Кістяк поганої збереженості — виявлені лише частина плечової кістки лівої руки, кістки стегон та гомілок. Від черепа залишилось декілька кісток та нижня щелепа.

Праворуч від похованого на рівні пояса стояла похило, майже на ребрі, миска (рис. 15, 2). Діаметр її 35 см. Края загнуті всередину, але зріз вінець прямий. Зовні по тулубу, біля основи вінець проходить нечітке ребро. Миска орнаментована дрібними круглими ямками, виконаними наколами на внутрішньому боці біля основи вінець та відповідни-

¹² А. И. Кубышев. Новый могильник зарубинецкой культуры.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 225—226. Розкопки пам'яток на мису біля Пироговського городища Києво-Святошинського району Київської області провадилося експедицією ІА АН УРСР у 1966—1967 рр. загоном у складі співробітників Інституту А. І. Кубишева, Є. В. Максимова, В. А. Круца. В розкопках поховань скіфського часу автор брав безпосередню участь.

¹³ Загальний план могильника вміщено в статті: А. И. Кубышев, Е. В. Максимова. Пироговский могильник.— МИА, № 160. М.—Л., 1969, рис. 1.

¹⁴ Номера поховань даються за загальною польовою нумерацією зарубинецького могильника.

ми до них горошинами, що слабо виступають зовні. Всередині вона чорнолощена, із зовнішнього боку — буре, без лощіння.

Праворуч, біля колін, знаходився невеликий, висотою 14 см, бурий із світлими плямами горщик (рис. 15, 1) з відігнутим назвні вінець.

Рис. 14. Пирогівський могильник.
План поховання № 25.

Нижче середини тулуба знаходиться ребро. Зовнішня поверхня підлощена. Ліворуч, біля колін похованого лежав черпак грушоподібної форми, бурого, із світлими плямами кольору, трохи лощений (рис. 15, 3). Ручка його підвищується над краєм, у верхній її частині — конічний виступ. В черпаку лежала велика зелена намистина квадратної форми з бородавчастими виступами.

Поховання № 80 (тілопокладення) знаходилось в південній частині могильника. Контури могильної ями не простежувалися. Небіжчик лежав на глибині 0,48 м від сучасної поверхні, на суглинку, нижче орного шару. Кістяк поганої збереженості. Похований підліток¹⁵ (рис. 16) лежав на спині, у витягнутому положенні, головою на північ. Від черепа залишилися потилична та тем'яна кістки, від рук — уламки плечових кісток. Погано збереглися кістки таза, краще — кістки ніг. Ліворуч від похованого на рівні

таза лежав ліпний, жовтогарячого кольору з чорними плямами потрісканий горщик (рис. 17, 1). Нижче вінець він був прикрашений розчленованими пальцевими ямками, валиком та прямокутними наколами,

Рис. 15. Інвентар з поховання № 25.

зробленими тріскою, нижче валика. Висота горщика 18 см, діаметр вінець 14,5 см. Глина з домішкою крупнотовченого каменю.

Праворуч біля ніг похованого знаходився черпак бурого кольору трохи лощений, грушоподібної форми, з ручкою, яка дещо піднята над краєм. Ручка з виступом у верхній частині (рис. 17, 2).

Поховання № 82 (тілопокладення) виявлене за 15 м на північ від поховання № 80. Глибина орного шару тут 0,35 м. З цієї глибини простежена пляма могильної ями, що орієнтована по довжині на північ—

¹⁵ Антропологічні визначення зроблені С. І. Круц.

південь. Її розміри — $1 \times 2,6$ м. Могильна яма заглиблена в суглинок на 0,10 м. Дно її знаходилось на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Форма могильної ями прямокутна, кути трохи заокруглені. Розміри її по дну $0,9 \times 2,35$ м. Похована жінка 25—30 років¹⁶ лежала на спині в витягнутому положенні, головою на північ (рис. 18). Деякі кістки зсунуті під час оранки. Права рука, можливо, була зігнута в лікті, ліктьова та променева кістки правої руки лежали на тазі. За головою знаходилися чорношарова миска із загнутими всередину краями (рис. 19, 5), бурий черпак грушоподібної форми (рис. 19, 6) та невеликий горщик (рис. 19, 4). На місці лежала променева кістка лівої руки похованої і маленька кільцеподібна бронзова намистина (рис. 19, 2). Праворуч біля черепа знаходилась бронзова цвяхоподібна шпилька

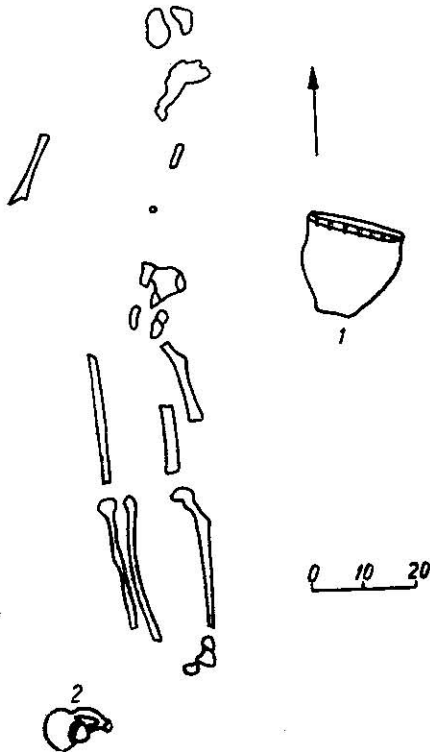

Рис. 16. Пирогівський могильник. План поховання № 80.

Рис. 17. Інвентар поховання № 80. 1 — чорношарова миска із загнутими всередину краями; 2 — бурий черпак грушоподібної форми.

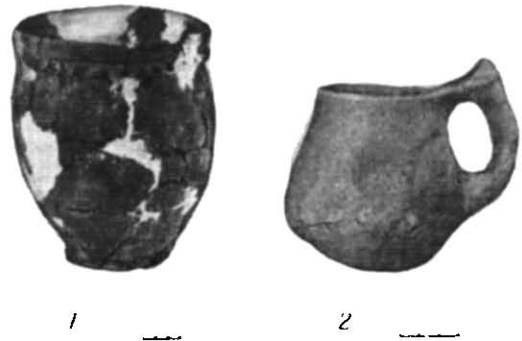

Рис. 17. Інвентар поховання № 80.

(рис. 19, 7). Біля лівого коліна — бронзовий наручний круглий у перетині браслет з незіткнутими кінцями, які зроблені у вигляді змієподібних голівок (рис. 19, 3). Під правим коліном лежала велика жовта намистина з бородавчатиими виступами (рис. 19, 1). Зліва, біля ніг похованої знайдені уламки ліпної миски із загнутими всередину краями.

Поховання № 7 (тілоспалення) розташоване в південній частині мису. На глибині 0,3—0,35 м від сучасної поверхні простежені межі могильної ями овальної форми, що орієнтована на схід — захід (рис. 20). Довжина могильної ями 0,90 м, ширина 0,47 м. Залишки тілоспалення зсіпані в центрі північної частини могильної ями. Внаслідок неповного спалення деякі з кісток визначаються і це дає можливість встановити, що це поховання підлітка. На відстані 0,2 м на південь від кісток лежала слаболощена чорна миска із загнутим всередину краєм (рис. 21). Верхня частина миски зрізана плугом. Тут же був знайдений кам'яний терочник.

Поховання № 86 (тілоспалення) знаходилось в південній частині могильника, на глибині 0,25 м від сучасної поверхні (рис. 22). Дрібні кальциновані кістки дитячого кістяка були зсіпані на дно слаболощеної миски з загнутим всередину краєм та горизонтально зрізаним вінцем (рис. 23, 1).

Плоске дно миски знаходилось на глибині 0,36 м від сучасної поверхні. Діаметр вінця 21 см, висота її 7 см, діаметр дна 9 см. Колір

¹⁶ На кістках очної ямки черепа є сліди зубів якогось гризуна.

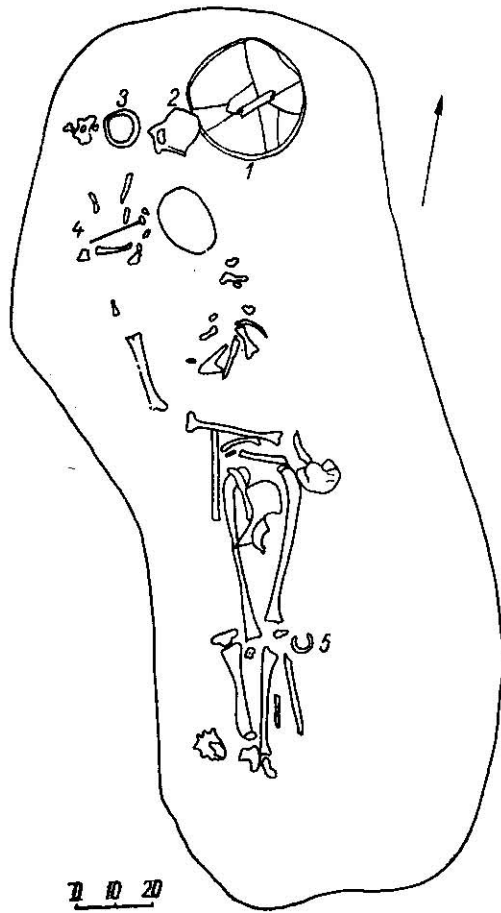

Рис. 18. Пирогівський могильник.
План поховання № 82.

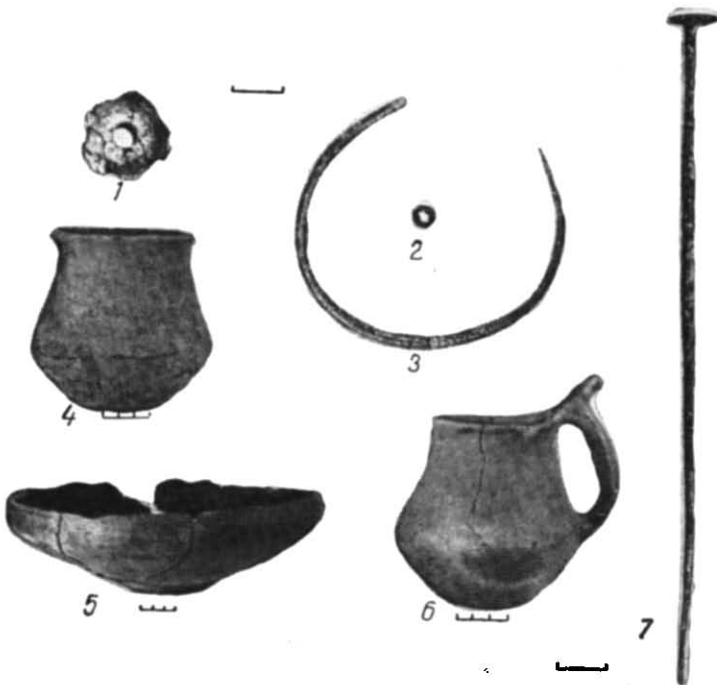

Рис. 19 Інвентар поховання № 82.

миски світложовтий з чорними плямами. Серед кальцинованих кісток знаходилось дві бронзові стрижньові шпильки, у яких верхній кінець сплюснений та закручений в один оборот. Стрижень шпильки круглий у перетині, нижній кінець загострений (рис. 23, 2, 3). Поховання було порушене пізнішим, типово зарубинецьким, похованням № 92, яма якого перерізала поховання № 86, яке лежало нижче.

З окремих знахідок до скіфського часу слід віднести знайдені в південно-східній частині могильника уламки черпака грушоподібної

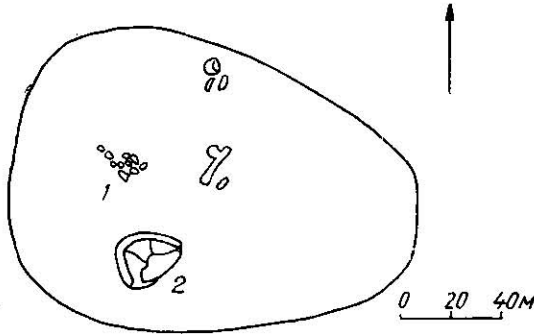

Рис. 20. Пирогівський могильник. План поховання № 7.

Рис. 21. Глиняна миска з поховання № 7.

форми, уламок ручки черпака з виступом у верхній частині (рис. 24, 2) та бронзову стрижньову шпильку з маленькою конусоподібною голівкою, жолобчатими нарізками і круглим отвором у середній трохи розширеній частині (рис. 24, 3).

В північно-східній частині могильника за 20 м на північ від поховання № 25, на глибині 0,28 м від сучасної поверхні, в нижній частині орного шару виявлені уламки миски з загнутими всередину краями (рис. 24, 1). Зріз вінець прямий. Миска чорнолощена, зовні буре.

Прості горщики з одним розчленованим ямками валиком біля края вінець, миски з плавно загнутими всередину краями, черпаки грушоподібною форми, бронзові цвяхоподібні шпильки — всі ці предмети добре відомі в пам'ятках дніпровського лісостепоного Правобережжя Скіфії, як на городищах, так і в могильниках. За аналогією з ними, а також з матеріалами Хотівського городища, описані вище поховання датуються кінцем VI—V ст. до н. е.

Предмети з поховань, які не мають аналогій серед матеріалів Хотівського городища, відомі в інших пам'ятках Правобережжя. Так, бронзовий браслет з кінцями у вигляді змієподібних голівок зустрінуто, наприклад, в курганах № 407 поблизу с. Журовка¹⁷ та с. Мала Офірна¹⁸. Пастові намистини з бородавчатиими виступами аналогічні намистинам з кургану ХХХІІІ Гуляй-Города¹⁹, з курганів поблизу м. Сміли²⁰, біля с. Макіївки²¹.

Бронзові стрижньові шпильки, знайдені в похованні № 86, відомі як в скіфській матеріальній культурі (Шарпівське городище²², Канів

¹⁷ А. А. Бобринский. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. — ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 34.

¹⁸ Є. О. Петровська. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині. — Археологія, т. XXI. К., 1968.

¹⁹ Смела І. СПб., 1887, табл. XII, 6.

²⁰ Смела ІІІ. СПб., 1901, табл. XIII.

²¹ Є. Ф. Покровська. Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи. — Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 151, рис. 3, 6.

²² В. Г. Петренко. Правобережжя Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, вып. Д1—4. М., 1967, табл. 4, 7.

ур. Ісковщина²³ та ін.), так і в зарубинецьких пам'ятках — могильники біля с. Вороніне²⁴, Зарубинці²⁵, Вишеньки²⁶.

Культурна приналежність і датування поховань № 7 та № 86 поки що є спірними, оскільки обряд поховань і супроводжуючий їх інвен-

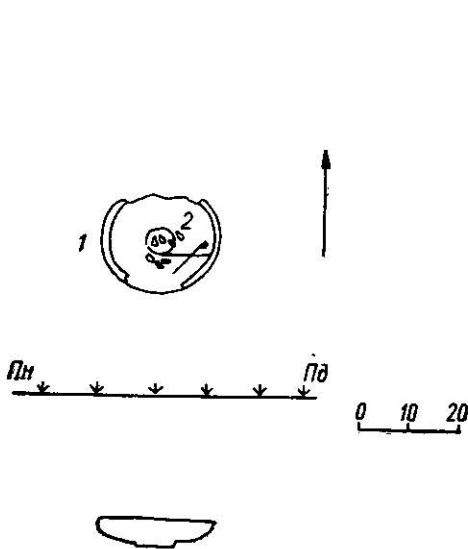

Рис. 22. Пирогівський могильник. План та розріз поховання № 86.

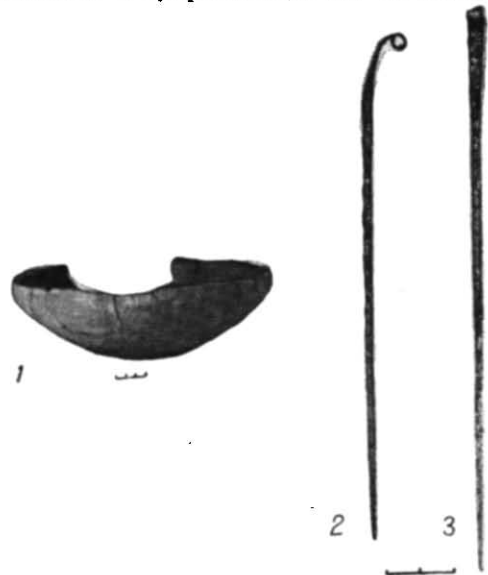

Рис. 23. Інвентар поховання № 86.

Рис. 24. Окремі знахідки:
1 — миска; 2 — уламки черпаків; 3 — бронзова шпилька.

тар — миски і шпильки — широкого культурного і хронологічного діапазону.

При розкопках не виявлено жодних слідів курганных насипів, ровів, плям. Це дає підстави твердити, що в Києво-Черкаській групі пам'яток Скіфії ми маємо справу з другим, після пам'ятки поблизу

²³ В. Г. Петренко. Правобережжя Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, вып. Д1—4, табл. 4, 9.

²⁴ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века Полесья.—САИ, вып. Д1—29. М., 1961, табл. 42, 17.

²⁵ В. П. Петров. Зарубинецкий могильник.—МИА, № 70. М.—Л., 1959, рис. 4, 4.

²⁶ Там же, рис. 7, 4.

с. Грищинці²⁷, могильником з безкурганними похованнями. Матеріали Пирогівського могильника мають у зв'язку з цим принципово важливе значення, оскільки вони поповнюють наші уявлення про поховальний обряд населення Скіфії.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ

РАНЕСКИФСКИЕ ПАМЯТНИКИ НА ЮЖНОЙ ОКРАИНЕ КИЕВА

Резюме

В 1965 г. возобновились раскопки Хотовского городища, проводившиеся в 1948 г. С 1965 по 1967 г. исследовалась территория северного мыса городища. Здесь открыты остатки трех наземных жилищ, сохранившихся в виде скопления материала — кусков обожженной глиняной обмазки стен со следами прутьев, мелких камней, костей животных, керамики, металлических изделий, — а также хозяйственных ям около них. Наземные жилища расположены вдоль валов с внутренней стороны городища и были, очевидно, каркасными. В 1965 г. открыта также землянка с развалом очага. Вещественный материал наземных жилищ, заполнения землянки (бронзовые наконечники стрел, обломки античной керамики) и весь комплекс материалов подтверждают датировку городища концом VI—V вв. до н. э.

В заполнении землянки найден обломок костяного предмета с изображением хищника из семейства кошачих, исполненном в скифском зверином стиле.

В 1966—1967 гг. на территории Пироговского могильника зарубинецкой культуры и расположенного там же трипольского поселения, находящегося на расстоянии около 2 км от Хотовского городища, было открыто несколько погребений скифского времени с инвентарем, идентичным материалам Хотовского городища.

Исследование этих двух памятников в районе г. Киева имеет большое значение для изучения северных границ Скифии и расширяет наши представления о культуре населения раннескифского времени.

---

²⁷ В. Г. Петренко. Могильник скифского времени у с. Грищенцы.— МИА, № 113. М., 1962, стор. 147.

Г. Т. КОВПАНЕНКО

*Пам'яті М. Я. Рудинського
присвячується***КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. МАЧУХИ НА ПОЛТАВЩИНІ***(За матеріалами М. Я. Рудинського)*

Протягом багатьох років (1923—1925, 1929, 1946) М. Я. Рудинський проводив розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Мачухи Полтавського району та області. Одержані ним матеріали є важливим джерелом для історії та археології цього періоду. На сьогодні вони становлять майже половину того, що є в розпорядженні науки про поховання в басейні р. Ворскли. Проте матеріали цих досліджень слабо висвітлені в літературі. Про розкопки перших років ми маємо лише короткі повідомлення¹ і тільки розкопки 1946 р. були майже повністю опубліковані². Користуючись щоденниками автора³ (описи перших семи курганів не збереглися), матеріалами з розкопок, що знаходяться в фондах Полтавського краєзнавчого музею, описами інвентарів курганів в каталозі археологічних колекцій цього ж музею, нам вдалося майже повністю відновити комплекси поховань.

Могильник, відкритий М. Я. Рудинським у 1922 р., знаходиться за 5 км на північ від с. Мачухи в ур. Таранів яр, де займає північну частину високого мису, обмеженого з заходу та сходу глибокими ярами, а з південного заходу — розлогою балкою. На той час в групі налічувалось 160 невеликих курганів, висотою від 0,5 до 1,5 м, лише один курган в північній частині на краю могильника мав висоту 2,15 м. Кургани розміщені щільно і займають площу десь близько 19 га (рис. 1). Протягом п'яти років М. Я. Рудинським було розкопано 38 курганів. Досліджена, головним чином, центральна частина насипу площадкою прямокутної або круглої форми, розмірами 8×10 м і діаметром 8—14 м.

За спостереженнями дослідника корчування лісу, під яким колись були кургани, та інтенсивна щорічна оранка дуже зруйнували насипи, а інколи і неглибокі могильні ями під ними. Контури ям можна було простежити нижче горизонту на значній глибині по залишках дерева, яким ями були обкладені⁴. Більшість розкопаних курганів датується VI ст. до н. е., а п'ять (№ 9, 10, 13, 14, 15) — V ст. до н. е.

Майже у всіх курганах знайдено по одному похованню скіфського часу і лише в шести — по два (№ 12, 18, 34, 38) та три (24, 33).

¹ М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник присвячений 35-річчю музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 19—22; його ж. Мачухська експедиція Інституту археології (1946).— АП, т. I. К., 1949, стор. 55—58.

² М. Я. Рудинський. Мачухська експедиція..., стор. 58—69.

³ М. Я. Рудинський. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника коло с. Мачухи на Полтавщині. Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 15, Р1—4.

⁴ Там же.

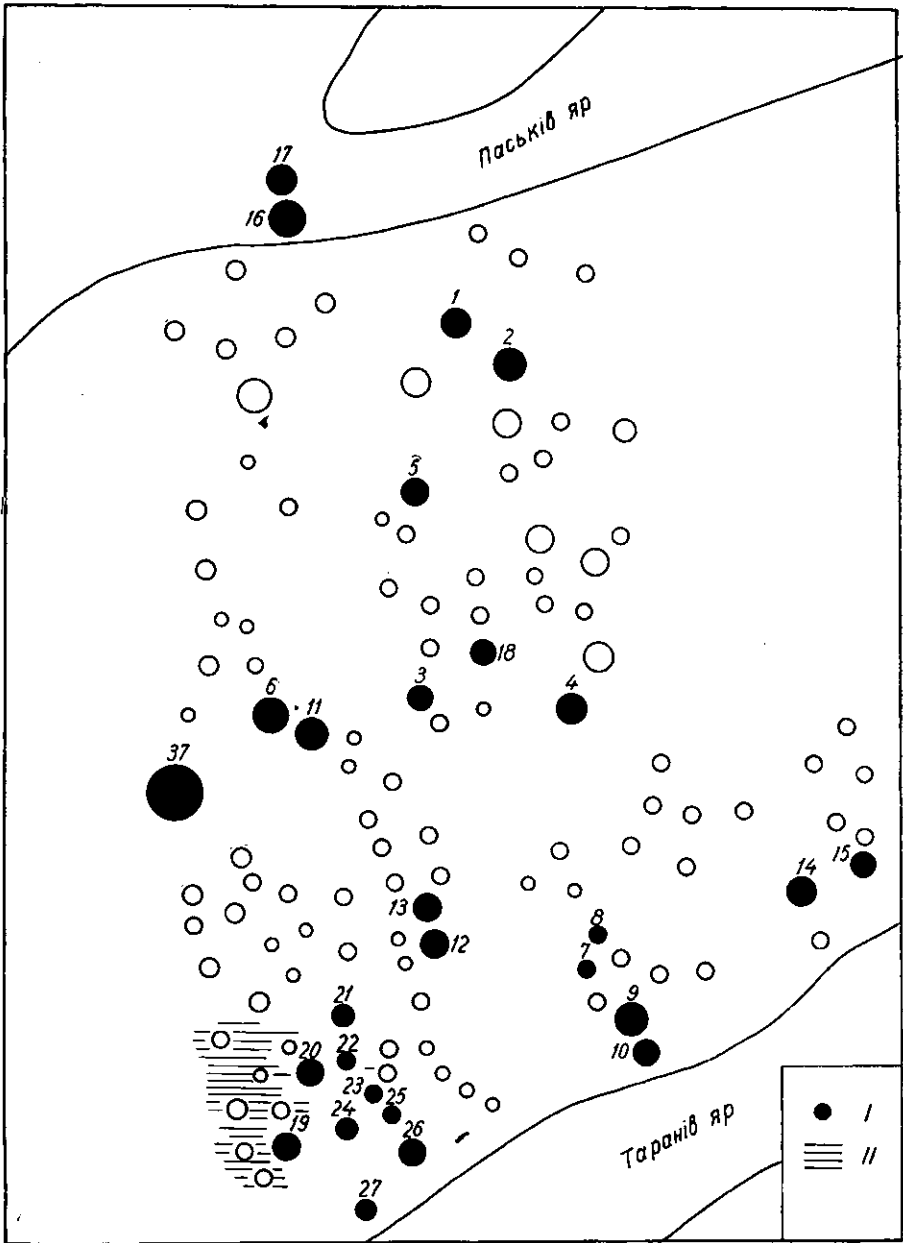

Рис. 1. План курганної групи поблизу с. Мачухи:
 I — розкопані кургани; II — кургани, розкопані у 1929 р.

В останніх одне поховання було в ґрунті, інші в насипу на рівні ґрунту або були трохи заглиблені в ґрунт.

Для мачухських курганів властиві могили прямокутної форми, стінки яких були обкладені деревом. В шести могилах дослідник відзначає наявність зрубів (№ 11, 13, 14, 15, 17, 21). Десять поховань в ґрунтових ямах, з яких одна мала дерев'яний настил (№ 37).

Більшість поховань були одиночні. Кістяки лежали на спині головою на південь або з відхиленням на схід чи захід. Скорчені поховання, на правому або на лівому боці, з аналогічною орієнтацією знайдені в семи могилах (кург. № 2, пох. 2; кург. 24, пох. 1, 2; кург. 25, 33, пох. 2, 3; кург. 34, пох. 1). Всі вони, крім одного (№ 25), знаходились в насипах курганів. В п'яти могилах були парні поховання (№ 8, 14, 15, 19, 23, пох. 2), в одному потрійне (№ 13). В курганах (14 і 23, пох. 2) один із кістяків лежав в скорченому стані з обличчям, звернутим до основного, а в кургані № 8 кістяк був покладений біля ніг основного (за М. Я. Рудинським) в сидячому стані. В потрійному похованні кургану № 13 праворуч від чоловічого кістяка (основного) лежав кістяк жінки з трохи зігнутими в колінах ногами. Зліва, біля ніг основного кістяка знаходився ще один кістяк в скорченому стані, на правому боці, обличчям повернутий до основного. Три кургани (№ 20, 36 і 38), на думку М. Я. Рудинського, були кенотафами⁵.

Інвентар досить одноманітний. Він складається в основному з кераміки, невеликої кількості зброї і кінської вузди та прикрас.

Для поховань VI ст. до н. е. характерна наявність в інвентарі досить сталого набору посудин (черпаки, миски, келихи, горшки з валиком під вінцями), добре відомих в матеріальній культурі цього часу басейна Ворскли та Лісостепового Правобережжя.

Черпаки представлені різними типами. Серед них є з мілкою широко відкритою чашечкою, прикрашеною інколи різьбленим орнаментом (рис. 2, 8, 13; 6, 4), з глибокою чашечкою м'якого профілю з заокругленим або плоским денцем (рис. 2, 10; 5, 1) та глибокі, що мають форму глечика (рис. 4, 33).

Перші два типи більш характерні для пам'яток першої половини VI ст. до н. е. Лісостепового Правобережжя, але в даному могильнику вони трапляються і в комплексах середини або початку другої половини VI ст. до н. е.

Миски конічної або напівсферичної форми із загнутими всередину краями. Дно виділене, інколи сплюснене (рис. 2, 20; 4, 30). Є миски з масивним високим або плоским кільцевидним піддоном (рис. 4, 28). Миски з курганів першої половини та середини VI ст. до н. е. прикрашались по краях конічними виступами або валиковими наліпами (рис. 2, 21; 6, 12).

Келихи з мачухських могил невеликі за розмірами і не завжди правильної форми. Нерідко їх тулуб приплюснутий, а конічна шийка звужується до вінець (рис. 2, 6). Є келихи і більш правильної форми — з опуклим тулубом та ямкою на дні (рис. 5, 9). Келихи не орнаментовані. Виняток становлять два келихи з курганів № 2, поховання 2 та № 24, поховання 3, які орнаментовані конічними виступами (рис. 2, 9) та різьбленим візерунком (рис. 5, 17).

Зброя представлена трьома залізними списами (рис. 2, 5, 7; 5, 13) та незначною кількістю (від 3 до 11) бронзових наконечників стріл архаїчного типу.

Із предметів кінської вузди знайдено дві прорізані бляхи, прикрашені голівкою грифона. Вони добре відомі серед пам'яток VI ст. до н. е. Середнього Подніпров'я (рис. 3, 25).

⁵ М. Я. Рудинський. Мачухська експедиція..., стор. 59, 68.

Найбільш різноманітною групою інвентаря є прикраси. Це бронзові та залізні шпильки з плоскою голівкою або з шишечкою на кінці (рис. 2; 4, 25) бронзові сережки, браслети (рис. 3, 7, 11) та намистини: пастові, скляні, кам'яні, сердоликові, черепашкові (рис. 2, 14—18; 3, 8). Кількість намистин в деяких похованнях досягає 200—300 (к. № 6, 19). Із предметів туалету знайдено дзеркало ольвійського виробництва (рис. 4, 31), шматочки фарби та сірки. Знаряддя праці репрезентовані глиняними пряслами, залізними ножами з дерев'яними колодочками, точильними каменями (рис. 3, 12).

Серед інвентаря курганів V ст. до н. е. основне місце також посідає кераміка, але представлена вона іншими типами. Лощений посуд змінюють горщики грубоватої виробки з проколами та пальцевими ямками по вінцях або й зовсім без орнаменту. Змінюється й форма наконечників стріл (рис. 4, 11—17), набори яких П. Д. Рау справедливо відніс до V ст. до н. е.⁶ Цим же століттям датуються і знайдені меч з наверхшам, що має вигляд пазурів птиці (рис. 4, 18), бронзові ворворки, бляхи з петлею на зворотному боці (рис. 4, 4) та псалії з двома отворами.

Як бачимо, кургани біля с. Мачухи в цілому відрізняються від могил, розкопаних В. О. Городцовим поблизу Більського городища та І. А. Зарецьким біля с. Лихачівка на Ворсклі. Для останніх характерний більш різноманітний інвентар та складніші поховальні споруди⁷.

Наявність в мачухських могилах великої кількості кераміки, незначного числа зброї та кінської вузди свідчить про те, що розкопані могили належали мирному осілому населенню, селище якого знаходилося поблизу, по другій бік яру, в ур. «Десяте поле». М. Я. Рудинським у 1946 р. тут були проведені незначні розкопки, які дали матеріал, синхронний могильнику. Нижче наводимо опис розкопаних курганів⁸.

Курган № 1 (1923) розташовувався у південно-східній частині могильника. Чотирикутна в плані могильна яма (довжина — 2,3 м, ширина — 1,7 м, глибина — 1 м) з округлими кутами орієнтована з півночі на південь. На західній, східній і південній стінках виявлено залишки дерева, очевидно, від облицювання. Кістяк небіжчика лежав в безладді на дні ями. Добре збереглася лише частина кісток ніг, судячи з яких можна припустити, що похований лежав на спині, головою на південний захід. В ногах стояв розбитий горщик (1) та черпак (2), з правого боку — куляста посудина (3). В ямі було знайдено також речі, положення яких по відношенню до кістяка не з'ясовано: уламки черпака (4) і миски (5), глиняне пряслице (6), залізний наконечник списа (7), ніж (8), шість уламків залізних шпильок (9) та залізну кульку (10).

(1). Частина горщика з відігнутими назовні вінцями, прикрашена проколами під краєм. Діаметр вінець 22 см, дна — 12 см.

(2). Черпак, напівсферичної форми, має чашечку з відігнутими назовні вінцями. Дно округле, з ямкою посередині. Ручка з коротким виступом підвищується над краєм. Черпак прикрашений різьбленим орнаментом з інкрустацією у вигляді смуг, заштрихованих всередині косими лініями, що спускаються від плічок до дна. Колір чорний. Поверхня підлощена. Висота посудини 4,3 см, діаметр вінець 12 см (рис. 2, 2).

⁶ P. Rau. Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Pokrowsk, 1929, стор. 21.

⁷ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г.—Труды XIV АС, т. III. М., 1911, стор. 128 і далі; А. А. Zakharov, I. A. Zaretsky's. Excavations in the Government of Kharkov.—ESA, VII, Helsinki, 1932, стор. 62 і далі.

⁸ Використовується нумерація курганів, встановлена М. Я. Рудинським. В дужках наводиться рік розкопок. В тексті цифрами в дужках позначені номери речей, опис яких подається вслід за описом кургану.

Рис. 2. Речі з курганів поблизу с. Мачухи:

1—5 — курган № 1; 6, 8 — курган № 2, пох. 2; 7, 9 — курган № 2, пох. 1; 10 — курган № 3; 11 — курган № 11; 12—21 курган № 6.

(3). Куляста посудина з короткою циліндричною шийкою, трохи відігнутих назовні вінцем та округлим дном з ямкою посередині. Колір сірий, плямистий. Поверхня заглажена. Висота посудини 8,5 см, діаметр 8—8,5 см (рис. 2, 1).

(4). Уламок черпака з широкою ручкою, що високо піднімається над краєм посудини. Ручка прикрашена різьбленим орнаментом з інкрустацією у вигляді ромба, заштрихованого всередині. Колір чорний. Поверхня заглажена (рис. 2, 3).

(5). Уламок миски з загнутим всередину краєм. Поверхня підлощена. Колір сірий.

(6). Пряслице глиняне, конічної форми, висотою 2,3 см та діаметром 3,3 см.

(7). Залізний наконечник списа з пером лавролистої форми й ребром посередині, що переходить у довгу втулку. Довжина наконечника 16,3 см, довжина втулки 7 см (рис. 2, 5).

(8). Залізний ніж довжиною 11,3 см зі слідами дерев'яного руків'я. Спинка вигнута.

(9). Шість уламків залізних шпильок довжиною 6 см з плоскими шляпками (рис. 2, 4).

(10). Залізна кулька діаметром 3 см з отвором посередині.

Курган № 2 (1923 р.) розміщувався поруч з курганом № 1. В ньому знайдено два поховання скіфського часу.

Поховання № 1 — чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами, орієнтована з півночі на південь. Довжина її 2,35 м, ширина 1,85 м, глибина 1,1 м. Стінки ями обкладені корою, поставленою вертикально. Кістяк зберігся погано. На місці лежали кістки ніг, за їх положенням можна припустити, що небіжчик лежав на спині головою на південний захід. В ногах у нього стояли горщик (1) і миска (2). В ямі було знайдено також невелику посудину (3) та залізний наконечник списа (4), положення цих речей по відношенню до кістяка не з'ясовано.

(1). Уламок широко відкритого горщика, прикрашеного проколами. Діаметр вінця 24 см, дна — 10,5 см.

(2). Уламок миски напівсферичної форми із загнутим всередину краєм. Дно трохи виділене. Посудина прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді симетрично розташованих подвійних валиків, що спускаються від краю миски на плічко. Висота посудини 13 см.

(3). Уламок невеликої посудини з округлим тулубом і трохи відігнутими назовні вінцями. Перехід від шийки до тулуба виділений ребром, по якому розміщені конічні виступи. Колір чорний. Поверхня заглажена (рис. 2, 9).

(4). Залізний наконечник списа з пером лавролистої форми і ребром посередині, що переходить у довгу втулку. Довжина наконечника 24 см, діаметр втулки 3,3 см (рис. 2, 7).

Поховання № 2 впущене в насип над південним краєм могильної ями поховання № 1. Кістяк лежав у скорченому положенні головою на південь. В ногах у нього стояли поряд черпак (1) і куляста посудина (2). Біля кінцівки лівої руки лежало пряслице (3).

(1). Черпак має мілку широко відкриту чашечку з відігнутими назовні вінцями і округлим дном з ямкою в центрі. Ручка високо піднімається над краєм посудини. Орнамент, різьблений з білою інкрустацією, складається з заштрихованих трикутників, що спускаються від пояса до дна посудини. Ручка у верхній частині прикрашена заштрихованими ромбами і трикутниками, з'єднаними гострими вершинами. Колір коричневий, поверхня лощена. Висота черпака 7,3 см, діаметр вінця 16,5 см (рис. 2, 8).

(2). Куляста посудина (кубок) має широкий приплюснутий до основи тулуб і сплющене дно. Подовжена, звужена догори шийка закінчується відігнутим назовні плоско зрізаним краєм. Колір сірий, поверх-

ня підлошена. Висота посудини 9 см, діаметр вінець 8,4 см (рис. 2, 6).

(3). Пряслице глиняне опуклоконічної форми діаметром 3,1 см і висотою 2,1 см.

Курган № 3 (1923 р.) знаходився на захід від курганів № 1 і № 2. Яма чотирикутної в плані форми (довжина — 3 м, ширина — 2,5 м, глибина — 1,2 м) орієнтована з півночі на південь. На південній, західній і північній стінках ями збереглися залишки дерева від облицювання. Положення і орієнтацію кістяка не з'ясовано. В ямі знайдено: черпак (1), миску (2), уламки залізного ножа із слідами дерев'яного руків'я, намисто (3) і шматочки фарби.

(1). Черпак має глибоку округлодонну чашечку. Віncia злегка відігнуті. Ручка не збереглася. Колір коричневий. Поверхня добре заглажена. Висота посудини 6,7 см, діаметр вінець 10 см (рис. 2, 10).

(2). Миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм. Колір жовтий. Висота 10,2 см, діаметр вінець 37 см, дна — 13 см.

(3). Намисто складалося з 29 дрібних пастових білих і голубих, однієї кістяної і дрібних уламків скляних намистин.

Курган № 4 (1923 р.). Поховання не виявлене. В кургані знайдено терочник округлої форми діаметром 6,3 см і товщиною 4,5 см.

Курган № 5 (1923 р.) знаходився на схід від кургану № 4. В насипу знайдено овальну в перетині ручку амфори довжиною 15,5 см. Поховальна яма, чотирикутної в плані форми з округлими кутами (довжина — 2,30 м, ширина — 1,6 м, глибина — 1 м), орієнтована з півночі на південь. На східній і західній стінках ями простежувались залишки дерева від облицювання. В ямі виявлено уламки миски конічної форми з загнутим всередину плоско зрізаним краєм. Віncia посудини прикрашені різьбленим орнаментом «у вигляді зигзага»⁹ і симетрично розміщеними подвійними валиками, що спускаються від краю миски на плічки. Висота посудини 17 см.

Курган № 6 (1923 р.) знаходився на північ від кургану № 3. Могильна яма чотирикутної в плані форми з округлими кутами була орієнтована з півночі на південь. Довжина її 2,8 м, ширина 2,4 м, глибина 1,1 м. На дні ями виявлено залишки кострища. В ямі знайдено дві миски (1 і 2), черпак (3), кулясту посудину (4), невеликий горщик (5), пряслице (6), намисто (7) і шматочки фарби.

(1). Миска конічної форми з загнутим всередину краєм прикрашена трьома конічними виступами, розміщеними симетрично з трьох боків по краю бортика. Колір сірий, плямистий. Поверхня заглажена. Висота посудини 12,3 см, діаметр вінець 46 см (рис. 2, 21).

(2). Миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм прикрашена подвійними валиками, що спускаються від вінець на плічки. Висота посудини 8,8 см, діаметр вінець 25 см, діаметр дна 10,9 см (рис. 2, 20).

(3). Черпак має мілку, широко відкритгу чашечку та округле дно з ямкою посередині. Перехід від шийки до тулуба злегка виділений ребром. Ручка не збереглась. Колір чорний. Поверхня заглажена. Висота черпака 4 см, діаметр вінець 10 см (рис. 2, 13).

(4). Невелика посудина з округлим тулубом з трохи витягнутою шийкою, яка переходить у відігнуті віncia. Дно з ямкою в центрі. Поверхня підлошена. Колір сірий. Висота посудини 7,8 см, діаметр вінець 7,5 см (рис. 2, 19).

(5). Невеликий горщик з високою, виділеною уступом шийкою і відігнутими назовні віncями. Тулуб прикрашений з чотирьох боків симетрично розміщеними конічними виступами і смугою різьбленого орнаменту. Колір сірий. Поверхня заглажена. Висота посудини 10,5 см, діаметр вінець 11 см, дна — 7,5 см (рис. 2, 12).

⁹ Каталог археологічного відділу Полтавського музею, ч. II, стор. 104.

(6). Пряслице округло-конічної форми діаметром 2,2 см.

(7). За даними Каталогу Полтавського музею в похованні знаходилось 177 «коричневих», 173 «світлих» та уламки дрібних скляних намистин. В колекції музею з цього поховання зберігаються уламки сердолікових, глазчатих і жовтих скляних намистин (рис. 2, 14—18).

Курган № 7 (1923 р.). Розкопки проведені ямою діаметром 8 м. Чотирикутна в плані могильна яма була орієнтована з півночі на південь (довжина — 2,95 м, ширина — 2 м, глибина — 1,15 м). На південній, західній і східній стінках ями збереглися залишки дерева від облицювання. На дні ями виявлено рештки кількох небіжчиків, положення і орієнтацію яких не встановлено.

В різних місцях ями знайдено такі речі: 1) миску напівсферичної форми на високому піддоні. Поверхня заглажена, сірого кольору з плямами. Висота миски 12,8 см, діаметр вінець 33 см, діаметр дна 13 см (рис. 3, 1); 2) дно горщика діаметром 7,8 см; 3) фрагмент вінець невеликої посудини; 4) шматки залізних речей; 5) бронзовий тригранний наконечник стріли з широкою основою (рис. 3, 4); 6) янтарну намистину чотирикутної і дві такі ж неправильно овальної форми (рис. 3, 5); 7) чотири кам'яні намистини бочкоподібної форми довжиною 1—8 см (рис. 3, 6).

Курган № 8 (1923 р.) знаходився поруч з курганом № 7. В насипу знайдено гомілкові кістки людини і уламок бронзового стрижня, напевне, від шпильки. Могильна яма чотирикутної в плані форми (довжина 2,8 м, ширина — 2 м, глибина — 0,7 м) з округлими кутами, орієнтована з півночі на південь. На західній і східній стінках ями виявлені залишки дерева від облицювання. В ямі знаходились залишки двох кістяків. Один з них, жіночий, лежав біля західної стінки на спині, головою на південний схід. Другий знаходився у північно-східному кутку біля ніг першого в «сидячому» положенні, обличчям до похованої молодої жінки¹⁰. В північно-західному кутку ями стояла миска (1). Справа від ніг першого небіжчика знаходились дві невеликі посудини (2), біля гомілкової кістки правої ноги — уламки залізної речі (рис. 3, 13), на ліктьовій кістці правої руки — бронзовий браслет (3). Ліворуч від черепа лежала бронзова цвяхоподібна сережка (4), навколо нього було розсипане намисто (5). Між ребрами другого кістяка також було знайдено намистину. Крім названих речей, в могилі виявлено бронзовий наконечник стріли (6). Між першим та другим кістяками лежав залізний ніж (7) і уламок бронзового стрижня, ймовірно, від шпильки (рис. 3, 10). В засипці ями, в північно-східному її кутку, знайдений уламок залізного браслета.

(1). Миска конічної форми з виділеним дном. Колір бурий. Поверхня заглажена. Висотамиски 8,8 см, діаметр вінець 29,5 см, діаметр дна 9,1 см (рис. 3, 2).

(2). Невелика мисочка конічної форми. Дно чітко виділене. Висота посудини 3 см, діаметр вінець 7,5 см, діаметр дна 6,2 см (рис. 3, 3).

(3). Дротяний бронзовий браслет з незімкнутими кінцями, прикрашеними шишечками. Довжина обода 13 см (рис. 3, 11).

(4). Бронзова сережка у формі зігнутого цвяха закінчується напівкруглою шляпкою на одному кінці і шишечкою на іншому (рис. 3, 7).

(5). Намисто складалося з однієї скляної, семи глиняних, п'яти голубих подовжених і двох гранованих, однієї зеленої глазчатої (не збереглася) намистин та шести намистин, виготовлених з черепашок «Сиргаеа» (рис. 3, 8).

(6). Бронзовий тригранний наконечник стріли з широкою основою та виїмчастими гранями (рис. 3, 9).

¹⁰ М. Я. Рудинський. Матеріали до розкопок Тараноярського могильника...

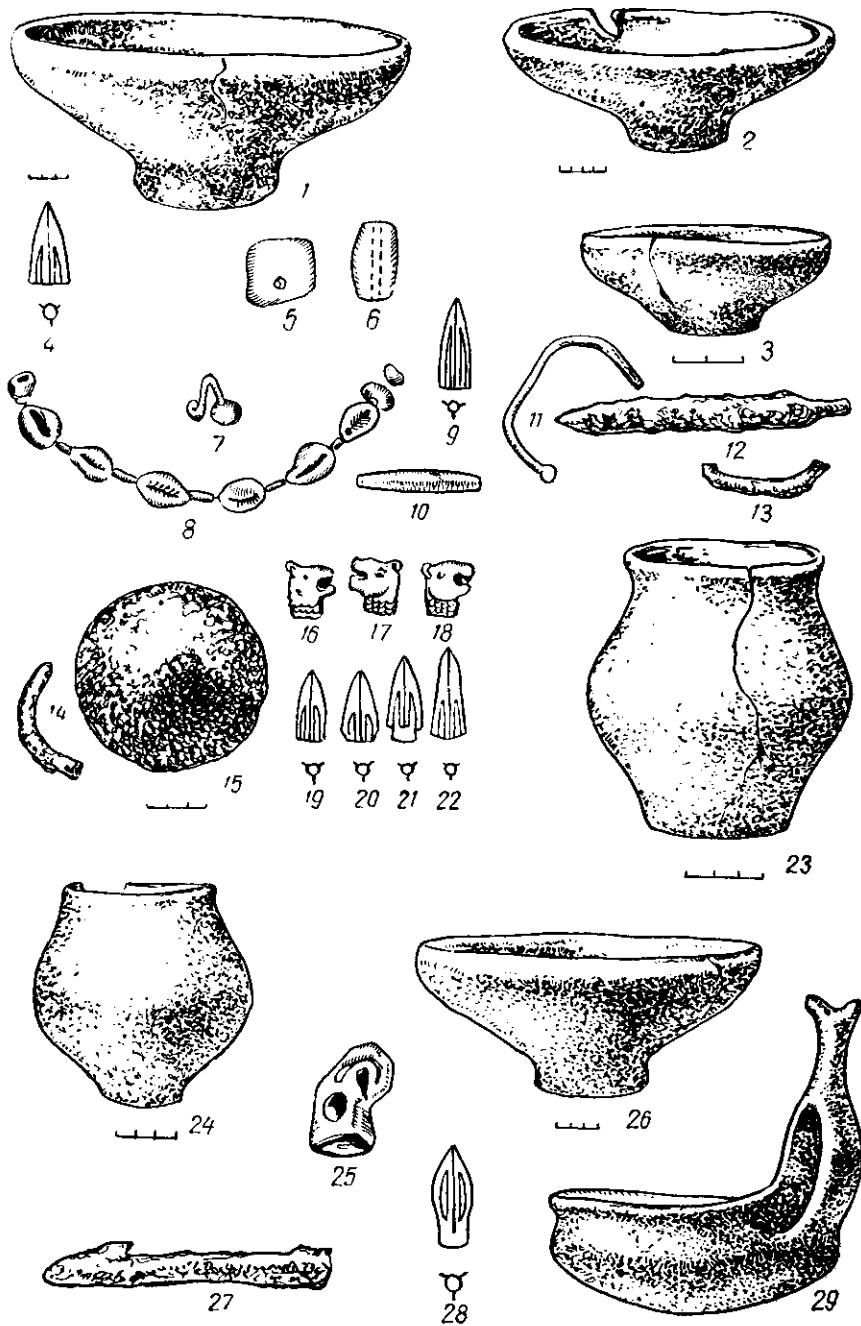

Рис. 3. Речі з курганів поблизу с. Мачухи:
 1, 4-6 — курган № 7; 2, 3, 7-13 — курган № 8; 14-22 — курган № 9; 23, 24, 26 — курган № 10;
 25, 27-29 — курган № 11.

(7). Залізний ніж довжиною 12,2 см зі слідами дерев'яного руків'я і прямою спинкою (рис. 3, 12).

Курган № 9 (1923 р.) розміщений на захід від кургану № 8. Висота його 0,5 м, діаметр 11 м. Розкопки проведені ямою розмірами 8×8 м. В насипу знайдено прикрасу від кінської вуздечки та уламок посудини банкового типу. Чотирикутна в плані могильна яма (довжина — 2,85 м, ширина — 2,5 м, глибина — 1,1 м) з округлими кутами орієнтована з північного сходу на південний захід. На стінках — залишки дерева від облицювання. Зверху по краях ями знаходились залишки дерев'яного накату. Кістяк був розкиданий по дну ями. Його положення та орієнтацію встановити неможливо. На дні та в різних місцях ями було виявлено: три бронзові бляшки (1), чотири бронзових наконечники стріл (2), залізну бляху (3), уламок залізного зігнутого стрижня, мабуть, від браслета (рис. 3, 14) та незначні уламки залізної речі.

(1). Судячи з фотографій і малюнка¹¹, бляшки являли собою платівки, на яких в техніці плоского рельєфа дуже схематично була зображена голова барса з напіввідкритою пащею. Очі не виділені. Вуха напівкругле з виїмкою посередині. Шия орнаментована рядами опуклих лусочок (рис. 3, 16—18).

(2). Чотири бронзові наконечники стріл мали різну форму: а) невисокі трилопатеві з короткою втулкою; б) тригранні зі скошеними кінцями граней; в) тригранні зі схованою втулкою (рис. 3, 19—22).

(3). Залізна опукла бляха діаметром 8,4 см з петлею на зворотному боці і отвором у центрі (рис. 3, 15).

Курган № 10 (1923) знаходився поруч з курганом № 9. Висота його 1,1 м, діаметр 18 м. Розкопки проведені ямою розмірами 10×10 м. В насипу знайдено уламок горщика банкоподібної форми, прикрашеного проколами і пальцеподібними ямками по краю. Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами була орієнтована з півночі на південь. Довжина її 2,85 см, ширина 2,5 м, глибина 1,1 м. Стінки ями були обкладені деревом, дно — лубом. Зверху яма покрита дерев'яним накатом, від якого збереглись 5—6 колод, покладених поперек ями. Небіжчик лежав у східній частині ями на спині головою на південь з невеликим відхиленням на схід. В північно-західному кутку, ліворуч від ніг похованого, знаходилась миска (1) й горнятко (2), біля ступні правої ноги — невелика мисочка (3), три бронзових наконечники стріл, повернутих вістрями на північ (4), на рівні коліна лівої ноги лежав уламок залізного ножа (5), неподалік від ліктя правої руки — залізний ніж (6), біля лівої руки — горщик (7) і 26 бронзових наконечників стріл (4). Серед кісток грудної клітки також виявлений бронзовий наконечник стріли.

(1). Миска напівсферичної форми з виділеним дном. Колір сірий, поверхня заглажена. Висота миски 11,8 см, діаметр вінець 31 см, діаметр дна 12 см (рис. 3, 26).

(2). Невелика посудина з майже прямими вінцями та сильно опуклим тулубом, який звужується до дна невеликого діаметра. Дно масивне, виділене. Колір бурий, плямистий. Поверхня заглажена. Висота посудини 6,7 см, діаметр вінець 5 см, діаметр дна 3 см (рис. 3, 24).

(4). 30 бронзових наконечників стріл з колекції Полтавського музею не збереглися. Згідно опису М. Я. Рудинського, всі вони були тригранні, з втулкою або без неї¹².

(5). Уламок залізного ножа з ознаками дерев'яної ручки. Довжина частини, яка збереглася, 3,2 см, ширина — 2,2 см.

¹¹ М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею, табл. VII, 5, 6.

¹² Каталог археологічного відділу Полтавського музею, ч. II, стор. 106.

(6). Короткий залізний ніж довжиною 8 см також мав ознаки дерев'яного руків'я.

(7). Горщик з відігнутими назовні вінцями, виділеною шийкою, опуклими стінками і плоским дном. Колір сірий, поверхня заглажена. Висота посудини 10,7 см, діаметр вінець 8,5 см, діаметр дна 6,9 см (рис. 3, 23).

Курган № 11 (1923 р.) розташований поблизу кургану № 6. Висота його 0,7 м, діаметр 15 м. Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами (довжина — 2,8 м, ширина — 2,10 м, глибина — 1,2 м) орієнтована з північного заходу на південний схід. В ямі виявлені залишки дерев'яного зрубу, складеного з грубих колод. Небіжчик лежав головою на південний схід. В ногах у нього знаходились поряд черпак (1), куляста посудина (2) та бронзовий тригранний наконечник стріли (3). Майже в центрі ями було знайдено уламок залізного стрижня, ймовірно, від шпильки (рис. 3, 27), а в різних кутках ями — дві бронзові бляхи від вуздечки (4).

(1). Черпак мав мілку, широко відкриту чашечку та відігнуті назовні вінця. Перехід від шийки до тулуба ледве намічений. Дно округле з ямкою посередині. Ручка з роговидним виступом високо підіймається над краєм черпака. Колір темний. Поверхня підлощена. Висота посудини 7,2 см, діаметр вінець 16 см (рис. 3, 29).

(2). Кубок з округлим тулубом і подовженою, трохи звуженою догори шийкою. Відігнуті назовні вінця мали плоско зрізаний край. Дно сплюснене. Колір бурий, плямистий. Поверхня підлощена. Висота посудини 7,5 см, діаметр вінець 6,4 см (рис. 2, 11).

(3). Бронзовий тригранний наконечник стріли з широкою втулкою (рис. 3, 28).

(4). Дві бронзові бляхи від вуздечки у вигляді стовпчиків з наскрізними отворами прикрашені зображенням голови грифона. Висота однієї з них 1,9 см, другої — 2,2 см (рис. 3, 25).

Курган № 12 (1923 р.) знаходився у західній частині могильника. Висота його 0,7 м, діаметр 14 м. Розкопки були проведені ямою розмірами 10×10 м. В насипу знайдено уламки посудини, прикрашеної наліпним валиком під вінцями і проколами. Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами була орієнтована з північного заходу на південний схід. Донизу яма звужувалась. Розміри її вгорі 2,90×2,55 м, внизу — 2,4×2,1 м. Дно ями було вкрите залишками дерева. На різних глибинах і в різних частинах ями знайдено окремі кістки людини, невеликий уламок залізної речі та фрагмент посудини.

Курган № 13 (1923 р.) розміщувався поруч з курганом № 12. Висота його 0,75 м, діаметр 15,4 м. Розкопки були проведені ямою розмірами 10×10 м. В насипу знайдено фрагменти ліпних посудин і бронзовий тригранний наконечник стріли. Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами (довжина — 2,85 м, ширина 2,1 м, глибина 1,15 м) орієнтована з північного сходу на південний захід. В ямі виявлені залишки дерев'яного зрубу, на дні якого лежали рештки трьох кістяків: два з них — в центрі ями, третій — в північно-західному кутку. Всі кістяки були орієнтовані головами на південь, з невеликим відхиленням на захід. Один з небіжчиків (чоловік¹³) лежав на спині. В ногах у нього стояв горщик (1), коло стегна правої ноги була знайдена намистина (2), біля коліна лівої ноги — залізний меч (3), залізні вудила з псаліями (4) і дві бронзові бляшки від вуздечки (5). Під мечем лежала бронзова ворворка (6), біля лівого плеча — 27 бронзових наконечників стріл (7).

Другий кістяк лежав на спині з трохи зігнутими в колінах ногами поруч з першим. Права рука його була витягнута вздовж тулуба, ліва

¹³ Визначення М. Я. Рудинського.

не збереглась. Серед кісток грудної клітки виявлено уламок залізного стрижня, ймовірно, від шпильки, на правій руці — дві бронзові каблучки (8), біля коліна правої ноги — ще одна (9). Між стопами ніг небіжчика лежали поряд глиняне пряслице (10) і залізний ніж (11). Проти ступні лівої ноги знаходились дві невеликі посудини (12 і 13) і залізний ніж (14). Третій небіжчик лежав у скорченому положенні на правому боці, обличчям до першого. Біля його лівої ноги знайдено бронзовий тригранний наконечник стріли і уламок залізного ножа (15).

(1). Посудина мала біконічну форму з відігнутими назовні вінцями і ручкою, котра не збереглась. Перегин тулуба виділений ребром. Колір чорний, плямистий. Поверхня заглажена. Висота посудини 11,5 см, діаметр 9,9 см (рис. 4, 2).

(2). Кругла кам'яна намистина діаметром 5 см (рис. 4, 10).

(3). Залізний меч з серцеподібним перехрестям і пазуреподібним навершшям. Довжина меча 51,5 см, довжина руків'я 13,6 см, ширина клинка 5 см (рис. 4, 18).

(4). Уламок залізних кільчастих вудил з фрагментами залізних псалів з двома отворами.

(5). Дві бронзові опуклі бляшки овальної і підтрикутної форм з петлею на зворотньому боці. Розміри однієї — $2 \times 1,5$ см, другої — $1,5 \times 1$ см (рис. 4, 3, 5).

(6). Бронзова конусоподібна округла в перетині ворворка висотою 3 см і діаметром 2,6 см (рис. 4, 4).

(7). Серед бронзових наконечників стріл зустрічаються: а) трилопатеві з рівною основою; б) трилопатеві з короткою втулкою; в) тригранні з рівною основою, одна з граней гострим шипом опускається донизу (рис. 4, 11—17).

(8). Дві бронзові дротяні каблучки діаметром 2 см (рис. 4, 6, 7).

(9). Бронзова дротяна овальна в перетині каблучка з незімкнутими кінцями діаметром 1,7 см.

(10). Плоске глиняне пряслице висотою 8 см і діаметром 2,35 см (рис. 4, 8).

(11). Залізний ніж з ознаками дерев'яної колодочки. Спинка вигнута. Довжина ножа 12,4 см.

(12). Горщик з опуклими стінками, короткою шийкою і відігнути назовні вінцями. Колір сірий, плямистий. Поверхня нерівна. Висота посудини 9,4 см, діаметр вінець 7,8 см, дна — 5,4 см (рис. 4, 1).

(13). Невелика мисочка конічної форми із плоско зрізаним краєм. Дно на кільцевій підставці. Колір сірий. Поверхня заглажена. Висота 3,3 см, діаметр вінець 8 см.

(14). Уламок залізного ножа довжиною 8,8 см з вигнутою спинкою та з ознаками дерев'яної колодочки (рис. 4, 21).

(15). Уламок залізного ножа довжиною 3,8 см.

Курган № 14 (1923 р.) знаходився в південній частині могильника. Висота його 0,9 м, діаметр 16 м. Розкопки проведені ямою розмірами 9×9 м. Прямокутна в плані могильна яма з заокругленими кутами була орієнтована з північного сходу на південний захід. Довжина її 2,9 м, ширина 2,35 м, глибина 0,9 м. В ямі виявлено залишки дерев'яного зруба, дно якого було вкрите лубом. В північно-західній частині ями знаходились два кістяки, орієнтовані головами на південний захід. Один з них лежав на спині, інший — скорчений — обличчям до першого. Біля витягнутого кістяка знайдено бронзовий тригранний наконечник стріли, два уламки залізних стрижнів довжиною 5,1 і 3,7 см, мабуть від шпильки, і залізний ніж довжиною 10,9 см з кістяним руків'ям. Біля скорченого небіжчика ніяких знахідок не виявлено. В різних місцях ями було знайдено: в південному кутку — горщик (1), в північно-західному — горщик (2) і бронзову ворворку (3).

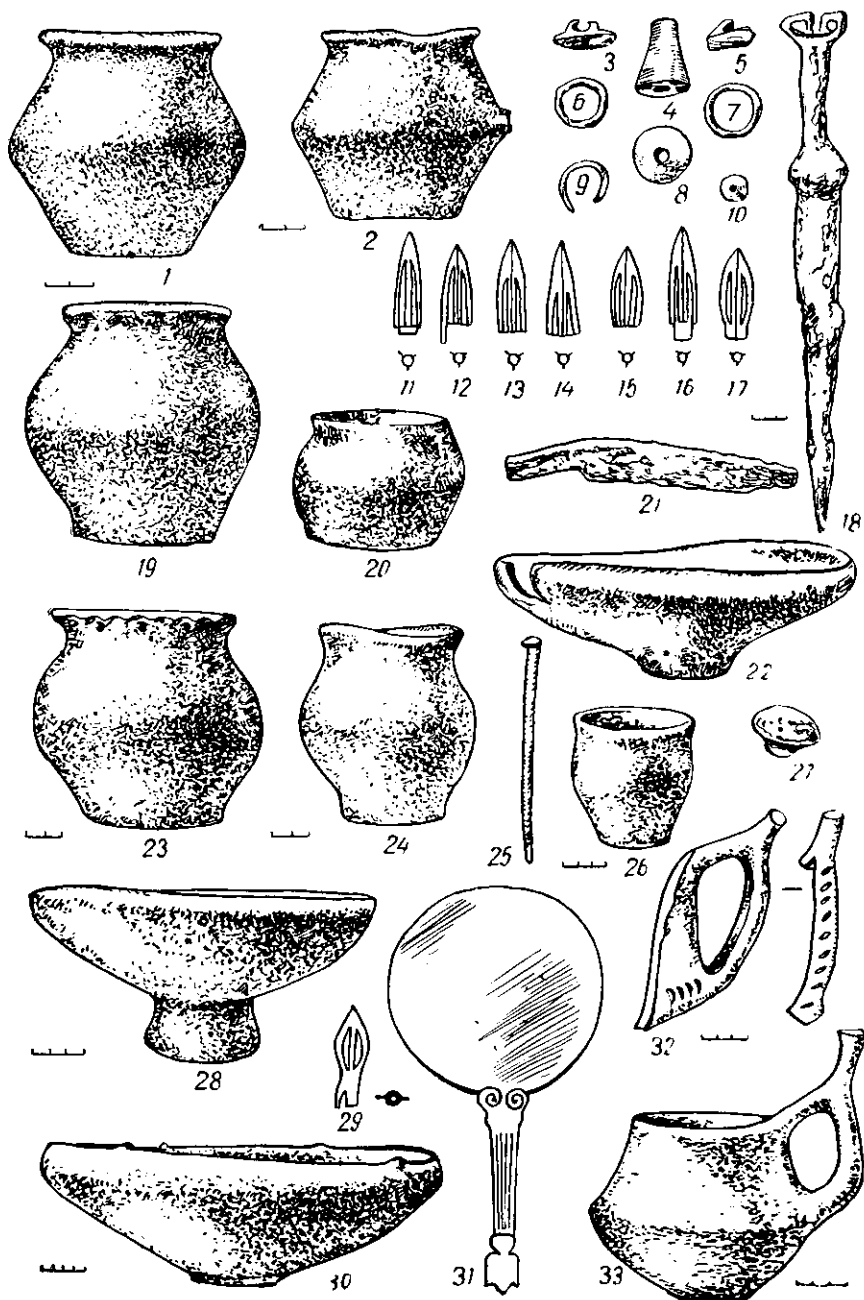

Рис. 4. Речі з курганів поблизу с. Мачухи:

1—18, 21 — курган № 13; 19, 20 — курган № 14; 22, 32 — курган № 18, поховання № 2; 23—24 — курган № 15; 25—27, 30, 31, 33 — курган № 18, поховання № 1; 28, 29 — курган № 16.

(1). Горщик з широким дном і опуклими стінками. Прямі вінця мали злив. Колір сірий, плямистий. Висота посудини 6,4 см, діаметр вінець 7,5 см, дна — 7,3 см (рис. 4, 20).

(2). Горщик з короткою виділеною шийкою, відігнутими назовні вінцями, опуклим тулубом і плоским дном. Колір сірий, плямистий. Висота посудини 12,8 см, діаметр вінець 10 см, дна — 7,7 см (рис. 4, 19).

(3). Бронзова округла в перетині ворворка конічної форми висотою 1,6 см.

Курган № 15 (1923 р.) знаходився також в південній частині могильника. Висота його 0,6 м, діаметр 15 м. Розкопки проведені ямою розмірами 10×10 м. В насипу знайдено уламки горщиків. Чотирикутна в плані могильника яма (довжина — 3,15 м, ширина — 2,1 м, глибина — 1,2 м) з округлими кутами була орієнтована з півночі на південь. В західній і східній частинах ями простежувались ознаки зрубу. На дні, покритому лубом, знаходились рештки двох кістяків, які лежали поруч, головами на південь. Положення небіжчиків визначити не вдалося. Біля одного з них знайдено бронзовий тригранний наконечник стріли. Коло ніг іншого з лівого боку стояли поруч дві посудини (1 і 2), між якими лежав бронзовий тригранний наконечник стріли. Неподалік від східної стінки ями на рівні рук небіжчика знайдене глиняне пряслице (3), нижче колін — миску (4), біля ніг з правого боку — залізні вудила і бронзовий наконечник стріли.

(1). Горщик мав відігнуті назовні вінця, коротку шийку, опуклий тулуб і плоске дно. Край вінець прикрашений пальцевими вдавленнями і проколами. Колір темний. Висота посудини 11,7 см, діаметр вінець 10,7 см, дна — 7,5 см (рис. 4, 23).

(2). Маленький горщик з опуклими стінками, високою шийкою і відігнутими назовні вінцями. Висота посудини 10,5 см, діаметр вінець 7 см, дна — 6 см (рис. 4, 24).

(3). Глиняне пряслице конусовидної форми діаметром 2,2 см і висотою 1,1 см.

(4). Миска конічної форми з плоско зрізаним краєм. Висота її 9,7 см, діаметр дна 10 см, вінець — 27,2 см.

Курган № 16 (1923 р.) знаходився в північній частині могильника. Висота його 0,7 см, діаметр 14 м. Розкопки проведено ямою розмірами 9×9 м. Могильна яма чотирикутної в плані форми з округлими кутами (довжина — 2,45 м, ширина — 1,85 м і глибина — 0,8 м) була орієнтована з півночі на південь.

Дно вкрите лубом. Кістки похованого розкидані по дну ями. Декілька кісток, що збереглися на місці, дали можливість припустити, що небіжчик лежав головою на південь. В ногах у нього стояла миска напівсферичної форми на високій ніжці. Висота її 11,3 см, діаметр вінець 29,8 см (рис. 4, 28). Поряд з мискою лежали шматки сірки і уламок залізного ножа. В південній частині ями знайдено уламки залізних речей і залізну кульку з отвором посередині, біля східної стінки — бронзовий дволопатеий наконечник стріли з шипом на втулці (рис. 4, 29).

Курган № 17 (1923 р.) був розміщений також в північній частині могильника. Висота його 1 м, діаметр 20 м. Розкопки проведено ямою розмірами 10×10 м. Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами (довжина — 2,55 м, ширина — 2,3 м, глибина — 1 м) була орієнтована з північного сходу на південний захід. Тут виявлено залишки дерев'яного зрубу, дно якого було вкрите лубом. Збереглися уламки кісток і два зуба небіжчика. В південно-західному кутку ями знайдено розбиту миску і два тригранних наконечники стріл: бронзовий і залізний. Бронзовий наконечник, за даними Каталогу Полтавського музею, тригранний, з шипом на втулці.

Курган № 18 (1924 р.) знаходився поруч з курганом № 17. Висота його 0,6 м, діаметр 0,44 м. В насипу знайдено уламок дна черпака, сер-

долікову намистину циліндричної форми, уламок горщика, прикрашеного наліпним валиком під вінцями, шматки реальгара та нижню щелепу людини. В кургані відкрито два поховання скіфського часу.

Поховання № 1 виявлене в північній частині кургану на глибині 0,75 м. Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами (довжина — 2,7 м, ширина — 2,2 м, глибина — 0,9 м) орієнтована з півночі на південь. На дні ями знайдено рештки кістяка, який був орієнтований головою на південний-південний схід. Біля голови небіжчика стояло три посудини: миска (1), черпак (2) і маленький горщик (3), перед обличчям — бронзове дзеркало (4). Серед кісток грудної клітки виявлено бронзову шпильку (5) і бронзовий «гудзик» (6).

(1). Миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм. Дно злегка виділене. Край миски прикрашений виступами, розміщеними горизонтально з чотирьох боків. Колір темно-сірий. Висота посудини 13,2 см, діаметр 39 см (рис. 4, 30).

(2). Черпак глибокий глекоподібної форми з ручкою, що невисоко підноситься над краєм. Дно плоске. Висота черпака 10,9 см, діаметр вінець 7 см, дна — 4,7 см (рис. 4, 33).

(3). Невеликий горщик банкоподібної форми з трохи опуклим тулубом. Дно плоске. Колір брудний. Поверхня заглажена. Висота горщика 6,8 см, діаметр вінець 7 см (рис. 4, 26).

(4). Бронзове дзеркало являє собою круглий диск з невисоким бортиком (0,5 см). Внутрішня сторона і довга ручка прикрашені чотирма поздовжніми рівчачками. Верхня частина ручки на місці прикріплення її до диска оздоблена іонійськими волютами, а з протилежного боку — зображенням голови барана, виконаним в техніці плоского рельєфа. Діаметр диска 14 см, довжина руків'я 12,2 см (рис. 4, 31).

(5). Бронзова шпилька довжиною 9,7 см з голівкою у вигляді шишечки (рис. 4, 25).

(6). Бронзовий «гудзик», за Каталогом Полтавського музею, мав діаметр 1,8 см (рис. 4, 27).

Поховання № 2 було впущене через насип на рівень ґрунту над краєм могильної ями № 1. Небіжчик лежав головою на південний схід. В головах у нього стояв черпак глекоподібної форми з подовженою шийкою, що звужувалась догори. Перехід від шийки до тулуба виділений ребром, по якому йшли косі насічки. Ручка з коротким циліндричним виступом була орнаментована такими ж насічками (рис. 4, 32). Колір черпака чорний. За 65 см на північ від черпака стояла миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм і виділеним дном. Висота миски 11,2 см, діаметр вінець 33,5 см, дна — 10,2 см (рис. 4, 22).

Курган № 19 (1925 р.) розташований в північній частині могильника. Висота його 0,6 м, діаметр 13,5 м. В насипу знайдено два фрагменти стінок ліпних посудин, уламки залізної речі та шматочки реальгара. На глибині 0,6 м відкрито яму чотирикутної в плані форми з округлими кутами, орієнтовану з північного заходу на південний схід. Довжина її 3,1 м, ширина 2,25 м, глибина 0,85 м. На дні ями знаходились два кістяки, що лежали поруч головами на південний схід. Біля голови першого з них знаходилась миска (1), біля ніг — черпак (2) і уламки предметів з срібла та заліза. Поблизу іншого знайдено дві посудини (3 і 4), миску (5), шматочки реальгара і сірки. В західній частині ями виявлено 198 намистин (6).

(1). Миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм. Колір сірий. Висота миски 8 см, діаметр вінець 34 см, дна — 14 см (рис. 5, 4).

(2). Черпак з глибокою чашечкою, яка розширюється донизу, прямими вінцями і плоским дном. Над краєм невисоко підвищується ручка.

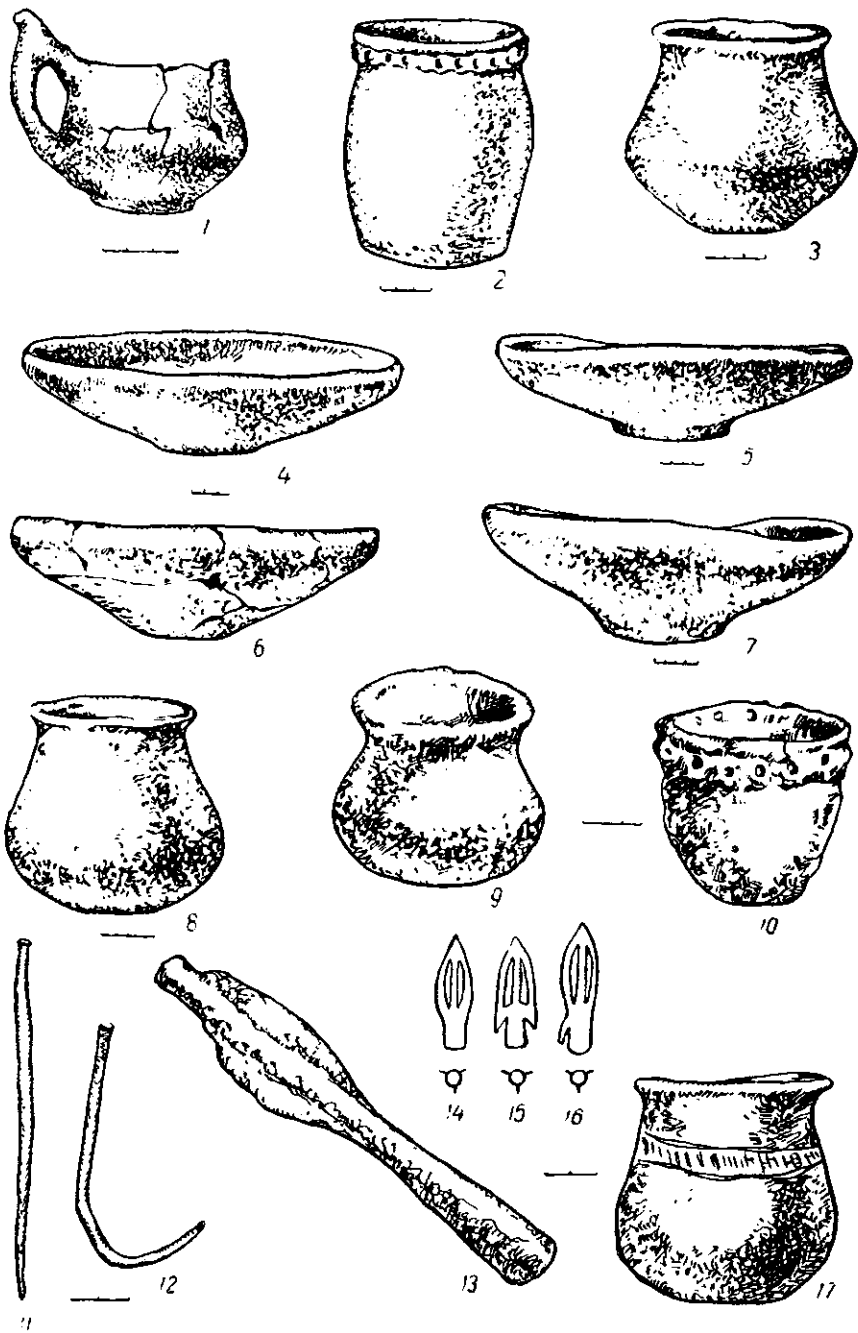

Рис. 5. Речі з курганів поблизу с. Мачухи:

5 — курган № 19; 6 — курган № 20; 7, 8 — курган № 21; 9, 10 — курган № 22; 11—12 — курган № 23, поховання № 2; 13—17 — курган № 24, поховання № 3.

Колір сірий, плямистий. Поверхня заглажена. Висота черпака 7,2 см, діаметр вінець 8,2 см, дна — 1,8 см (рис. 5, 1).

(3). Горщик бочкоподібної форми. По краю вінець прикрашений наліпним валиком, розчленованим пальцевими ямками, і проколами нижче нього. Колір бурий. Висота посудини 11,2 см, діаметр вінець 9,5 см, дна — 7,5 см (рис. 5, 2).

(4). Маленька посудина біконічної форми з подовженою шийкою, яка конічно звужується догори, і плоско зрізаними відігнутими назовні вінцями. Перехід шийки в тулуб виділений ребром, дно плоске. Колір бурий, плямистий. Поверхня заглажена. Висота посудини 10 см, діаметр вінець 9,4 см, дна — 6 см (рис. 5, 3).

(5). Миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм. Дно виділене. Висота посудини 8,7 см, діаметр вінець 35,7 см, дна — 12,4 см (рис. 5, 5).

(6). Намисто в колекції не збереглося.

Курган № 20 (1925 р.) знаходився поруч з курганом № 19. Висота його 0,65 м, діаметр 13 м. На глибині 0,85 м від давньої поверхні майже в центрі кургану лежала плита з пісковика. За 0,9 м на північний захід від неї знайдено перевернуту догори дном миску, шматки реальгара і дві білі намистини.

Миска напівсферичної форми із загнутим всередину краєм і невиділеним дном. Висота її 9,6 см, діаметр вінець 32 см, дна — 9,2 см (рис. 5, 6).

Курган № 21 (1925 р.) розміщувався в західній частині могильника. Висота його 1,25 м, діаметр 22 м. На глибині 0,2 м нижче рівня давньої поверхні знаходилася чотирикутна у плані яма (довжина — 2,2 м, ширина — 1,8 м, глибина — 1,2 м), орієнтована з північного заходу на південний схід. В ямі виявлено залишки дерев'яного зрубу, на дні якого лежав кістяк, орієнтований головою на південний схід. З правого боку від голови стояла миска (1), на рівні плеча знайдено половину пряслиця (2), проти коліна — кубок (3), з лівого боку, на рівні ліктя, — черпак (4). В різних місцях на дні ями виявлені окремі вуглинки.

(1). Миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм. Колір сірий. Поверхня заглажена. Висота посудини 12 см, діаметр вінець 40 см, дна — 15,2 см (рис. 5, 7).

(2). Глиняне пряслице конічної форми висотою 1,9 см.

(3). Кубок має широкий тулуб, трохи приплюснутий до дна та подовжену шийку, що конічно звужується догори і переходить в відігнуті назовні плоско зрізані вінця. Колір сірий, плямистий. Поверхня підлощена. Висота посудини 9,4 см, діаметр вінець 7,7 см (рис. 5, 8).

(4). Уламок черпака, прикрашеного різьбленим орнаментом. Його висота з ручкою 12,2 см.

Курган № 22 (1929 р.) також розміщений у західній частині могильника. Його висота 0,6 м, діаметр 18 м. В насипу знайдено уламок черпака, шматочки реальгара, вуглинки. Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами (довжина — 2,1 м, ширина — 1,85 м, глибина — 1,15 м) орієнтована з північного сходу на південний захід. На стінках ями і на її дні виявлено залишки дерева від облицювання. В південній частині ями воно обгоріло. В ямі знаходились залишки кістяка. В північно-західній частині знайдено посудину з округлим тулубом і невисокою шийкою, що переходить у відігнуті вінця (рис. 5, 9), в північній — невеликий широко відкритий горщик з наліпним валиком під вінцями, розчленованими пальцевими ямками і проколами (рис. 5, 10). В південно-західному кутку виявлено уламок залізного ножа і фрагмент ліпної посудини.

Курган № 23 (1929 р.) був розміщений поруч з курганом № 22. Висота його 1,1 м, діаметр 15 м. Розкопки проведено ямою розмірами

8×8 м. В насипу, майже в центрі розкопу, знайдено фрагменти ліпної посудини і половину черпака. В кургані відкрито два поховання.

Поховання № 1 дитяче, знаходилось в північно-східній частині кургану на глибині 0,6 м. Кістяк лежав на лівому боці, орієнтований головою на схід. Супроводжуючий інвентар відсутній.

Поховання № 2 виявлене в центрі кургану. Майже квадратна в плані могильна яма (довжина — 2,2 м, ширина — 2,1 м, глибина — 1,15 м) орієнтована з північного сходу на південний захід. На дні ями зафіксовано залишки двох кістяків поганої збереженості, що лежали поруч, головами на південний схід. Один з них, можливо, був скорчений. В південно-східному кутку ями знайдено миску, поставлену боком. За 0,8 м від південно-західного кутка лежали вкупі кілька речей, які, на думку дослідника, були пов'язані з похованням: миска напівсферичної форми із загнутим всередину краєм і виділеним дном, прикрашена симетрично розміщеними по краю «наліпами»; горщик, орнаментований наліпним валиком під вінцями та проколами; дві бронзові шпильки (стрижень однієї з них зігнутий) довжиною по 11,5 см з невеликою напівкруглою шляпкою (рис. 5, 11, 12) і дрібне намисто.

Курган № 24 (1929 р.) знаходився в західній частині могильника. Висота його 0,65 м, діаметр 15 м. Розкопки проведено ямою розмірами 8,5×8,5 м. В насипу знайдено уламки миски та вуглинка, в північно-східному кутку розкопу лежала миска, перевернута догори дном. В кургані відкрито три поховання.

Поховання № 1 виявлено в північно-західному кутку розкопу на глибині 0,2—0,3 м нижче давньої поверхні. Небіжчик лежав у скорченому положенні на лівому боці головою на південний схід.

Поховання № 2 було відкрите в північно-східному кутку розкопу на глибині 0,45 м нижче горизонту. Небіжчик лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на південь.

Поховання № 3 знаходилось в північній частині розкопу на глибині 0,75 м. Чотирикутна в плані могильна яма (довжина — 2,3 м, ширина — 2 м, глибина — 1 м) орієнтована з північного-північного сходу на південний-південний захід. В ямі зафіксовано залишки дерев'яного зрубу, складеного з грубих колод. Кістяк не виявлений. На дні ями, біля північно-східної стінки, стояв кубок з широким, приплюснутим до основи тулубом, сплосченим дном і шийкою, що конічно звужувалась догори і переходила у відігнуті назовні вінця. Посудина прикрашена різьбленим орнаментом з інкрустацією (рис. 5, 17). Поруч з кубком було знайдено три бронзових трилопатевих наконечники стріл: один — з овальною голівкою і широкою втулкою, що виступає, інші — з шипом на втулці (рис. 5, 14—16).

За 50 см від південного краю могильної ями, трохи вище давнього ґрунту, знайдено залізний наконечник списа з пером лавролистої форми і ребром посередині, яке переходить в довгу втулку. На думку М. Я. Рудинського, він пов'язаний з похованням у ямі (рис. 5, 13).

Курган № 25 (1929 р.) знаходився поруч з курганом № 24. Висота його 0,4 м, діаметр 9,5 м. Розкопки проведено ямою радіусом 4 м. В північно-західній частині насипу, на глибині 0,2 м знайдено уламок сірого граніту і фрагмент вінець миски.

На глибині 0,4 м нижче давньої поверхні знаходилась могильна яма неправильної чотирикутної форми з округлими кутами (довжина — 1,7—1,9 м, ширина — 1,25—1,35 м, глибина — 0,9 м) орієнтована з півночі на південь. Кістяк лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на південь. Права рука його була простягнута до обличчя, кістки лівої не збереглися. Череп був зсунутий з місця і лежав у стороні. Коло правої руки небіжчика стояв черпак (1), за 65 см на захід від ступнів ніг — горщик (2), між кістками грудної клітки було вияв-

Рис. 6. Речі з курганів поблизу с. Мачухи:

1, 4 — курган № 25; 2 — курган № 27; 3, 5, 6 — курган № 32; 7 — курган № 33, поховання № 2; 8, 11 — курган № 33, поховання № 4; 9, 10 — курган № 34, поховання № 1; 12, 13 — курган № 36.

лено дрібні намистини, шматочки реальгара і сірки. Під черепом лежав уламок залізного стрижня, ймовірно, від шпильки.

(1). Черпак з мілкою, широко відкритою чашечкою та округлим дном з ямкою в центрі. Ручка з плоским виступом високо зводиться над краєм посудини. Колір чорний, поверхня заглажена. Висота черпака 3,5 см, діаметр вінець 10,2 см (рис. 6, 4).

(2). Маленький широко відкритий горщик з відігнутими вінцями, короткою виділеною шийкою, трохи опуклим тулубом і широким плоским дном. Колір жовтий, плямистий. Поверхня заглажена. Висота посудини 8,8 см, діаметр вінець 6,7 см, дна — 5,9 см (рис. 6, 1).

Курган № 26 (1929 р.) був розміщений поруч з курганом № 25. Висота його 0,18 м, діаметр 10 м. Розкопки проведено ямою радіусом 4,25 м. На глибині 0,25 м майже в центрі розкопу знайдено уламок черепа та уламок миски, поставленою боком. На глибині 0,6 м в північно-

східній частині розкопу виявлено залишки зруйнованого поховання, від якого збереглися частина черепа та уламок ручки черпака з рогоподібним виступом.

Курган № 27 (1929 р.) знаходився в західній частині могильника. Висота його 0,35 м, діаметр 9,5 м. Розкопки проведено ямою радіусом 4,25 м. На глибині 0,25 м нижче горизонту знайдено шматочок реальгара, на глибині 0,35 м — бронзову шпильку з плоскою цвяхоподібною шляпкою довжиною 8,5 см (рис. 6, 2) та уламок точильного бруска і пряслице.

Курган № 28 (1929 р.) знаходився там же. Висота його 1 м, діаметр 19 м. Розкопки провадилися ямою радіусом 5,25 м. На глибині 0,25—0,30 м нижче горизонту виявлено чотирикутну в плані яму (довжина — 3,5 м, ширина — 2,3 м, глибина — 0,9 м), орієнтовану з півночі на південь. Донизу яма звужувалась і набирала прямокутної форми з нерівними сторонами. Довжина її тут становить 2,2—2,4 м, ширина 1,5—1,8 м. На стінах ями збереглися ознаки дерева від облицювання. Біля східної стінки ями знайдено черпак, який, за описом М. Я. Рудинського, мав грушоподібну форму, а у північно-західному кутку — уламки стінок ліпної посудини.

Курган № 29 (1929 р.) знаходився там же. Висота його 0,45 м, діаметр 12,5 м. Розкопки провадилися ямою радіусом 4,25 м. В центрі розкопу на рівні давнього ґрунту знайдено уламки миски і фрагменти великої посудини, прикрашеної наліпним валиком на тулубі. Чотирикутна в плані яма з округлими кутами (довжина — 1,85 м, ширина — 1,4 м, глибина 0,85 м) орієнтована з північного-північного сходу на південний-південний захід. Небіжчик лежав на спині головою на південний схід. В південно-західному кутку ями стояла куляста посудина, біля північної стінки знайдено уламки миски і фрагмент широко відкритої посудини, прикрашеної наліпним валиком під вінцями. Неповдалік від східної стінки лежала намистина.

Курган № 30 (1929 р.). Висота насипу 0,3 м, діаметр 10,5 м. Розкопки проведено ямою радіусом 4 м. Могильна яма неправильної чотирикутної форми з округлими кутами (довжина — 1,65 м, ширина — 1,5 м, глибина — 0,8 м) орієнтована з півночі на південь. На дні ями знаходились залишки кістяка. В південно-східному кутку знайдено миску, прикрашену наліпами, біля східної стінки — миску, поставлену на бік і фрагменти великої посудини з проколами під вінцями. Серед розкиданих кісток небіжчика знайдено невеликі чорні намистини.

Курган № 31 (1929 р.) знаходився в західній частині могильника. Висота його 0,35 м, діаметр 9 м. Розкопки проведено ямою радіусом 3,5 м. Поховальна яма виявлена у північно-східній частині розкопу на глибині 0,7 м. Вона мала чотирикутну в плані форму з округлими кутами (довжина — 2,85 м, ширина — 1,8 м, глибина — 0,9 м) і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Кістки поховання зрушені з місця. В південній частині ями знайдено уламки черепа, нижньої щелепи та зубів. Біля них лежали фрагменти миски, прикрашені «наліпами» по краю, та уламки ліпної посудини.

Курган № 32 (1946 р.) знаходився в північній частині могильника. Висота насипу 0,8 м, діаметр 21 м. Розкопки проведені ямою розмірами 8×8 м. В насипу, на глибині 0,3 м, знайдено два фрагменти днищ ліпних посудин, на глибині 0,4 м — уламок вінець і уламки стінок ліпних посудин з лощеною поверхнею. На глибині 0,6 м нижче горизонту відкрито поховальну яму чотирикутної не зовсім правильної у плані форми з округлими кутами (довжина—3 м, ширина—1,9—2 м, глибина—1,10 м), орієнтовану з північного-північного заходу на південний-південний схід. Стінки ями були обкладені деревом. На дні, в південно-східній її частині, знаходились залишки поховання, серед кісток якого

знайдено два уламки бронзової речі, два — залізних стрижнів, мабуть, від шпильки, і один — залізної речі. На одному з уламків збереглися залишки дерева. В засипці ями виявлено також уламки людських кісток, лощену миску конічної форми з опуклими стінками і виділеним дном (діаметр вінець 27 см) (рис. 6, 3), верхню частину горщика, прикрашену пальцевими вдавленнями по краю вінець і проколами нижче нього (рис. 6, 6), та бронзову дротяну каблучку діаметром 3 см з розплющеними та обрізаними кінцями, що заходили один за один (рис. 6, 5).

Курган № 33 (1946 р.) знаходився за 25 м на південний схід від кургану № 37. Висота його 0,9 м, діаметр 21 м. Розкопки проведені ямою розмірами 8×8 м. В насипу знайдено людські кістки і фрагменти ліпних посудин, прикрашених проколами і пальцевими вдавленнями по краю вінець, та уламок стінки лощеної посудини. В кургані виявлено чотири поховання.

Поховання № 1 знаходилось в північно-західній частині розкопу, на глибині 1,25 м. Небіжчик лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Ніяких речей біля нього не знайдено. Лише на плечевій кістці правої руки збереглися сліди окису міді.

Поховання № 2 знайдено в північно-східній частині розкопу на глибині 0,40—0,50 м нижче горизонту. Небіжчик лежав у скорченому положенні, головою на південний-південний схід. Над головою знаходився невеликий горщик, кілька уламків намистин: дрібних пастових та скляної голубувато-зеленого кольору. Горщик мав форму банки з відігнутими назовні вінцями, трохи опуклим тулубом і плоским дном. Він був прикрашений пальцевими вдавленнями по краю вінець і проколами нижче них. Колір горщика світло-коричневий, поверхня добре заглажена. Висота посудини 14 см, діаметр вінець 12 см (рис. 6, 7).

Поховання № 3 було виявлено в північно-східній частині розкопу, на глибині 1,35 м від вищої його точки. Небіжчик лежав на лівому боці з трохи зігнутими ногами, головою на південь, обличчям вниз. Руки протягнуті до обличчя. Біля ступні правої ноги небіжчика стояв розбитий невеликий горщик. З лівого боку від черепа знайдено уламок морської черепашки, очевидно, від прикраси, а за 50 см на схід від тазових кісток — купку вугілля.

Поховання № 4 знаходилось в південній частині розкопу. Могильна яма майже квадратної в плані форми з округлими кутами (довжина — 2,45 м, ширина — 2,15 м, глибина — 0,9 м) орієнтована з півночі на південь. На стінах ями збереглися залишки дерева, очевидно, від облицювання. Кістки поховання були розкидані по дну ями. Серед них в південно-східному кутку ями знайдено чотири скляних намистини червонувато-жовтого кольору і одну грановану з зеленуватого скла. В центрі ями — уламок залізного стрижня, ймовірно, від шпильки. Біля східної стінки ями стояв черпак (1), а поруч з ним лежав залізний ніж (2).

(1). Черпак з мілкою, широко відкритою чашечкою та округлим дном з ямкою в центрі. Ручка не збереглась. Колір чорний. Поверхня добре заглажена. Висота посудини 3 см, діаметр вінець 10,5 см (рис. 6, 8).

(2). Ніж залізний довжиною 6,2 см з вигнутою спинкою та залишками дерев'яного руків'я (рис. 6, 11).

Курган № 34 (1946 р.) був розміщений на 35 м на південний схід від кургану № 33. Висота його 0,3 м, діаметр 15—16 м. Розкопки проведені ямою розмірами 8×6 м. В кургані виявлено два поховання.

Поховання № 1 було впушеним в насип на рівень давнього ґрунту. Небіжчик лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на південь. Біля його черепа стояла миска (1), коло ніг — куляста по-

судина (2), проти кисті лівої руки лежало пряслице (3). Можливо до цього поховання належить і миска, знайдена на відстані 0,9 м в бік південного сходу від черепа.

(1). Миска мала напівсферичну форму з загнутим всередину краєм та виділене дно. Прикрашена конічними виступами, розміщеними симетрично по краю з трьох боків. Колір темний, поверхня заглажена. Висота посудини 11 см, діаметр 29—30 см (рис. 6, 10).

(2). Кубок з напівсферичною нижньою частиною, яка переходить у пряму високу шийку. Висота посудини 8,5 см, діаметр вінець 6 см (рис. 6, 9).

(3). Пряслице біконічної форми висотою 1,5 см.

Поховання № 2 було виявлене на глибині 0,9—0,95 м.

Чотирикутна в плані могильна яма з округлими кутами (довжина — 2,15 м, ширина — 1,8 м, глибина — 1,1 м) орієнтована з північного-північного заходу на південний-південний схід. На стінках ями збереглися сліди дерева від облицювання. На дні виявлені залишки кістяка. В різних місцях ями знайдено уламки залізних стрижнів, мабуть, від шпильок.

Курган № 35 (1946 р.) розташувався на 30 м на північний схід від кургану № 34. Висота його 0,20—0,25 м, діаметр 14 м. В насипу знайдено два невеликих уламки стінок амфори. В кургані виявлено два поховання.

Поховання № 1 дитяче, знаходилось в північній частині розкопу. Від кістяка збереглась частина черепа і декілька кісток.

Поховання № 2 було відкрито в центральній частині розкопу на глибині 0,8 м від поверхні. Чотирикутна в плані могильна яма була орієнтована з північного-північного заходу на південний-південний схід. Довжина її 2,25 м, ширина 2 м, глибина 1,3 м. На дні ями виявлено залишки кістяка поганої збереженості.

Курган № 36 (1946 р.) знаходився на 30 м на північний захід від кургану № 35. Висота його 0,3 м, діаметр 12 м. Розкопки проведено ямою радіусом 3 м. В східній частині насипу на глибині 0,25 м знайдено миску, що лежала догори дном. Вона мала конічну форму з опуклими стінками і невисоким піддоном. Колір сірий. Поверхня заглажена. Висота посудини 8 см, діаметр вінець 20,5 см (рис. 6, 13).

Нижче, на глибині 0,9 м від поверхні, в центрі насипу знайдено миску напівсферичної форми з загнутим всередину краєм і трохи виділеним дном, прикрашену симетрично розміщеними з трьох боків подвійними валиками, що спускаються від краю миски на плічка. Колір темно-сірий, поверхня добре заглажена. Висота посудини 10,7 см, діаметр 40 см (рис. 6, 12). За 70 см на захід від миски виявлено уламок точильного бруска довжиною 7 см і шириною 4 см та два уламки скляних намистин.

Курган № 37 (1946 р.) був розташований на краю північної частини могильника. Висота його 2,25 м, діаметр 36 м. Розкопки проведені ямою діаметром 14 м. Прямокутна в плані могильна яма з округлими кутами була орієнтована з півночі на південь. Розміри ями донизу зменшувалися: вгорі вони становили 3,2×2,9 м, внизу — 2,7×2,4 м. Глибина ями 1 м. Зверху вона була вкрита дерев'яним накатом, що складався з товстих колод, покладених в два ряди: один — вздовж східної і західної стінок, інший — перпендикулярно до нього. Довжина поздовжніх колод — 5—5,2 м, поперечних — 3,5 м. На стінках ями збереглися сліди знаряддя, яким копалась яма, у вигляді вузьких смуг шириною 6—7 см через кожні 15—20 см. На дні ями знаходилась частина черепа і декілька дрібних кісток. В засипці ями, в північно-східній її частині, знайдено три черпаки (1; 2; 3), в північно-західному кутку — уламки ліпних посудин, в південно-східному — кубок (4), дві

Рис. 7. Речі з курганів поблизу с. Мачухи:

1-7 — курган № 37; 8, 11 — курган № 38, поховання № 2; 9, 10 — курган № 38, поховання № 1.

залізни шпильки (5), намистину (6) і бронзовий наконечник стріли (7).

На залишках накату над північно-західним і південно-західним краями ями лежали фрагменти від трьох великих посудин.

(1). Черпак високий, глекоподібної форми з напівсферичною нижньою частиною і високою шийкою, що звужується до вінець, дно плоске. Ручка не збереглася. Колір сірий. Поверхня заглажена. Висота черпака 11,6 см, діаметр 9,2 см (рис. 7, 6).

(2). Черпак мілкий з широко відкритою чашечкою. Дно округле з якою посередині. Ручка з плоским відростком високо зводиться над краєм чашечки. Колір чорний. Поверхня лощена. Висота посудини 3,6 см, діаметр вінець 10,2 см (рис. 7, 5).

(3). Черпак за формою аналогічний описаному вище. Прикрашений

різьбленим орнаментом з інкрустацією у вигляді стрічок, що спускаються від плічок до дна. Колір чорний, поверхня заглажена (рис. 7, 4).

(4). Кубок має високу конусоподібної форми шийку, яка переходить у відігнуті, плоско зрізані вінця і сплющене дно. Колір коричневий, поверхня заглажена. Висота кубка 8 см, діаметр вінця 9 см (рис. 7, 1).

(5). Дві залізні шпильки довжиною по 14 см, шляпки не збереглися (рис. 7, 7).

(6). Намистина бочкоподібної форми з корнеола довжиною 2,8 см та шириною 1,5 см (рис. 7, 2).

(7). Бронзовий дволопатекий наконечник стріли довжиною 3,3 см з шипом на втулці (рис. 7, 3).

Курган № 38 (1946 р.) знаходився за 38—40 м від кургану № 32. Висота його 0,5 м, діаметр 15—16 м. В кургані виявлено два поховання.

Поховання № 1 було відкрито в північній частині кургану на глибині 0,5 м. Від похованого збереглися кістки ніг, накриті зверху мискою (1). Поряд з нею стояв горщик (2).

(1). Миска напівсферичної форми з трохи загнутим всередину краєм і виділеним дном. Зсередини прикрашена наколами, які з зовнішнього боку утворюють опуклини. По краю миски з трьох боків є виступи конічної форми. Колір чорний. Поверхня заглажена. Висота миски 15 см, діаметр вінця 34 см (рис. 7, 10).

(2). Горщик має форму витягнутої банки. Прикрашений наліпним валиком, розміщеним під вінцями, і наколами, що утворюють з внутрішнього боку опуклини. Колір коричневий. Поверхня заглажена. Висота горщика 19 см, діаметр вінця 15 см (рис. 7, 9).

Поховання № 2 знаходилося на глибині 0,7 м. Майже квадратна в плані могильна яма з округлими кутами (довжина — 2,9 м, ширина — 2,8 м, глибина — 1 м) орієнтована з північного-північного заходу на південний-південний схід. Стінки і дно ями були обкладені деревом. В південно-східному кутку краї облицювання обпалені. Кістяк не виявлений.

В заповненні ями знайдено фрагменти товстостінної посудини і уламків ручки черпака, на дні, в південно-західному кутку — миску, що лежала догори дном (1), біля східної стінки — черпак (2), в центрі ями — горщик (3), уламок залізного ножа з ознаками дерев'яного руків'я, три уламки залізних стрижнів, напевно, від шпильки та дрібні уламки скляної намистини зеленувато-голубуватого кольору.

(1). Миска напівсферичної форми з загнутим всередину краєм. Дно виділене. Діаметр вінця 45 см.

(2). Черпак з мілкою, широко відкритою чашечкою і ручкою, що високо зводиться над краєм. Дно округле з ямкою посередині. Перехід від шийки до тулуба виділений ребром. Прикрашений різьбленим орнаментом у вигляді трикутників. Колір чорний. Поверхня заглажена (рис. 7, 11).

(3). Горщик грубуватої виробки з короткою виділеною шийкою, відігнутими вінцями та широким дном. Колір чорний (рис. 7, 8).

КУРГАНЫ БЛИЗ с. МАЧУХА НА ПОЛТАВЩИНЕ

Резюме

Статья посвящена публикации курганов скифского времени близ с. Мачуха Полтавского района и области, исследованных М. Я. Рудинским в 1923—1925, 1929, 1946 годах. Полученные материалы являются важным источником по истории и археологии этого периода в бассейне р. Ворсклы.

Могильник открыт в 1922 г. М. Я. Рудинским и состоял из 160 невысоких насыпей. Из раскопанных 38 курганов большинство датируется VI в. до н. э. и только пять—V в. до н. э. В курганах было по одному погребению в неглубоких ямах с деревянным сооружением внутри. Встречались захоронения и в простых грунтовых ямах. Несколько захоронений находилось в насыпи курганов. Погребения одиночные, в пяти могилах обнаружены парные, в одном — тройное. Погребенные лежали на спине, головой на юг или с отклонением к востоку—западу. Скорченные захоронения с аналогичной ориентацией встречены в насыпи.

Инвентарь погребений довольно однообразный и состоял из керамики, небольшого количества предметов вооружения, конской узда и украшений.

В могилах VI в. до н. э. керамика представлена определенным набором посуды (черпаки, миски, кубки, горшки с валиком под венчиками), характерной для памятников этого времени бассейна р. Ворсклы и Лесостепного Правобережья. В курганах V в. до н. э. такие горшки отсутствуют. Вместо них встречаются горшки грубоватой выделки, украшенные проколами и пальцевыми ямками по венчику. Предметы вооружения и конской узды представлены изделиями, общими для скифской культуры Юго-Восточной Европы. Обращает внимание наличие среди украшений в захоронениях VI в. до н. э. большого количества бус.

Могильник принадлежал оседлому населению, поселение которого находилось рядом, по другую сторону яра в урочище «Десяте поле», частично исследованное М. Я. Рудинским в 1946 г.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, В. Д. ДЯДЕНКО

НОВІ СКІФСЬКІ ГОРОДИЩА І ПОСЕЛЕННЯ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ

У 1956—1957 рр. під час археологічної розвідки в зоні спорудження Кременчуцького водоймища на лівому березі Дніпра авторами виявлено два нових скіфських городища. Тоді ж знайдені залишки кількох поселень з керамікою скіфського часу.

Городища розташовані на високому корінному березі Дніпра поблизу сіл Крутьки і Васютинці Чернобаївського району Черкаської області, на відстані близько 20 км одне від одного. Поселення з скіфською керамікою виявлені на борівій терасі Дніпра в околицях с. Жовнин поблизу гирла р. Сули, біля с. Коробівка Золотоніського району та с. Мельники Чернобаївського району Черкаської області. Ці поселення розміщені на вузькій смузі берега Дніпра і між його лівими притоками — Супоем і Сулою. Територія відкритих поселень біля с. Коробівка, Мельники і частково Жовнина нині перекриті водами Кременчуцького моря (рис. 1).

Городище біля с. Крутьки знаходиться на північний схід від колишнього села¹. Воно займає мис корінного берега, обмежений з південного заходу природним крутим схилом високого берега Дніпра, а зі сходу — широкою Жадовицькою балкою. Висота мису над рівнем заболоченої заплави Дніпра — до 30 м.

З напільного боку городище, яке має в плані форму майже рівнобедреного трикутника, обмежене прямим валом з ровом перед ним (рис. 2). Довжина валу, що відділяє городище від плато, близько 500 м. Вал тягнеться з заходу на схід: від схилів стрімкого корінного берега Дніпра до Жадовицької балки, закругляючись тут на південь, частково вздовж самої балки². Загальна площа городища становить понад 20 га.

Висота штучного валу з боку рову від 3 до 5 і більше метрів (рахуючи від дна рову). Глибина самого рову 1,5—2 м, в східній частині — близько 3 м, ширина — понад 10 м. З напільного боку рів більш пологий, з боку валу — крутіший. Ширина його верхньої площадки понад 5 м. Всередині городища вал також більш пологий, в бік рову — крутіший. У зрізах окопів часів Великої Вітчизняної війни, розташованих на валу, а також у відслоненнях на схилах Дніпра, Жадовицької балки і сучасної дороги, що перерізає вал, добре простежується його структура. Верхня частина валу (до 1 м) складається з кількох шарів підсипки темного ґрунту. Нижче неї, до глибини 2,5—3 м, залягають шари глини, обпаленої до цегляного кольору, перемішаної з прошарка-

¹ У зв'язку з затопленням Кременчуцьким водоймищем великих площ, села Крутьки, Васютинці, Жовнин перенесені на нові місця.

² У місцевого населення цей напільний вал городища відомий під назвою «валок». Можливо, саме про цей «валок на горі» поблизу с. Крутьки повідомляє Л. В. Падалка в праці «Прошлое Полтавской губернии и ее заселение». Полтава, 1914 г., стор. 178.

Рис. 1. Скіфські поселення (1, 3, 5—8) і городища (2, 4):
 1 — Коробівка; 2 — Крутьки; 3 — Мельники; 4 — Васютинці; 5 — Жовни, ур. Біленкові Бурти;
 6—7 — Жовнинський острів; 8 — Жовни, ур. Васюни.

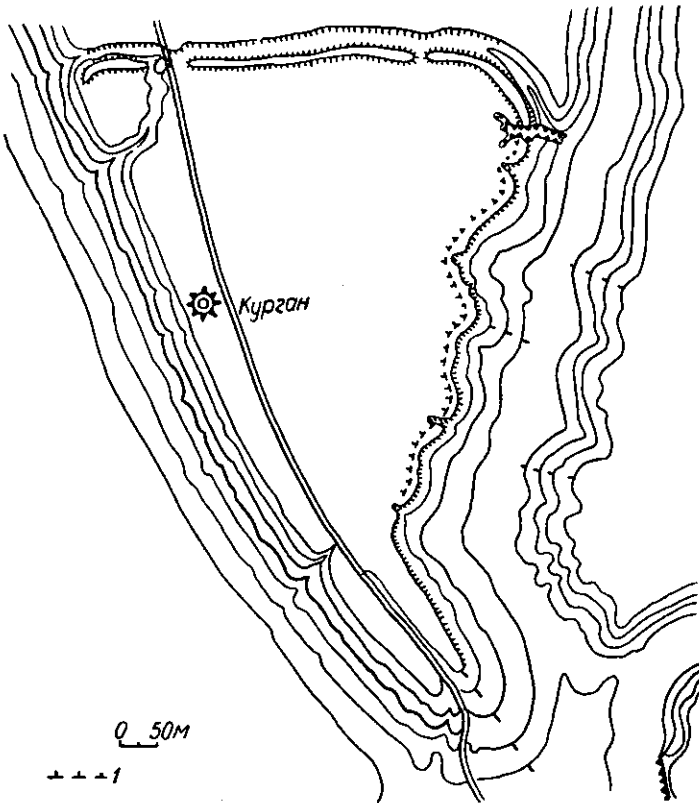

Рис. 2. Крутьки. План городища скіфського часу:
 1. Сліди ескарпування.

ми темного ґрунту, що становлять основу валу. Тут же місцями помітні сліди скупчень деревного вугілля (переважно від дубу).

Поблизу західного кінця валу, над долиною Дніпра, невелика частина городища відокремлена ще одним валом з ровом. Тут було створене додаткове укріплення — «дитинець». Розміри цього меншого укріплення — приблизно 50×50 м. З південного заходу між «дитинцем» і основною частиною городища вклинювався глибокий рів-балка, що, ма-

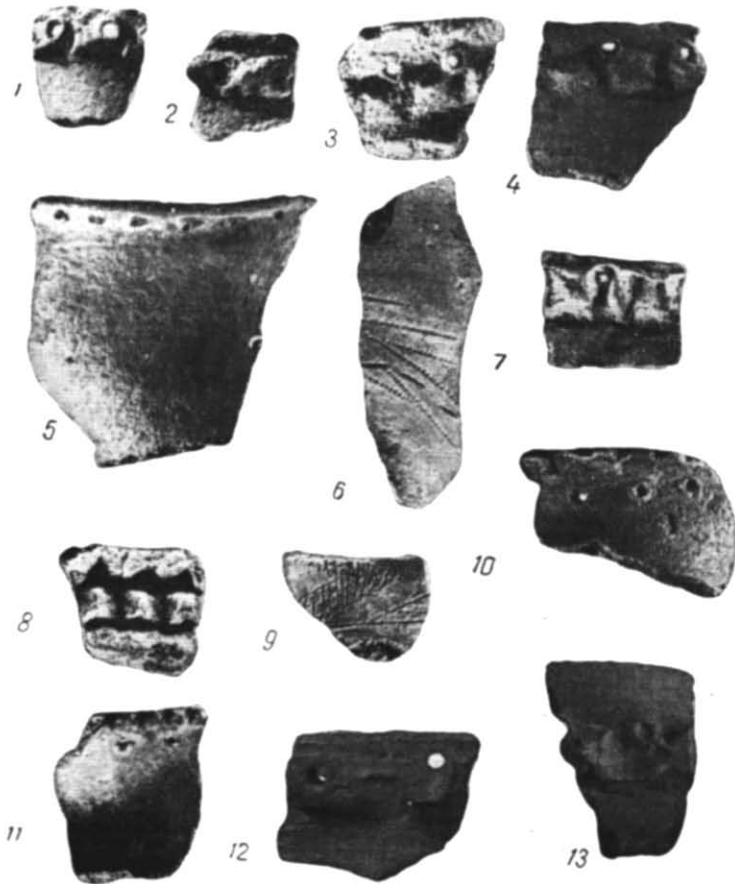

Рис. 3. Кераміка з городища і поселень скіфського часу Середнього Подніпров'я:

1, 2 — Крутьки; 3, 4 — Васютинці; 5 — Жовнин, ур. Біленкові Бурти; 6, 7 — Жовнинський острів; 8—11 — Коробівка; 12—13 — Мельники.

буть, служив спуском до Дніпра. В'їзд на городище знаходився, певне, ближче до східного кінця валу, що переривається тут проходом шириною 5 м. Цей в'їзд захищався з напільного боку природним яром, з яким тут зливався рів. Слід зазначити, що вали тут особливо високі й круті.

У верхній частині східні схили городища, майже на всьому протязі Жадовицької балки, мають виразні сліди штучного ескарпування висотою 5—6 м. Нижня частина ескарпу упирається в горизонтальну площину шириною від 2 до 5 м. У західній частині, на території городища, над долиною Дніпра біля дороги, височать залишки розкопаного кургану діаметром понад 30 м.

Спеціальні археологічні дослідження на городищі не проводились. У 1956—1957 рр. тут лише зібрано наземний матеріал, переважно в північно-східному краї городища. Серед знахідок — фрагменти ліпної архаїчної кераміки скіфського типу VI—V ст. до н. е. Знайдено близь-

ко 20 уламків, у тому числі вінця від горщиків з наліпним розчленованим валиком (рис. 3, 2) і наскрізними проколами під зрізом (рис. 3, 1), миски з наколами із внутрішнього боку (рис. 4, 1), уламки стінок, мабуть, амфор, точильний брусок з пісковика, кругле біконічне пряслице (рис. 4, 9), кістки тварин. Як повідомляють місцеві мешканці, на горо-

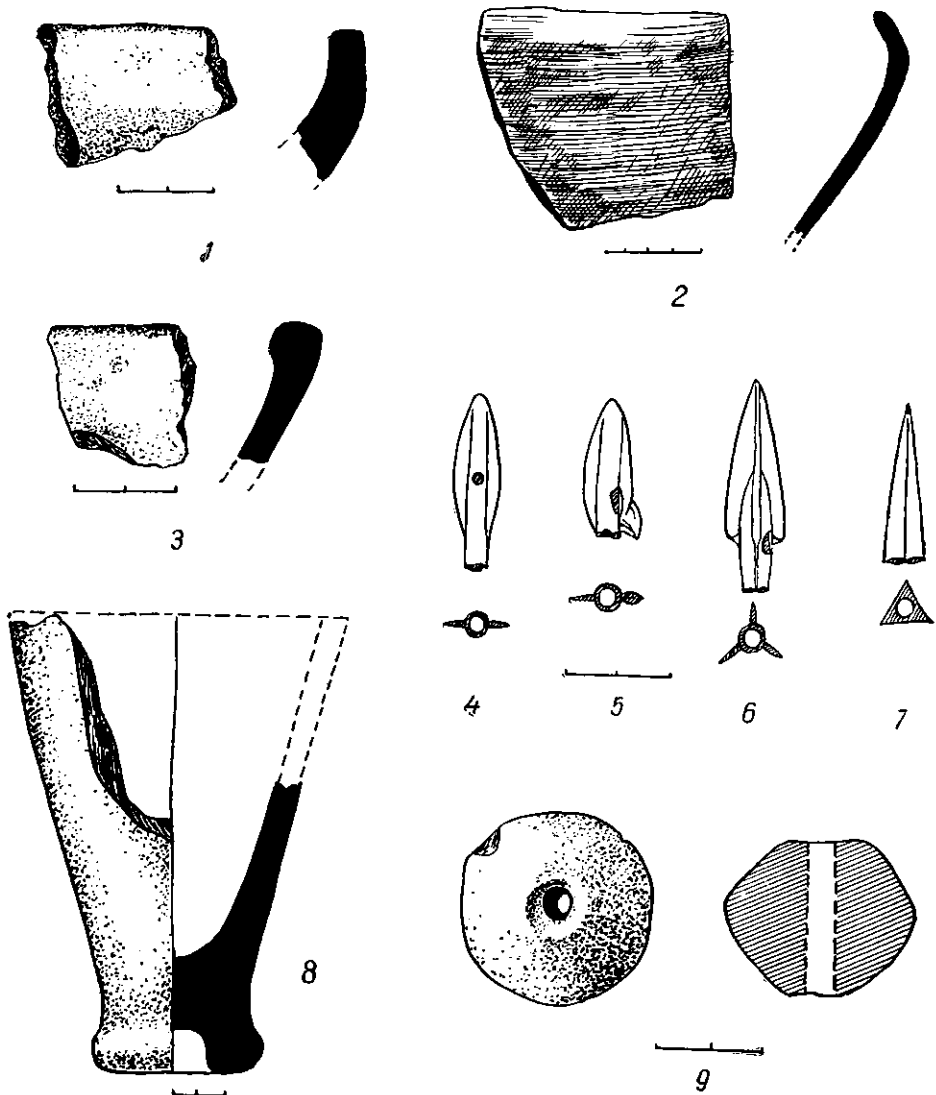

Рис. 4. Кераміка і вістря стріл з городищ і поселень скіфського часу: 1, 9 — Крутьки; 2 — Васютинці; 3 — Коробівка; 4—8 — Жовниця, ур. Біленкові Бурти.

диші у свій час знаходили бронзові наконечники стріл, в тому числі з бічним шипом, тощо.

Друге скіфське городище знаходиться за 2,5 км на захід від с. Васютинці, близько 1 км на південь від Журбина хутора, в ур. Юрченківка. Подібно до Крутьківського, воно розміщене на високому мисі корінного плато берега Дніпра і має форму, близьку до підтрикутної, площею близько 30 га (рис. 5).

З південно-західного боку городище обмежене стрімкими схилами Дніпра заввишки до 50 м, а з північного — заболоченою балкою «По-

півщина»³. З південно-східного боку городище оточує вал довжиною близько 650 м. Вал давно розорюється і розплився, його висота з боку рову — близько 1,5 м, ширина понад 35 м. Перед валом помітні сліди широкого (до 30 м) рову, що також дуже заплив. В середній частині вал має вигин у напільний бік. На його поверхні помітні плями червоного обпаленого ґрунту, трапляються шматки печини, скупчення вугілля від дубу тощо.

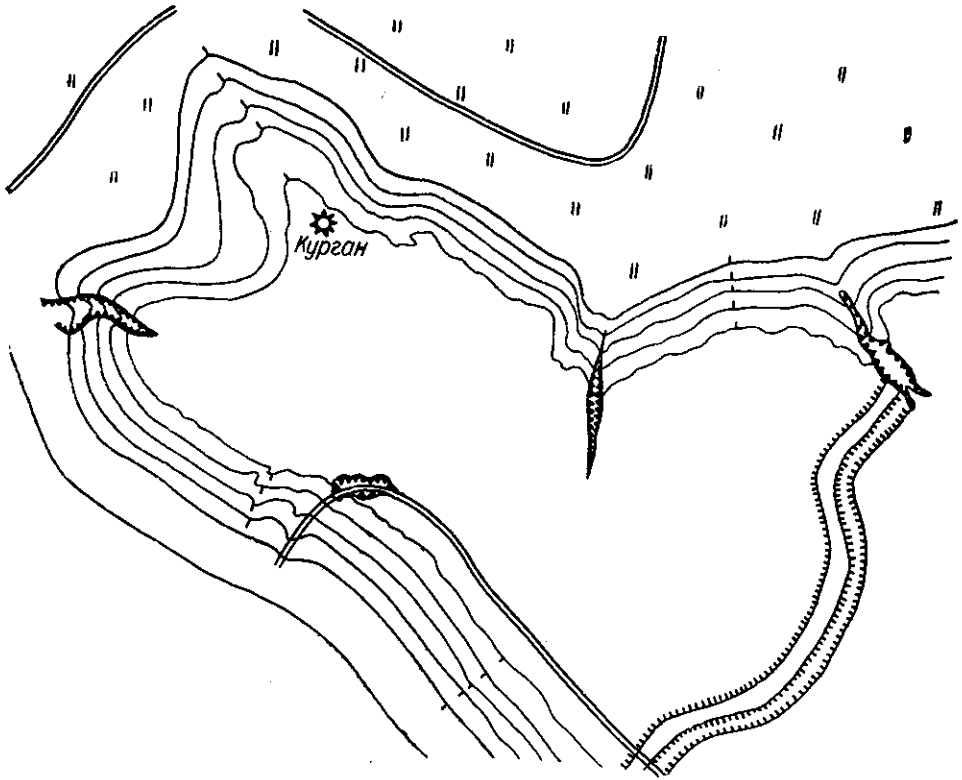

Рис. 5. Васютинці. План скіфського городища.

В центральній частині валу нами прокопана поперечна траншея довжиною 12 м, шириною 1 м (рис. 6). Напластування валу включають шар світло-жовтого суглинку завтовшки до 1 м, який залягає на поверхні похованого чорнозему приблизно такої ж товщини. Нижче йде материкова глина.

З напільного боку валу в шарі суглинку відмічено прошарок ґрунту, дуже насичений деревним вугіллям і шматками обвугленого дерева, в напрямку до напільного боку він виклинюється. Довжина прошарку понад 4 м, товщина з боку городища близько 0,7 м. Очевидно, як і на Крутьківському городищі, перед нами сліди згорілих дерев'яних споруд, що входили в конструкцію валу. Як відомо, наявність згорілих конструкцій, обпаленої глини всередині валів — одна з характерних особливостей ранньоскіфських укріплених городищ⁴.

У 1966 р., під час повторної розвідки, на крайньому північно-західному кінці городища, над балкою «Попівщина», неподалік від насипу,

³ План Васютинського городища знято в 1957 р. В. С. Драчуком.

⁴ І. В. Фабриціус. Тясминська експедиція.— АП, т. II. К., 1949, стор. 82, 83, 85; Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу в басейні С. Дінця.— Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 139—141; його ж. Городище скіфського времени у с. Караван на Харьковщине.— КСИА, вып. 7. К., 1957, стор. 61.

що мав вигляд кургану, нами виявлені залишки культурного шару. Тут, на відстані близько 50 м на південь від краю балки, на поверхні зібрано уламки посуду скіфського типу, глиняна обмазка з відбитками соломи, уламки обпаленого граніту, вугілля, кістки тварин тощо. Знахідки на поверхні ріллі розміщуються у вигляді скупчень діаметром близько 2—3 м на відстані 2—5 м, одне від одного. Скупчення належать, очевидно, залишкам глинобитних печей і печей-кам'янок від наземних жи-

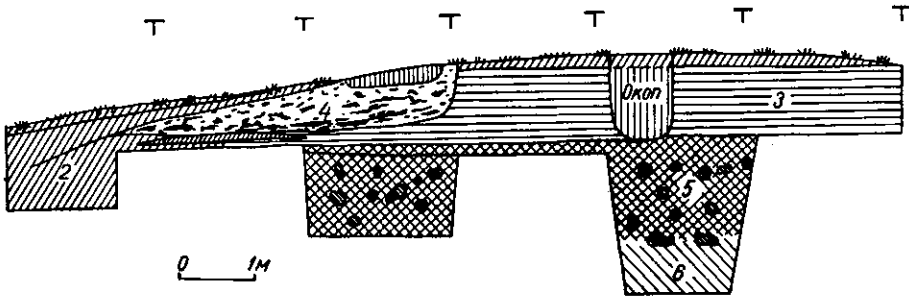

Рис. 6. Васютинське городище. Розріз через напільну половину валу:
1 — дерновий шар; 2 — гумусовий ґрунт; 3 — суглинок; 4 — прошарки вугілля і горілого дерева;
5 — похований чорнозем з кротовинами; 6 — материковий лес.

тел. Як показали дані зондажу, черені печей залягають на глибині близько півметра від сучасної поверхні. Всього тут зафіксовано до десятка подібних культурних плям.

Зразки кераміки, зібрані тут (близько 30 фрагментів), відносяться до того ж ранньоскіфського типу, що й на городищі біля с. Крутьки. Це — уламки ліпних товсто- і тонкостінних плоскодонних посудин діаметром до 40 см, слабо відігнуті вінця яких прикрашені наліпним розчленованим валиком, з суцільними проколами під краєм (рис. 3, 3, 4) або без них. Глиняна маса містить домішки товченого граніту і кварцю, поверхня злегка заглажена. Досить численні фрагменти сіроглиняних мисок із загнутими всередину вінцями діаметром до 35 см (рис. 4, 2). Вони мають ретельно заглажену внутрішню і лощену зовнішню поверхні, тісто добре відмуглене й обпалене. Кераміка з Васютинського і Крутьківського городищ знаходить аналогію в матеріалах скіфських пам'яток басейну р. Тясмин (Шарпівська група городищ)⁵, Київського Придніпров'я (Хотів)⁶ та ін.

За півкілометра на південний схід від Васютинського городища, на високому березі над долиною Дніпра, розташована курганна група. Вона складається з трьох земляних насипів діаметром понад 40 м і висотою до 5 м, витягнутих в одну лінію протягом 180 м. Культурних залишків при насипах, що розкопані частково, не виявлено.

Сліди чотирьох поселень скіфського часу виявлено на території та в околицях с. Жовнин Чернобаївського району.

Перше поселення в ур. Біленкові Бурти (східна частина колишнього села) розміщене на видовженій з півночі на південь гряді площею близько 600×200 м, що височіла до 15 м над рівнем р. Сули, неподалік від впадіння її в Дніпро. З півночі і сходу гряда обмивалася р. Сулою, з півдня і заходу обмежувалася природним похилим пониженням заплави Дніпра і Сули⁷. В південній частині урочища, на глибині понад 1 м,

⁵ І. В. Фабриціус. Тясминська експедиція 1947 р.— АП, т. IV. К., 1952, табл. II, 2, 6, 8.

⁶ Є. Ф. Покровська. Хотівське городище.— АП, т. IV. К., 1952, табл. II.

⁷ Виходячи з умов рельєфу, не виключено, що ця місцевість також була пристосована під укріплене городище, залишки напільних укріплень якого, можливо, знищені за час існування теперішнього села.

у лесі знайдене розмите водою скупчення уламків грецької амфори (днище, дві овальні ручки, стінки) (рис. 4, 8). Тут же знаходились залишки окислених залізних предметів: уламки округлої втулки (довжиною близько 15 см, діаметром 3,5 см), можливо, від списа; залізного леза (загальною довжиною понад 25 см, шириною 4,5 см); бронзові трилопатеві стріли завдовжки 3—4 см (рис. 4, 6, 7) тощо.

Знайдені уламки ліпних горщиків з валиком під вінцями або без валика, діаметром до 35 см, прикрашених невеликими наскрізними проколами (рис. 3, 5), дволопатеві лавролісті стріли (завдовжки 2,5 см і 3,5 см) з шипом і без нього (рис. 4, 4, 5) тощо.

Датуючи матеріалами поселення в ур. Біленкові Бурти, крім типової скіфської кераміки, є уламки амфор і вістря стріл. Амфорі з Жовнина можна відшукати аналогію серед матеріалів, виявлених у грецьких містах Південної України, зокрема в Боспорі, що датуються VI—V, частково IV ст. до н. е.⁸ За даними Г. І. Мелюкової, дво- і трилопатеві вістря стріл, аналогічні жовнинським, відносяться до кінця VII та VI ст. до н. е.⁹

Друге жовнинське поселення розташоване поблизу першого, за 3 км південніше колишнього села, в східній частині Жовнинського острова. Тут, навесні 1965 р. місцевим краєзнавцем М. Х. Лівашовим у розмивах піщаного берега знайдені характерні скіфські уламки горщиків з вінцями, прикрашеними масивними валиками, розчленованими пальцевими защипами, і наскрізними проколами під краєм (рис. 3, 7). Тут же зібрані фрагменти ліпних сіролискованих стінок, прикрашених геометричним орнаментом відтисків дрібнозубчастого штампа по плічках (рис. 3, 6). Останні можуть бути віднесені до початкового часу скіфського періоду (кінець VII — початок VI ст. до н. е.).

Третє поселення з аналогічною керамікою виявлене М. Х. Лівашовим у південно-західній частині Жовнинського острова в розмиві над колишньою заплавою. Сліди четвертого Жовнинського поселення зафіксовані мешканцем с. Жовнин А. В. Кравцем у 1965—1966 рр. в ур. Васюни. Тут, близько 3 км на північний захід від центру села, на краю надзаплавної тераси р. Сули, під мисом корінного плато серед інших знахідок зібрані уламки скіфської кераміки.

Коробівське поселення розміщене на західній околиці колишнього села, на краю борової тераси в ур. Пруська, яка підноситься над заболоченою заплавою лівого берега Дніпра на 4—5 м. На площі 300×60 м у видувах і шурфах зібрано численний керамічний матеріал та уламки печини. Кераміка представлена уламками горщиків, мисок і черпаків. Горщики за характером вінець поділяються на три групи. До першої з них відносяться досить товстостінні посудини з шорсткою поверхнею, прикрашені наліпним розчленованим валиком і наскрізними отворами або перлинами під зрізом вінець (рис. 3, 8). До другої — належать подібні ж кухонні горщики без наліпного валика під краєм. Їх вінця також прикрашені проколами або «перлинами» (рис. 3, 10, 11). Край вінець у обох групах посуду покритий защипами, рідше косими насічками. До третьої — відносяться тонкостінні неорнаментовані горщики з відхиленими назовні вінцями і гладким краєм. Частина горщиків прикрашена слабо виступаючим валиком, інколи розчленованим, розміщеним на плічках. Є декілька уламків «столового» посуду (горщики, черпаки), уламок верхньої частини горщика з проколами під вінцями, фрагменти стінок такого ж посуду, орнаментованого врізним геометричним візерунком (рис. 3, 9). Трапляються фрагменти мисок товсто- і тонкостінних з сіролисковою поверхнею, дещо загнутим всередину краєм

⁸ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М., 1960, табл. III, 10, 11; табл. IV, 11, в, е.

⁹ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов.— САИ, Д1—4. М., 1964, табл. 6-а, 2, 3; 3, 4, 7, 10; 1, 5; табл. 7-а, 1, 4, 13, 15; 7—10; табл. 8-а, 6, 7; 2, 4.

(рис. 4, 3). Уламки черпаків представлені фрагментами стінок і ручки посуду. Одна з них прикрашена геометричним врізним орнаментом у вигляді незаштрихованих смуг, сітки, трикутників тощо.

Сліди неукріпленого поселення скифського часу виявлені у 1956 р. поблизу с. Мельники. Поселення міститься трохи південніше колишнього села в долині Дніпра на віддалі 0,5 км від плато і близько 5 км від Крутьківського городища. На площі поселення у видувах піщаного підвищення в заплаві Дніпра зібрано 20 фрагментів кераміки, що спорадично трапляються на протязі 0,5 км. Кераміка цілком аналогічна знахідкам Крутьківського і Васютинського городищ. Серед знахідок: вінця з наліпним розчленованим валиком і проколами (рис. 3, 12, 13), уламки стінок з чорним і сірим лискуванням (миски, черпаки), уламок овальної в розрізі ручки тощо.

Отже, виявлені в долині Середнього Дніпра на лівобережжі Черкащини нові городища і поселення за характером знахідок близькі між собою. На підставі аналогій вони здебільшого можуть бути віднесені до ранньоскифського часу і датуватися кінцем VII—VI ст. до н. е.

Пам'ятки розглядуваного періоду на Середньому Подніпров'ї Лівобережжя, зокрема в долині Дніпра, майже зовсім не були відомі¹⁰. Тому описані городища і поселення в значній мірі заповнюють білу пляму на археологічній карті скифського часу Середньої Наддніпрянищини.

Д. Я. ТЕЛЕГИН, В. Д. ДЯДЕНКО

НОВЫЕ СКИФСКИЕ ГОРОДИЩА И ПОСЕЛЕНИЯ НА СРЕДНЕМ ДНЕПРЕ

Резюме

В 1956—1963 гг., во время исследований на территории затопления Кременчугской ГЭС, между устьями рек Супоя и Сулы были обнаружены новые городища и поселения скифского времени. Среди них два больших городища мысового типа у сел Крутьки и Васютинцы Чернобаевского района Черкасской области площадью до 30 га каждое. С напольной стороны они ограждены рвом и валом с обгоревшими внутри конструкциями, аналогичными тясминской группе городищ. Шесть неукрепленных поселений у сс. Коробовка, Мельники и Жовнин Черкасской области, расположены в пойме Днестра. Городища и поселения по находкам местной и привозной керамики, наконечников стрел можно датировать в основном концом VII—VI вв. до н. э.

Вновь выявленные пункты на левом берегу Среднего Днестра заполняют пробел в археологической карте, помогая установить характер поселений и культуры местного оседлого населения в скифское время, изученных на этой территории еще очень слабо.

---

¹⁰ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА, № 104. М., 1961, рис. 2.

Т. М. ВИСОТСЬКА

ГОРОДИЩЕ АЛМА-КЕРМЕН У КРИМУ

У передгір'ї південно-західного Криму відомо чимало пам'яток пізньоскіфської культури, які до останнього часу майже не досліджувались. У 1954 р. під керівництвом Є. В. Веймарна були проведені роботи на городищі Алма-Кермен та прилягаючих до нього селищах, а також відкрито могильник¹, що належав городищу. Цим було покладено початок дослідженню цікавого комплексу пам'яток пізньоскіфської культури в південно-західному Криму. Пізніше розкопки городища продовжувались у 1959—1967 рр.

Городище Алма-Кермен розташоване на лівому березі р. Альми, в середній її течії, на невеликому горбі, що височить над рівнем ріки на 30 м. Північний схил його крутий, а інші більш похилі. Площа городища 1,3 га. Половину городища займає сучасне кладовище (рис. 1).

Всього на городищі Алма-Кермен розкрито площу понад 1000 м², на якій виявлені залишки будівель та культурні нашарування трьох періодів (рис. 2).

В нижніх шарах городища знайдені окремі уламки ліпної кизилкобинської кераміки VI—V ст. до н. е. На північному схилі горба виявлено культурний шар цього часу потужністю 0,3 м. Очевидно, ще до появи скіфів тут існувало поселення.

З найбільш раннім періодом життя городища скіфського часу пов'язаний перший будівельний період. В цей час тут споруджується оборонна стіна, залишки якої добре збереглися в північно-західній частині плато. Стіна складена з крупного необробленого каменю-вапняку на глині. Вона мала два панцира і забутовку з дрібніших каменів. Товщина стіни 3,5 м (рис. 2). Стіна простягалася з північного сходу на південний захід, відділюючи тилову частину городища, де, ймовірно, був акрополь.

Житла першого будівельного періоду представлені кількома залишками стін, що частково збереглися, складених з необробленого вапняка на гязі. Приміщення прямокутної форми, іноді з заокругленими кутами (рис. 2). Підлога деяких з них заглиблена на 0,2 м нижче рівня основи стін. Останні, товщиною 0,4 м, збереглися на висоту 0,2—0,7 м і збудовані на тонкому культурному шарі (0,1 м), нижче якого йшла материкова глина.

До раннього періоду існування городища належить 25 зернових та господарських ям грушоподібної та циліндричної форми різних розмі-

¹ Звіт Є. В. Веймарна про роботу гірничого загону археологічної експедиції Кримського філіалу АН УРСР та Бахчисарайського історико-археологічного музею в 1954 р. Науковий архів ІА АН УРСР (Сімферополь); Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е. біля с. Завітне.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 95—109.

рів: верхній діаметр від 0,25 до 1,9 м, глибина до 2 м. В деяких ямах виявлені поховання собак.

Археологічний матеріал, що супроводжує перший будівельний період, нечисленний і представлений уламками лощеного посуду, серед якого є фрагменти з загнутими всередину краями та плоскими ручками,

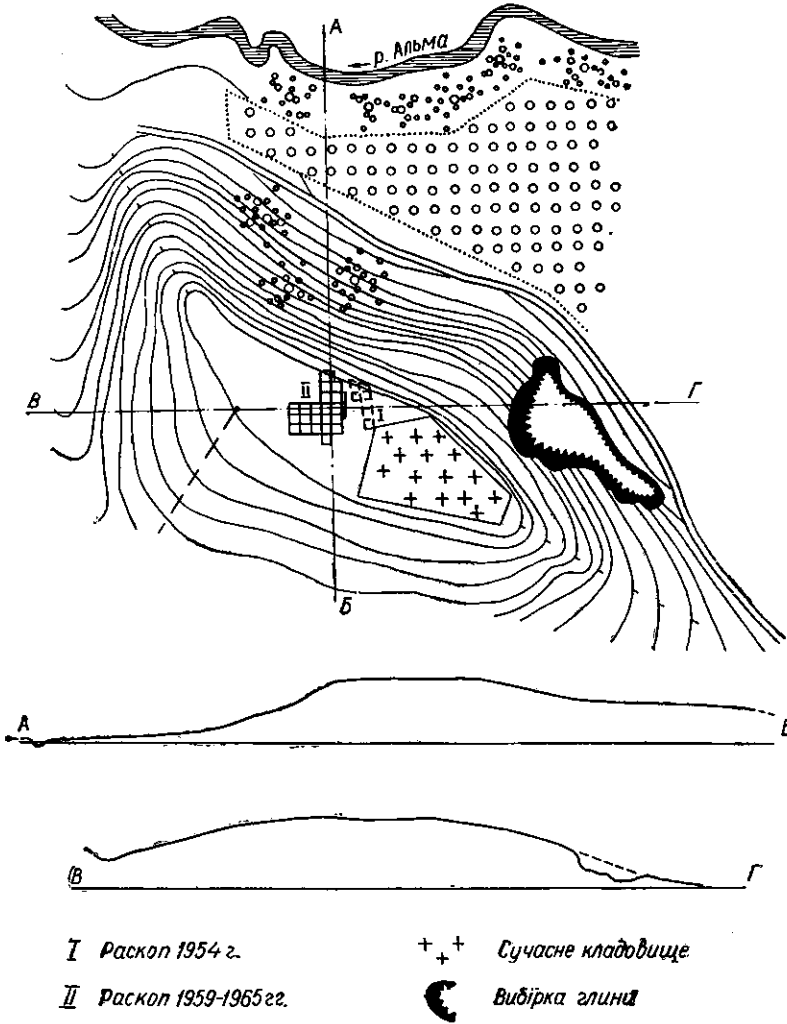

Рис. 1. План городища Алма-Кермен.

прямокутні та круглі жаровні, глиняні підставки (баранчик) для вогнища. Уламки двоствольних ручок коських та псевдокоських амфор датують перший будівельний період II ст. до н. е.— I ст. н. е.

До другого будівельного періоду відносяться залишки фундаменту великої споруди, можливо огорожі, що значно відрізняється характером кладки від споруд першого періоду. В окремих місцях фундамент, складений з бутового каменю на вапняковому розчині з галькою, зберігся на висоту 0,8 м, товщина його 1,6—1,7 м (рис. 2, II)². На жаль, значна частина фундаменту знищена пізнішими будівлями, тому судити про розмір споруди можна лише приблизно. Але є підстави для ствердження, що споруда була великою, орієнтованою з північного за-

² Аналогічний розчин відомий на Хараксі. Див. В. Д. Блаватский. Харакс.— МИА, № 19. М., 1951, стор. 54.

ходу на південний схід. Оскільки фундамент зберігся на висоту 0,8 м і на ньому знаходилося подвір'я будинку (як побачимо нижче) II—III ст. н. е., то розглядувана нами будівля не могла виникнути раніше II ст. н. е. Спорудження її, судячи із застосування вапнякового розчину, пов'язане з перебуванням на городищі загону римських легіонерів. Декілька споруд відносяться до третього будівельного періоду. На

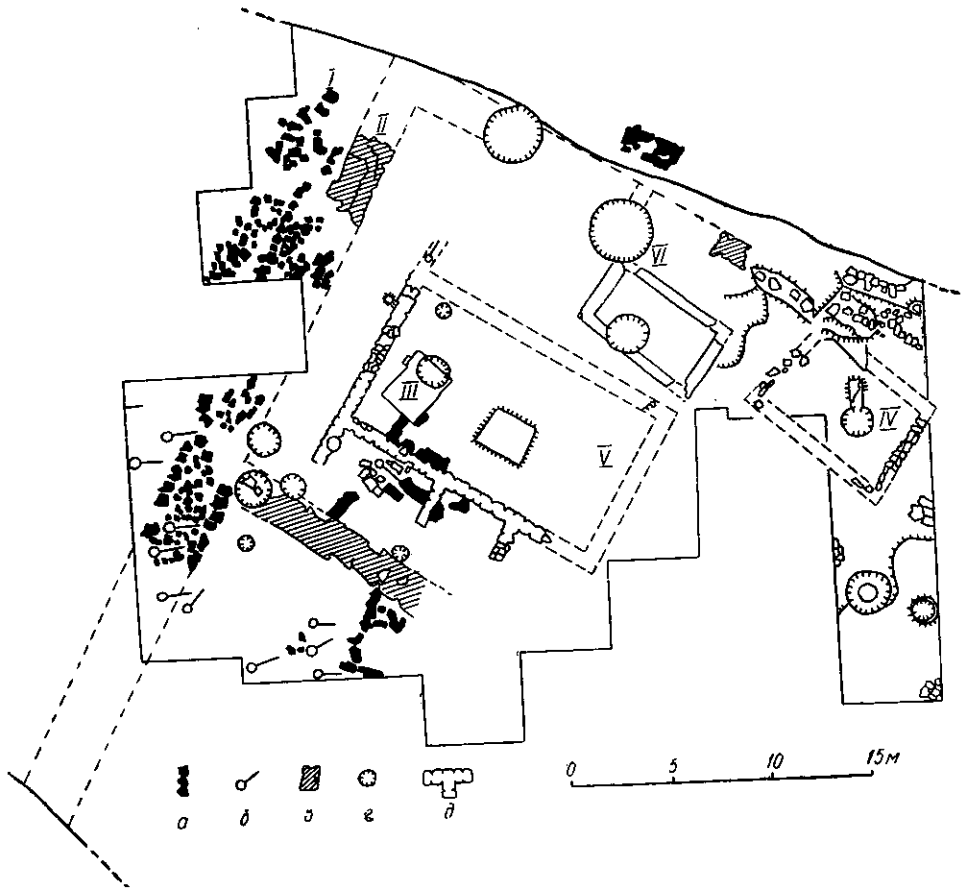

Рис. 2. План розкопу 1954, 1959—1967 рр.:

а — залишки першого будівельного періоду; *б* — кістяки похованих; *в* — залишки другого будівельного періоду; *г* — ями; *д* — залишки третього будівельного періоду; *I* — оборонна стіна; *II* — залишки споруди римського часу; *III* — жертвник; *IV* — залишки господарської споруди; *V* — будинок з фресками; *VI* — склоробна майстерня.

рівні підосви фундаменту стін описаної вище будівлі здійснювався прямокутний майданчик (3,35×2,30 м) заввишки 0,5 м (рис. 2, III). Він був зроблений з добре утрамбованого камення неправильної форми — відходів, що утворились при обтесуванні каменів (рис. 3). Мабуть, в давнину поверхня майданчика була відштукатурена та пофарбована. Про це свідчать шматки білої та зеленої штукатурки, що збереглися в окремих місцях на поверхні майданчика. Майданчик був своєрідним вівтарем для жертвоприношень. На його поверхні виявлено велику кількість уламків світлоглиняних амфор II—III ст. н. е., уламки червонолакових та скляних посудин, а також багато кісток домашніх тварин. Можливо, тут відбувались жертвоприношення перед закладкою будинку. При розбиранні жертвника з'ясувалось, що крім камення, для його спорудження були використані уламки розписної штукатурки та рельєфних прикрас з вапняку та гіпсу. Розписна штукатурка відрізняється високою якістю та різнобарвною гамою фарб. Рельєфні деталі мають різнома-

нітний малюнок, на деяких з них помітні сліди чорної та червоної фарб.

На жаль, знайдені уламки не дозволяють реконструювати ні розпис стін, ні орнамент карнизів, але вони свідчать про існування на горіщі парадного будинку з фресковим розписом.

До цього ж часу належать залишки стін товщиною 0,5 м, складені з бутового каменю на вапняковому розчині. Будівля орієнтована з північного сходу на південний захід. Виявлені залишки стін дозволяють встановити розмір приміщення 6,5×7 м (рис. 2, IV). Будову, певно, пе-

Рис. 3. Жертовник.

рекривав односхилий черепичний дах, про що свідчить завал черепиці вздовж південно-східної стіни, в тому числі 14 уламків з клеймами Клавдієва легіона³. Судячи з уламків, плоска черепиця мала розміри 0,3×0,4 м. Підлога в приміщенні була глинобитною, мазаною. Майже в її центрі знаходилася яма глибиною 1,5 м, діаметром 1,3 м, в якій знайдена бронзова херсонеська монета I ст. н. е. і значна кількість уламків амфор. Судячи з їх числа в ямі було близько 15 амфор. Тут же стояв розбитий і відремонтований ще в давнину піфос. Його тріщини закріплені свинцевими скобами. Збереглась нижня частина піфоса заввишки 1,5 м. В заповненні приміщення знайдені уламки амфор та ліпного посуду. Очевидно, ця господарська споруда загинула від пожежі, тому що під черепицею, що обвалилася, простежувався досить значний прошарок гару.

На південь від приміщення розташовані залишки другої будівлі господарського призначення, розкопаної лише частково, яка також відноситься до третього будівельного періоду. Тут, на глинобитній підлозі, знаходилося кругле вогнище (діаметром 0,7 м, висота бортиків 0,15 м, товщина — 0,1 м), яке добре збереглося. Навколо нього лежала велика кількість рифлених амфор (судячи з уламків їх було 54). В шийках деяких з них збереглися затички з випаленої глини. Крім того, знайдено багато уламків посудин, обгорілих кісток домашніх тварин, вугілля, попелу, зерен пшениці. Тут же лежали 30 кам'яних грузил пірамідної

³ За складом, формою та характером клейма черепиця аналогічна херсонеській, з штампом того ж легіону. Див. В. В. Борисова. Черепиця с клеймами римських легіонів.— Сообщения Херсонесского музея, вып. II. Симферополь, 1961, стор. 141, рис. 2.

форми та обвуглені плахи довжиною 0,55 м, шириною 0,33 м, можливо, від крокв, що обвалилися під час пожежі.

До цього ж будівельного періоду відносяться залишки великого прямокутного будинку розміром 13×8,5 м (рис. 2, V). Добре збереглися північно-західний та південно-західний фундаменти стін з рваного каменю на вапняковому розчині з піском та галькою; товщина фундаменту 0,6—0,7 м. Фундамент північно-східної та південно-східної стін не

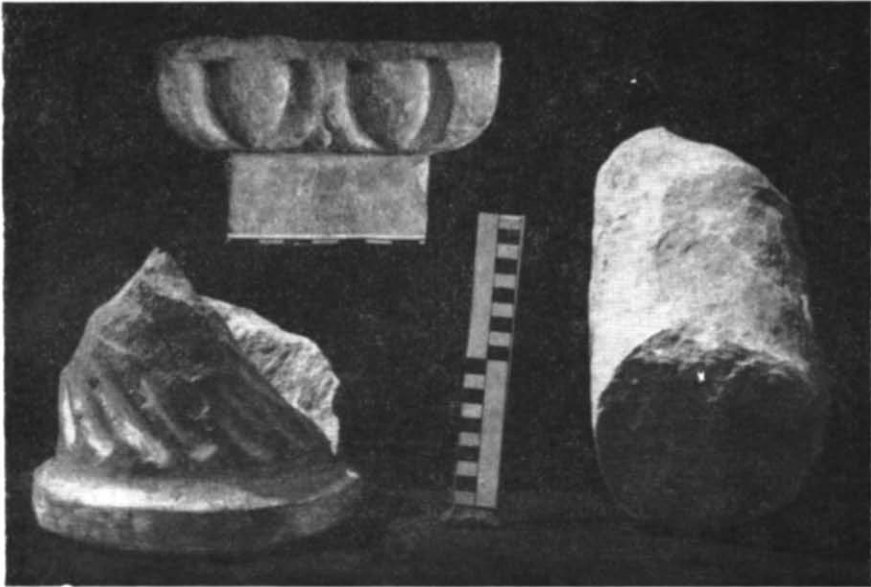

Рис. 4. Архітектурні деталі.

зберігся. Самі стіни були складені частково з саманної цегли, частково з каменю, а відрізок північно-західної стіни довжиною 2,1 м — з необробленого каменю на глині. Висота стіни, що збереглася, 1 м. Всередині стіни були відштукатурені та розписані. Знайдена велика кількість дрібних уламків розписної штукатурки; фарбування їх досить різноманітне. Переважає червона фарба темного тону, аналогічна забарвленню панелей в будинку римського часу, який відкрито В. В. Борисовою в районі Херсонської цитаделі⁴.

Уламки штукатурки та окремі фрагменти, що збереглися в приміщенні, відкритому на Алма-Кермен, дозволяють припустити, що вздовж стін йшла темно-червона панель, вище якої знаходились білі прямокутники, облямовані червоною фарбою. Остання поверхня стіни, очевидно, була заповнена різнокольоровим візерунком, смугами та ін. Реконструювати розпис не можна, але її наявність свідчить про парадний характер цього приміщення.

В Північному Причорномор'ї відомо порівняно небагато будинків з розписними стінами⁵. Однак за останній час у Неаполі Скіфському⁶ та в Козирках⁷ відкриті залишки фрескового живопису.

⁴ В. В. Борисова. Отчет о раскопках цитадели в 1958 г. Архив ДХМ, стор. 7.

⁵ Е. И. Леви и А. Н. Карасев. Дома античных городов Северного Причерноморья. Очерки истории культуры. М.—Л., 1955, стор. 241.

⁶ И. В. Яценко. Декоративная роспись общественного здания в Неаполе Скифском.—СА. М., № 14, 1960, стор. 100.

⁷ А. В. Бураков. Городище біля с. Козирки, поблизу Ольвії.—АП, т. XI. К., 1962, стор. 84, табл. VII, 9; його ж. Известково-гипсовые карнизы и фрески Козырского городища.—Культура античного мира. М., 1966, стор. 53—62.

Підлога в будинку була глинобитна, мазана, товщина обмазки різна. В місцях, що краще збереглися, вздовж стіни, вона досягла 0,2 м, ближче до центра — лише 0,05 м.

В північно-західній стіні знаходиться дверний проріз, укуси якого зроблені з саманних цеглин, були відштукатурені та пофарбовані. Збереглась на початковому місці нижня частина укусу, пофарбованого по штукатурці червоною фарбою. Ширина прорізу 1,25 м. Можливо, він

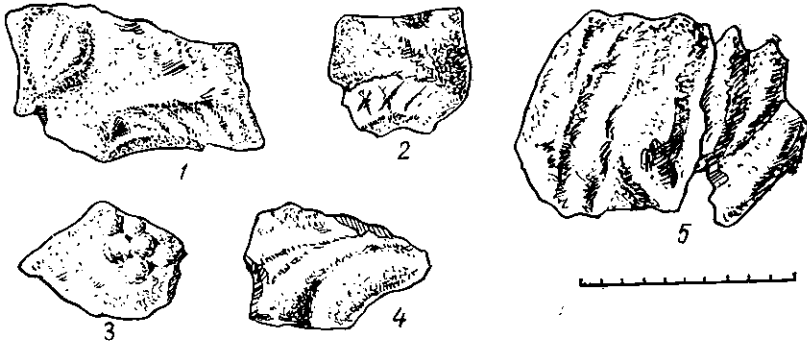

Рис. 5. Уламки каменів з рельєфним орнаментом.

вів до приміщення, що знаходилося під легким навісом, тому що залишків стін тут не виявлено. Підлога його була складена з шару утрамбованого кам'яного отесу в деяких місцях товщиною до 0,2 м. Стінка складена з каменю, з зовнішнього боку відштукатурена та пофарбована. На початковому місці збереглась темно-червона панель заввишки 0,5 м від підлоги (площею 0,5×0,5 м).

Укуси дверного прорізу в південно-західній стіні були складені з рваного каменю. Біля південно-східного укусу збереглась відштукатурена саманна цегла, якою була викладена дверна коробка. Поріг зроблений з дерева. На всю ширину прорізу — 1,25 м — простежена горла дерев'яна плаха 0,1 м товщиною. Проріз виходив до дворику, вимощеного кам'яними плитами. Серед плит знаходилась добре випалена квадратна цегла (0,75×0,75 м) з рельєфними борозенками по краях та в центрі. Очевидно, вона потрапила сюди внаслідок вторинного використання. Подібна цегла, але меншого розміру, відома на Хараксі⁸. На подвір'ї знайдена половина круглого плоского каменю діаметром 2,2 м, товщиною 0,25 м. Можливо, це частина нижнього жорнова.

На відстані 0,6 м від дверного прорізу до будинку прилягають паралельні, розташовані один від одного на 2,85 м кладки фундаменту якоїсь прибудови, можливо, господарського приміщення (рис. 2). Можливо, прибудови були і з північно-західного боку будинку: тут простежується вибірка фундаменту з слідами глинобитної підлоги.

Покрівля будинку підтримувалася дерев'яними кроквами; це стверджується залишками плах, великою кількістю кованих цвяхів, шматками саманної цегли з отворами від дерев'яних стояків. Ям від стовпів, які підтримували перекриття, на глинобитній підлозі не виявлено. Покрівля була черепична. Велика кількість фрагментованої черепиці вздовж південно-західної стіни приміщення, куди, очевидно, під час пожежі упала покрівля.

З північно-східного боку до будинку прилягала склоробна майстерня з трьома печами (рис. 2, VI) — двома круглими для варки скла, та прямокутної для охолодження готових виробів⁹. На захід від печей зна-

⁸ В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 255, рис. 4—6.

⁹ Докладно про це див. Т. М. Висотська. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму. — Археологія, т. XVI. К., 1964.

ходився глинобитний майданчик, на якому готували шихту. Тут знайдені свинцеві пластинки та злитки свинцю, а також скляний бій, який добавляли до шихти для полегшення плавки. Тут же знайдено характерний виробничий брак. На сході між печами був другий майданчик, де працював складув. Численні фрагменти скляних виробів цієї майстерні дають можливість судити про оригінальні та різноманітні форми посуду. Майстерня датується II—III ст. н. е. Тут під час розкопок була знайдена монета імператора Марка Аврелія.

Крім фрагментів скла при розкопках будинку та прилеглих до нього ділянок знайдені різноманітні предмети ремесла та побуту.

Архітектурні деталі:

1) два фрагменти нижньої частини колони з мармуроподібного вапняку, яка звужується вгору, і з гвинтоподібною нарізкою. Діаметр основи 0,2 м (рис. 4, 2);

2) уламки круглої колони з мармуроподібного вапняку, що звужується вгору. Найбільший її діаметр 0,17 м (рис. 4, 3);

3) зубець карнизу іонійського ордеру (рис. 4, 1);

4) підставка для встановлення колони або дерев'яного стовпа з круглим отвором в центрі (діаметром 0,2 м) з добре обробленого вапняку;

5) декілька фрагментів з вапняку з рельєфними зображеннями: а) уламок вапняку (12×6,5 см) з зображенням листа плюща, нижче якого знаходиться джгут (рис. 5, 1); б) уламок (6,5×5 см) з зображенням джгута з хрещатими зарубками (рис. 5, 2); в) два фрагменти (9×12; 6×6 см) рельєфної плетінки (рис. 5, 4, 5); г) невеликий фрагмент (5×7 см) з рельєфним зображенням нижньої частини виноградної грони (рис. 5, 3); д) фрагмент (11×18 см) з рельєфною смугою в центрі;

6) велика кількість каміння, поверхня якого оброблена різними інструментами.

У 1960 р. було знайдено знаряддя каменяра — залізна кирка з двома робочими кінцями — гострим і широким (5 см) та отвором для держака (рис. 6). Крім того, для отесування каменю, очевидно, використовувалась зубатка (один з поширених інструментів у римських каменярів). Борозенки, що залишалися на камені, сприяли зв'язку штукатурки з каменем. Подібна обробка каменю широко представлена в римському загоні Заальбурга, де знайдена різноманітна каменотесна зброя та оброблений камінь¹⁰.

До архітектурних прикрас слід ще віднести частину саманного карнизу.

Ми не можемо встановити, якому приміщенню належать усі перераховані архітектурні деталі. Проте вони дозволяють припустити існування на городищі будинку іонійського ордеру.

Фрагменти архітектурних деталей, римські монети (у 1954 р. на городищі знайдено дві монети Каракалі, одна — Антонія Пія), розміри будинків, розписна штукатурка, застосування вапнякових розчинів, склоробна майстерня, червонолаковий посуд, в тому числі блюда

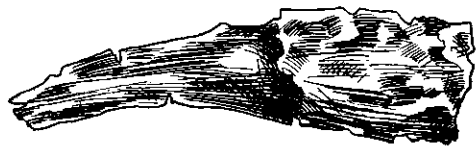
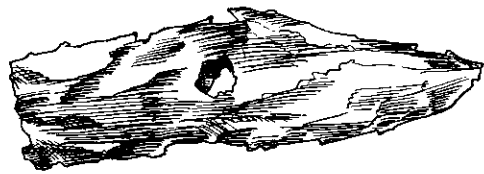

Рис. 6. Знаряддя каменотеса.

¹⁰ J. Jacobi. Das Römerkastell Saalburg, Homburgvorder. Höhe, 1897, стор. 196, рис. 24, 25, 32.

з рельєфним орнаментом, нарешті 14 черепиць з клеймами XI Клавдійового легіону — все це в достатній мірі підтверджує перебування на городищі римського військового легіону. Основним пунктом римської окупації Таврики, як відомо, був Херсонес, до гарнізону якого входили солдати XI Клавдієвого легіону. Спираючись на Херсонес, римляни, очевидно, проводили звичайну для них політику освоєння та підкорення нових територій на півострові.

Відома думка про існування сухопутного шляху між Херсонесом та Хараксом¹¹ підтверджується знахідками останніх років¹². Можливо, городище Алма-Кермен було пов'язане з Херсонесом, подібно Хараксу, сухопутним шляхом. Для цієї мети могла бути використана найважливіша магістраль пізньоскіфської держави, яка сполучала Неаполь Скіфський з Херсонесом та мала відгалуження в бік Алма-Кермена. Найближчий шлях до моря від городища йшов вздовж Альми. Цілком можливо, що сухопутний шлях сполучав Алма-Кермен з великим приморським пізньоскіфським городищем, розташованим в гирлі р. Альми. Городище Алма-Кермен, розташоване на перехресті шляхів, що ведуть у глибину Скіфії, повинно було грати для римлян важливу стратегічну роль.

Сам факт проникнення римлян в глибину півострова, встановлений внаслідок розкопок, надзвичайно важливий щодо розв'язання питання про характер римської окупації Криму¹³.

Більш розвинена римська культура повинна була накласти відбиток на місцеву культуру, проте остання виявилась стійкою. Це особливо помітно на матеріалі алма-керменського некрополю, який хоч і зазнав римського впливу (римські речі в поховальному інвентарі, поодинокі поховання в амфорах), в цілому зберігає скіфо-сарматські риси¹⁴.

В першій половині III ст. н. е. римські війська починають залишати Херсонес¹⁵, а в середині III ст. вони йдуть з Хараксу¹⁶. Очевидно, до цього часу можна віднести визволення Алма-Кермена від римської залежності, початок якої, імовірно, відноситься до першої половини II ст. н. е.

Після відходу легіонерів настає останній період в житті городища Алма-Кермен. Будівлями, створеними римлянами, стало користуватися місцеве населення. В центрі приміщення, з фресками на поверхні підлоги, знаходився ретельно згладжений майже квадратний глинобитний майданчик (2,2×1,9 м). Він був піднятий над рівнем підлоги на 0,1 м. Сліди розпису на ньому відсутні. Аналогічні майданчики, звичайно ритуального призначення і завжди розписні, відомі у фракійському місті Севтополісі, на скіфському городищі Золота Балка і в Тірі¹⁷.

Відомо, що XI Клавдійовий легіон стояв в Нижній Мезії. Значною мірою він поповнювався місцевим населенням¹⁸. Тому елементи фракійської культури в Північне Причорномор'я могли переносити легіоне-

¹¹ М. И. Ростовцев. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре.— ИАК, вып. 40. СПб., 1911, стор. 9; В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 289.

¹² Э. И. Соломоник. Алтарь Немесиды из Херсонесса.— ВДИ, № 2. М., 1960, стор. 137.

¹³ В. Н. Дьяков. Таврика в эпоху римской оккупации. Ученые записки Московского Государственного педагогического института им. В. И. Ленина, т. 28, вып. 1. М., 1942, стор. 62.

¹⁴ Н. О. Богданова. Вказ. праця, стор. 108.

¹⁵ В. Н. Дьяков. Вказ. праця, стор. 90.

¹⁶ В. Д. Блаватский. Вказ. праця, стор. 259.

¹⁷ Д. И. Дмитриев. Севтополь — фракийский город.— СА. М., № 1, 1957, стор. 207; М. И. Вязмитина. Золота Балка. К., 1962, стор. 209, рис. 86, 7; А. И. Фурманська. Розкопки Тіри в 1958 р.— АП, т. XI. К., 1962, стор. 131.

¹⁸ Е. М. Штаерман. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. М., 1957, стор. 233.

ри¹⁹. Впливи цієї культури виявилися також в Золотій Балці та в Тирі.

Важко вирішити, коли виник майданчик у відкритому на городищі Алма-Кермен приміщенні: за часів легіонерів чи після їх відходу. Можливо, що за римських часів у великому парадному приміщенні він відіграв роль жертovníка, а пізніше, у місцевого населення, при новому використанні приміщення майданчик зберігся і неодноразово підмазувався глиною, але не відігравав вже попередньої ролі. На відстані 50 см від майданчика на північ знаходилося друге, зроблене з глини кругле в плані підвищення, підняте над підлогою на 3 см. Діаметр його 36 см. Його призначення не ясне.

Більшість предметів, до розгляду яких ми перейдемо, була знайдена всередині приміщення. Воно, очевидно, після відходу римлян служило господарським цілям і цим пояснюється відсутність в ньому вогнища.

На глинобитній підлозі приміщення були знайдені залізні знаряддя: мотика, два серпи та виноградний ніж²⁰. Навколо майданчика знайдено три пари ручних жорен діаметром 25—33 см, крім того, збереглися камені від двох інших жорен. Ще одна пара жорен знаходилась на початковому місці, біля порогу за межами будинку. Навколо нього були розсіпані обвуглені зерна пшениці. Така кількість жорен в межах однієї будівлі свідчить про інтенсивне млинарство. Багато обвуглених зерен м'якої пшениці, ячменю та жита знайдено на підлозі.

Слід відзначити, що на Алма-Кермені вперше в Північному Причорномор'ї виявлена культура жита, раніше відома лише як бур'ян. У Фракії, в районі Кадина моста, при розкопках городища і некрополя II—I ст. до н. е. знайдені глиняні посудини з зернами жита²¹. Скіфосарматське населення могло сприйняти оброблення жита від легіонерів.

На підлозі приміщення знайдені цілі ліпні горшки та значна кількість уламків різноманітного посуду. Вдалось відновити 40 ліпних посудин різної форми, більшість яких близька до сарматського посуду Поволжя, Дону та Кубані і свідчить про значну сарматизацію місцевого населення в перші століття н. е.²²

Деякі горщики стояли, можливо, на дерев'яній полиці, яка, очевидно, йшла вздовж північно-східної стіни будинку. На таку думку наводить нас виявлена в завалі обвуглена дерев'яна плаха довжиною 50 см, товщиною 10 см. Поряд з нею виявлено багато уламків ліпного посуду та ціла ліпна посудина із сірої глини з кулястим тулубом, циліндричною шийкою та плоскою ручкою.

Деякі ліпні посудини містили обвуглену спечену масу, склад якої вдалось визначити. Один з горщиків, наповнений такою масою, був накритий зверху горщиком більшого розміру. Крім ліпних посудин, тут були і гостродонні амфори. Жодних заглиблень в підлозі та підставок для останніх не знайдено. Уламки амфор концентрувались вздовж північно-західної стіни. Судячи з уламків, в приміщенні було не менш 17 амфор кількох типів.

1. Великі червоноглиняні амфори з реберчастим тулубом, денцем з гулькою та різко профільованими ручками (рис. 7, 10, 11). Серед амфор такого типу одна була невеликого розміру (рис. 7, 7). Цей тип

¹⁹ Про це свідчать відкриті в Ольвії та на Ай-Тодорі святилища. Див. М. И. Росовцев. Военная оккупация Ольвии римлянами.— ИАК, № 58. Пг., 1915, стор. 15; його ж. Святилища фракийских богов..., стор. 21—22.

²⁰ Т. Н. Высотская. Некоторые данные о сельском хозяйстве позднескифского городища Алма-Кермен.— КСИА, вып. № 11. К., 1961.

²¹ И. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин-Мост. Костендилеко.— Известия на българското археологическо дружество, 1. София, 1910, стор. 186.

²² Т. М. Высотская. Ліпна кераміка городища Алма-Кермен.— Археологія, т. XX. К., 1966.

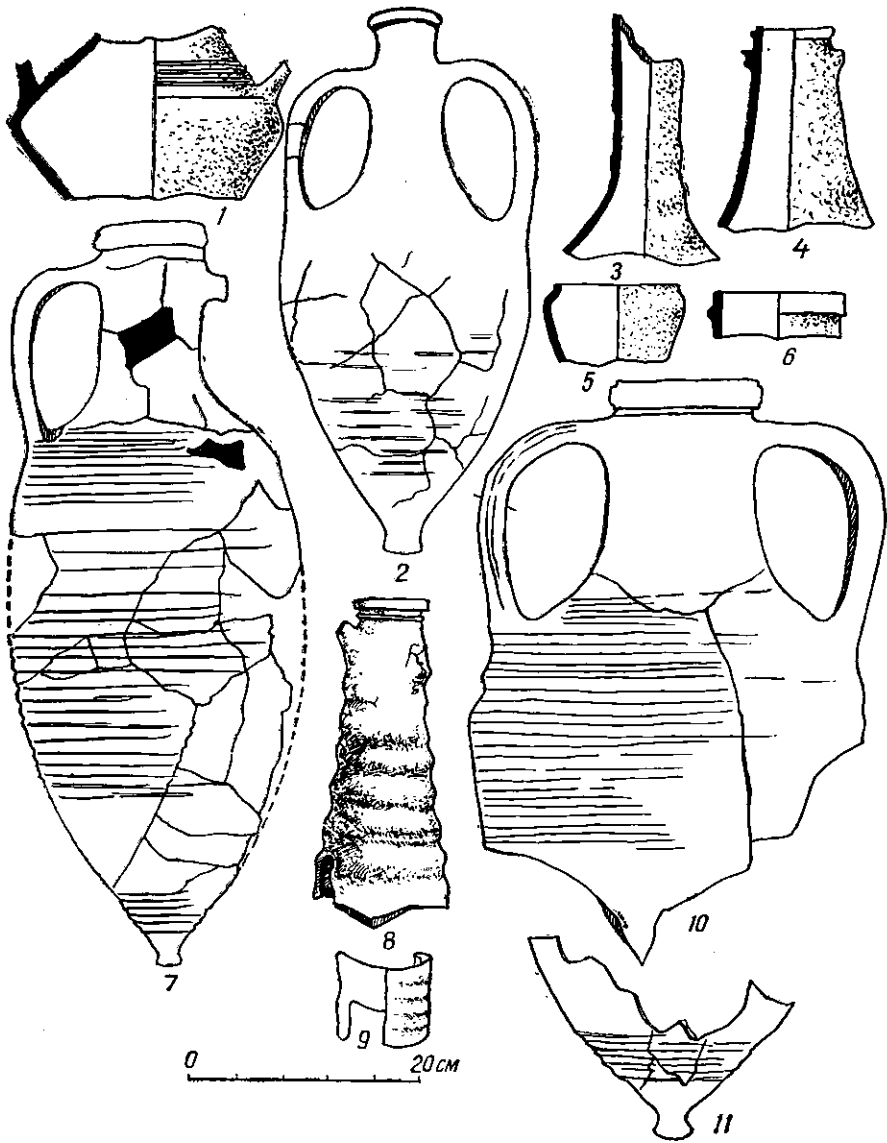

Рис. 7. Амфори.

амфор відомий в Північному Причорномор'ї. І. Б. Зеест датує їх II—III ст.²³

II. Невеликі амфори з світлої глини з темними вкрапленнями, вузькою шийкою, що розширюється, та тулубом з слабким рифленням. Ці амфори датуються першою половиною III ст.²⁴ (рис. 7, 2). На городищі знайдені численні уламки та дві цілі амфори такого типу. При дослідженні бетонного склепіння випалюваної печі виявлено багато фрагментів таких амфор та чотири цілі, куди вони були влаштовані для полегшення перекриття. Знайдено уламок верхньої частини світоглиняної амфори з рифленням по плічках (рис. 7, 1).

²³ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М.—Л., 1960, стор. 113.

²⁴ В. В. Кропоткин. Археологические раскопки в Кировоградской области в 1961 г.— КСИА, вып. 102. М., 1964, стор. 63.

III. Декілька фрагментів шийок амфор з червоної та світлої глини (рис. 7, 3—6).

IV. Уламки шийки з ребристою поверхнею від червоноглиняних амфор з високопіднятими ручками (рис. 7, 8, 9). Цей досить рідкісний тип знаходить аналогії в Херсонесі, Ілураті, Тірітакі. Вони датуються III ст. н. е.²⁵

На городищі знайдені численні фрагменти червонолакового та бу-ролакового посуду різноманітних форм. На підлозі будинку з фресками

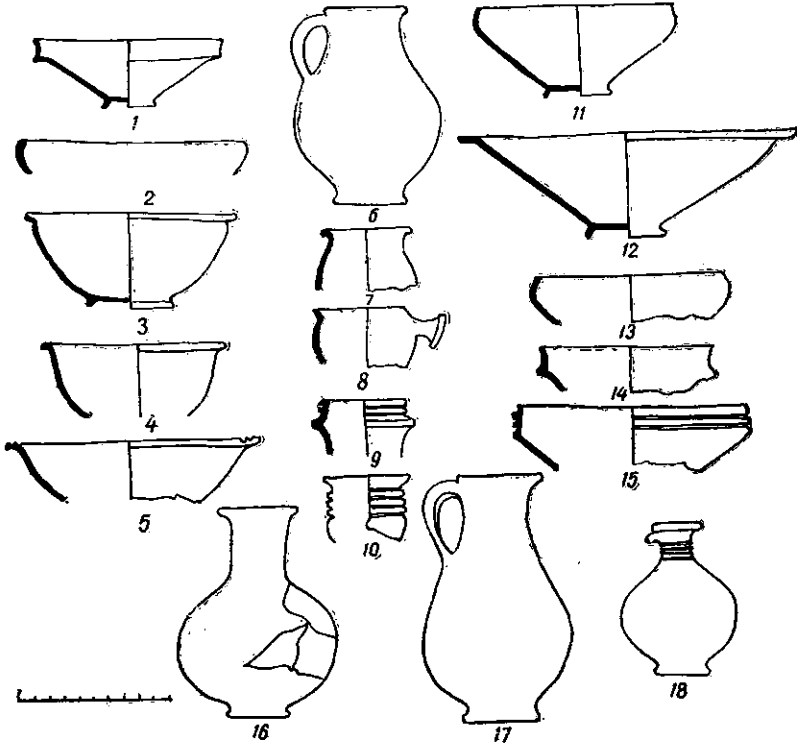

Рис. 8. Червонолаковий посуд.

стояли чотири червонолакові миски на кільцевому піддоні з різкопро-фільованими краями (рис. 8, 1); знайдено багато цілих мисок та улам-ків із загнутими всередину (рис. 8, 2, 11, 13), відігнутими або рельєф-ними краями (рис. 8, 3, 4, 5, 12, 14, 15).

Зустрінуті цілі та уламки глечиків різних форм (рис. 8, 6, 9), кели-хи (рис. 8, 7, 8, 10, 16, 17).

Під час розкопок на городищі знайдені уламки червонолакових по-судин. На одному з них рельєфне зображення голови римлянина (рис. 9, 1) аналогічне зображенню на блюді з розкопок Олівії у 1909 р.²⁶, а та-кож уламок червонолакового блюда з рельєфним зображенням рим-ського воїна (рис. 9, 2). Збереглася нижня частина тулуба одягнута в коротку туніку, очевидно, підперезану *cin gulum*, кінець якого спадає у вигляді фартуха, а також штани, чоботи, або наножники. Торс повер-нуто вправо, між розставленими в широкому кроці ногами поміщено шлем з пір'ями, якими звичайно прикрашались шлеми центуріонів²⁷. Аналогічний шлем зображено на червонолаковому світильнику з Херсо-

²⁵ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг.—МИА, № 85. М., 1958, стор. 168, рис. 20.

²⁶ Фонди Державного Ермітажу, розкоп. № 527.

²⁷ Ф. Готтенрот. История внешней культуры. М., 1900, стор. 81—83.

несу²⁸. Зображення озброєних гладіаторів або їх сцени боротьби нерідко зустрічають на червонолакових світильниках²⁹. Сцена бою гладіаторів представлена на мармуровому фризі II ст. н. е. з Херсонесу³⁰.

Частина рельєфного обідка, яка збереглася, дозволяє припустити, що блюдо було круглим, діаметром не менше 20 см.

На городищі знайдено 40 біконічних пряслиць, серед них чимало лощених. Бронзові ажурні підвіски (рис. 10, 1, 2), які за аналогією до підвісок з могили № 35 Неаполя Скіфського датуються I ст. н. е.³¹;

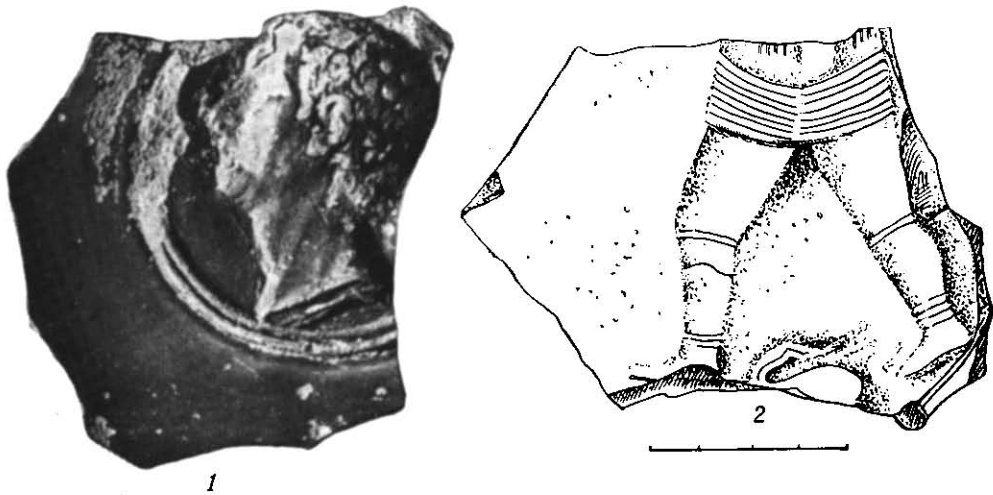

Рис. 9. Уламки червонолакових блюд з рельєфним зображенням.

литий браслет з кінцями, що не сходяться, та отвором в центрі (рис. 10, 4); дитячий браслетик з круглого в перерізі дроту (рис. 10, 3), два дзвіночки з тонкої бронзи (рис. 10, 6), подібні речі нерідко трапляються в похованнях перших століть н. е.³²; уламок бронзового виробу (рис. 10, 5); пластинка з цвяхками, очевидно, від шкатулки (рис. 10, 7); підвіска у вигляді людської фігурки (рис. 10, 9), такі ж підвіски знайдені в некрополі Неаполя Скіфського³³ та в Чорноріченському могильнику; два ключики, з яких один з рельєфним зображенням людської голови та залишком залізного кільця, до якого він прикріплений (рис. 10, 10), другий — з кільцем (рис. 10, 13). Аналогічні ключики досить поширені в перші століття н. е. в Північному Причорномор'ї. Крім того, на городищі знайдена ручка посудини, нижня частина якої в місці прикріплення до тулуба являє собою дві з'єднані стопи людських ніг (рис. 10, 11); накладка колодки ножа (?) з зубчиками по краю та петелькою для підвішування; трикутний щиток доброї збереженості із кільцем (рис. 10, 12), очевидно, від дверного запору; уламок залізного замка з прикріпленим до нього пастовим навершям меча. Такі навершя широко відомі на сарматських мечах Боспору³⁴.

На підлозі будинку з фресковим розписом знайдена низка із 125 пастових намистин циліндричної форми, трійні — з прокладкою із

²⁸ И. Толстой, Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. I. СПб., 1889, стор. 100, рис. 138.

²⁹ О. Ф. Вальдгауэр. Античные глиняные светильники. СПб., 1914, табл. XIII, рис. 143; фонди ДХМ, інв. № 15954, 425/II, 2497/12 та ін.

³⁰ Л. Г. Колесникова. Спорт в античном Херсонесе. М., 1964, стор. 24, р. 9.

³¹ Отчет Э. А. Сымоновича о раскопках некрополя Неаполя Скифского за 1957 г., табл. XI, 19. Науковий архів ІА АН УРСР (Сімферополь), спр. № 31.

³² В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя Скифского.— История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 125, табл. IV, 25, 26.

³³ Там же, стор. 127, табл. VI, 4.

³⁴ Н. И. Соколовский. Боспорские пещи.— МИА, № 33. М.—Л., 1954, стор. 153, табл. VI.

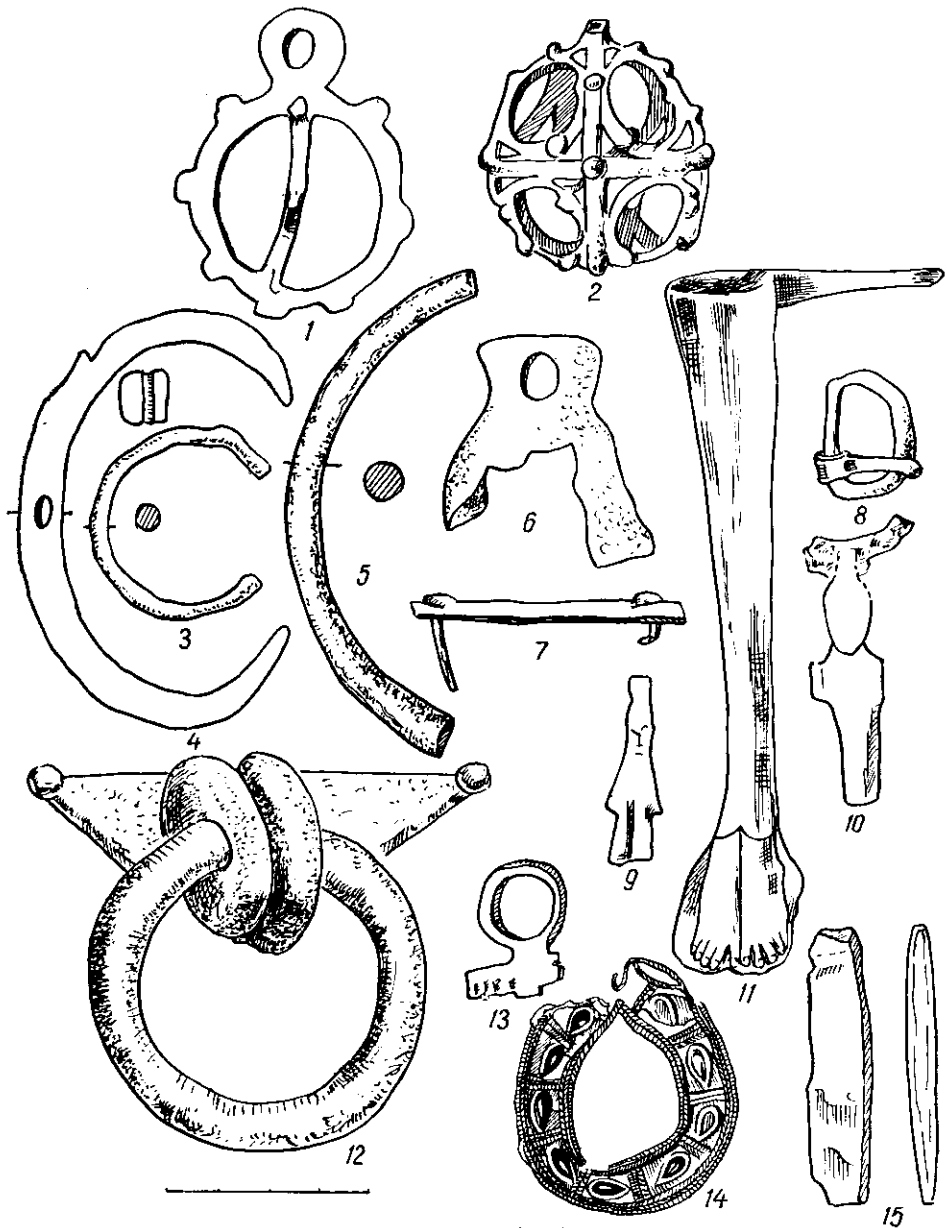

Рис. 10. Речі з бронзи та золота.

золотої фольги. Одна хрещата та кілька пронизок з рожевого корала. Аналогічні намистини зустрічаються в сарматських похованнях Поволжя³⁵.

Різні намистини знайдені за межами будинку, в тому числі одна велика гранена кришталева. Аналогічна їй намистина виявлена у могильнику VI—IX ст. н. е. Балгота поблизу Гурзуфа³⁶. Чимало знайдено намистин з сердолика, синього скла, глини та одна плоска з перламутру.

³⁵ И. В. Сеницын. Древние памятники в низовьях Еруслана.— МИА, № 78. М., 1960, стор. 26, рис. 7—9.

³⁶ Н. И. Репников. Некоторые могильники крымских готов.— ИАК, вып. 19. СПб., 1906, табл. III, 7, 8.

До моменту загибелі Алма-Кермен відноситься знайдений біля порогу будинку з фресками кістяк чоловіка віком 35—40 років, який лежав на спині головою на захід, кінцівка правої руки була на тазових кістках. Череп пробитий. Жодних речей при ньому не було. Мабуть, під час пожежі населення раптово покинуло городище, залишивши свої скарби. В будинку біля південно-західної стіни знайдено два золотих предмети. Злиток золота вагою 161,1 г (рис. 10, 15) у формі усіченого ромба з добре згладженою поверхнею. Призначення цього предмету не ясне, аналогії йому знайти не вдалося. Другий предмет — кільцеподібна золота пластинка, облямована накладною, рубчатою ниткою та кошичкою з золотої нитки. В напаяні гнізда вставлено скло та альмандин, які від перебування в вогні стали рожевими та непрозорими (рис. 10, 14). Напевно, ця прикраса належала намисту, подібному знайденому в похованні кінця II ст. біля гирла р. Армазіс-Хевм ³⁷.

Останні розкопки, проведені у 1967 р., дозволили встановити, що на північно-західному мису Алма-Кермена був акрополь, який захищався потужною оборонною стіною. Шурф, закладений на акрополі, виявив залишки будівлі II—III ст. н. е. Прошарок, пов'язаний з більш раннім часом, відсутній. На території сучасного кладовища культурного шару не виявлено.

На акрополі та в районі оборонної стіни відкрито 14 поховань. Поховані здебільшого лежали витягнуто, руки вздовж тулуба або складені на грудях. У деяких кістяків одна рука витягнута, друга — на грудях або на тазових кістках. Встановити час поховань важко, речі відсутні, вони належать до пізньосарматського часу.

Отже, розкопки на Алма-Кермен дозволяють віднести цю пам'ятку до групи пізньоскіфських городищ південно-західного Криму. Можливо, Алма-Кермен виникає пізніше Неаполя Скіфського у II ст. до н. е. в епоху найвищого розквіту пізньоскіфської держави.

Починаючи з II ст. до н. е., навіть до кінця III ст. н. е. життя тут продовжувалося безперервно, але концентрувалося на північно-східній ділянці плато.

Основним заняттям населення було сільське господарство — землеробство, скотарство та виноградарство. Крім того, мешканці Алма-Кермен займалися і домашніми ремеслами. Так, наприклад, знахідки кам'яних грузил та глиняних пряслиць свідчать про ткацтво, а велика кількість ліпного посуду — про гончарне ремесло.

У II — на початку III ст. н. е. городище було місцем поселення загону римських легіонерів, з діяльністю яких пов'язане будівництво великих будинків та склоробної майстерні. Цілком можливо, що крім виконання основної функції сторожевої охорони легіонери займалися і землеробством для власних потреб, вирощуючи хліб на родючих землях альмінської долини. Розмел зерна провадили, очевидно, великими жорновами.

Питання про час загибелі Алма-Кермену не можна розглядати окремо від останнього періоду пізньоскіфської держави, до складу якої, мабуть, входило городище. П. М. Шульцем вже була висловлена думка про зруйнування Алма-Кермена у IV ст. н. е. ³⁸ Таке припущення нам здається помилковим, тому що розкопки останніх років не дали матеріалу пізніше III ст. н. е. На наш погляд Алма-Кермен загинув у III ст. н. е., очевидно, від навали готів, як і Гаврилівське городище, і Ольвія ³⁹.

³⁷ Поховання датуються монетами Антонія Пія і Марка Аврелія, див. А. М. Апакидзе, Г. Ф. Гобеджишвили, А. Н. Каландадзе, Г. М. Ломтатидзе. Мцхета, т. I, Археологические памятники Армазис-Хевм по раскопкам 1937—1946 гг. Тбилиси, 1958, стор. 95, табл. XI.

³⁸ П. Н. Шульц. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.).— История и археология Древнего Крыма. К., 1957, стор. 77.

³⁹ Н. Н. Погребова. Позднескифские городища на нижнем Днепре.— МИА, № 64. М., 1958.

У цей же час припиняється життя на багатьох поселеннях європейського Боспору⁴⁰, гине, очевидно, Неаполь Скіфський⁴¹ та ряд пізньоскіфських городищ Криму.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ

ГОРОДИЩЕ АЛМА-КЕРМЕН В КРЫМУ

Резюме

Городище Алма-Кермен площадью 1,3 га расположено на левом берегу р. Альмы в среднем ее течении. Большую часть городища занимает современное кладбище. Раскопки городища начались в 1954 г. и продолжались в 1959—1967 гг. Находки культурного слоя на склоне холма и лепной орнаментированной керамики свидетельствуют, что в VI—V вв. до н. э. на плато было поселение кизил-кобинцев. На городище выявлено три строительных периода, первый из них, наиболее ранний, датируется II в. до н. э.—I в. н. э. Это время возникновения позднескифского городища. В этот период появляется оборонительная стена толщиной 3,5 м, защищавшая акрополь, жилые и хозяйственные постройки. Второй и третий строительные периоды связаны со временем пребывания на городище отряда римских легионеров II—III вв. н. э. При римлянах здесь сооружается несколько построек, в том числе дом с фресками, стеклоделательная мастерская. После ухода римлян постройки, оставленные ими, используют местные жители. Они продолжают заниматься мирным трудом: земледелием, скотоводством, виноградарством и виноделием, домашними ремеслами.

В III в. н. э. городище погибает, по-видимому, от нашествия готов.

---

⁴⁰ В. Ф. Г а й д у к е в и ч. Илурат.— МИА, № 85. М., 1958, стор. 145.

⁴¹ В. В. К р о п о т к и н. Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья. Автореферат диссертации. М., 1953, стор. 12; О. Д. Д а ш е в с к а я. Скифские городища Крыма. Автореферат диссертации. М., 1954, стор. 15 і далі.

Л. М. РУТКІВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ IV—V ст. н. е. в с. КАПУЛІВКА НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ

Поселення в с. Капулівка розташоване на схилі корінного берега р. Підпільної (тепер берег Каховського моря), на Правобережжі Дніпра, недалеко від м. Нікополя. Воно відкрите у 1951 р. О. В. Бодянським і обстежувалось у 1957 р. Дніпровською експедицією¹. У 1959 р. на розмитому Каховським морем корінному березі, де знаходилося поселення, мешканцями села М. Г. Носик та М. С. Карнаух був знайдений скарб золотих речей, із яких тільки дві речі — золотий перстень і медальйон — були передані через О. В. Бодянського до Інституту археології АН УРСР.

У 1961 р. основна площа поселення була розмита і для дослідження залишилася вузька смуга, що прилягала до плато. Тут у 1961 р. О. В. Бодянським було розкопано три заглиблені в землю будівлі. У 1964 р. автором були відкриті залишки двох частково збережених напівземлянкових будівель і господарська яма.

Обстеження берега і розвідкові розкопки показали, що культурний шар залягав окремими гніздами, де і зосереджувалася основна маса знахідок. Це місця жител. На плато поселення не поширювалося. При переході до плато і незначною мірою по його краю культурний шар зберігся. Всього на поселенні розкопано 230 м².

Найкраще збереглося житло № 1, розкопане у 1961 р. О. В. Бодянським. Тут, під обгорілим дахом, що завалився під час пожежі, виявлений керамічний комплекс, який в значній мірі допоміг зрозуміти кераміку з розмитого культурного шару.

При дослідженні житла № 1 на глибині 0,40—0,85 м від сучасної поверхні знайдена пляма з невеликою кількістю фрагментів ліпного посуду (заповнення напівземлянкового житла). Під попелом залягав шар глиняної обмазки, нижче якої, на глибині 1,25 м, знаходилися обвуглена лоза і шматки жердин. Судячи з їх розміщення, це були залишки обмазаного глиною даху, що впав під час пожежі². Очевидно, що житло мало односкілий дах, на який взимку, поверх глиняної обмазки, для утеплення зсипали попіл. Житло прямокутне, заглиблене на 85 см від давньої і на 1,25 м від сучасної поверхні. Його розміри 4,6×3,5 м. З двох протилежних вузьких боків було вкопано по стовпу, які збереглися в обвугленому стані. З східного боку на глибині 0,6 м від сучасної поверхні знаходився вхід, лесове дно якого було вимощене уламками ліпного посуду, обмазане глиною і обпалене.

¹ О. Г. Шапошникова, О. В. Бодянський, А. О. Щепинський. Звіт про роботу Дніпровського загону за 1957 р. Науковий архів ІА АН УРСР, 1957/106.

² О. В. Бодянський. Звіт за археологічні розвідкові дослідження за 1961 р. на берегах Каховського моря та Надпоріжжя. Науковий архів ІА АН УРСР, 1961/59, стор. 41.

Стіни житла мали уступи. Обмазка на них не збереглася, є тільки сліди вогню. Долівка з залишками багаторазової обмазки зеленуватої глини. На ній знайдені дрібні вуглики і кістки риби.

У заповненні житла виявлено багато кісток тварин, ліпна і гончарна кераміка, уламок залізного ножа, два чотиригранні пірамідальні грузила. На жаль, з уламків посуду, обпаленого вдруге при пожежі, не можна було реставрувати форми.

За 1,5 м на північний захід від житла № 1 в тому ж році О. В. Бодянським було відкрито заглиблену в лес на 0,6 м від сучасної поверхні

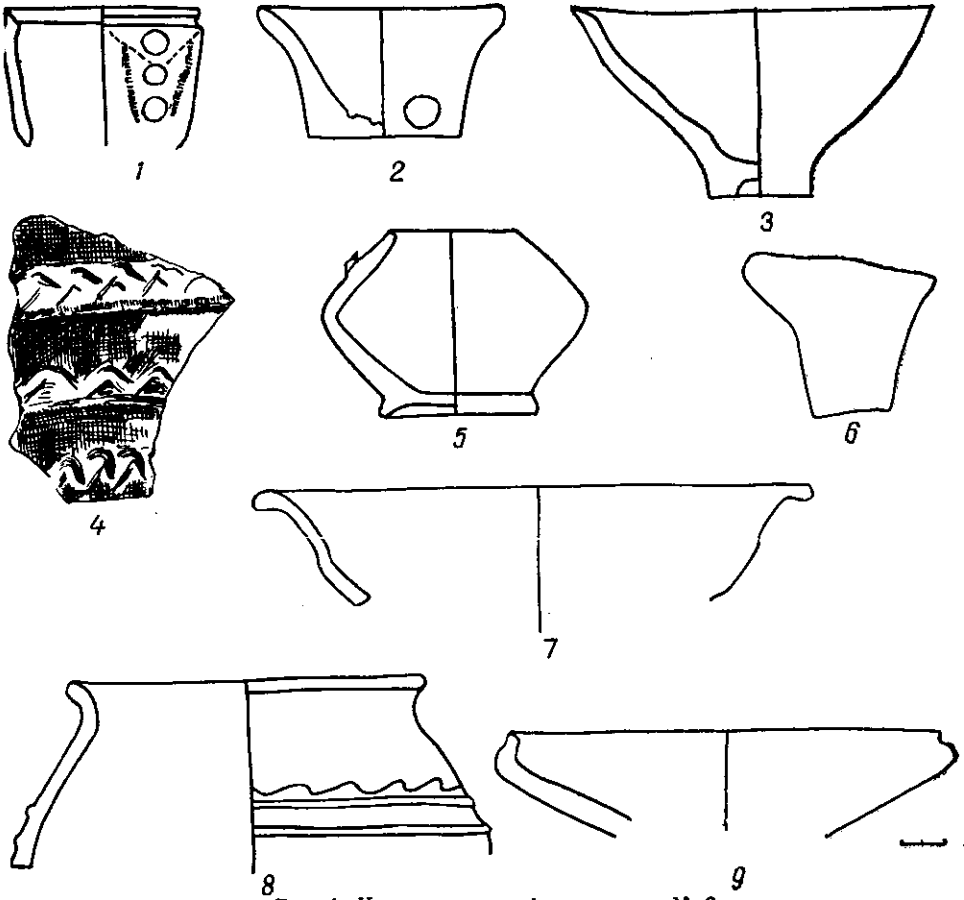

Рис. 1. Комплекс кераміки з житла № 3.

прямокутну будівлю розміром 3,2×2,6 м, яку автор називає в звіті «ямою». В її заповненні знаходився попелястий ґрунт, перемішаний з кістками тварин, ліпною і гончарною керамікою. Тут же траплялося вугілля, шматки печини і обпалене каміння від печі-кам'янки³. Судячи з форми, характеру заповнення і наявності печі-кам'янки, в даному разі перед нами житло № 2, а не просто яма. Всього в заповненні знайдено 105 кісток тварин, фрагменти керамічного посуду і кістяний «ковзун».

Біля житла № 1 в тому ж 1961 р. О. В. Бодянським було розчищено частину житла № 3, яке розмивалося водою і його контури виступали в обриві берега. В польовій документації О. В. Бодянський назвав цю будівлю «розмитою землянкою». В заповненні будівлі простежений матеріал (рис. 1, 1—9), серед якого були уламки гончарного і ліпного посуду, кругла срібна пластинка з трьома петельками на зворотному

³ О. В. Бодянський. Вказ. праця, стор. 46.

боці, уламок залізного ножа, круглі і багатогранні намистини, бронзова намистина у вигляді трубочки, покрита золотою фольгою, золота сережка з ажурним багатогранником (рис. 2, 7).

У 1964 р. автором було відкрите напівзруйноване заглиблене в землю житло № 4, контури якого простежувалися в обриві берега. Житло заглиблене на 70 см від давньої поверхні і на 1,2 м від сучасної. Стіни збереглися на довжину 1,1 і 1 м. На долівці виявлений шар, товщиною

Рис. 2. Речі з житла № 3.

12 см, із попелу, перемішаного з землею, дрібним вугіллям і шматочками печини. В ньому знайдені кістки тварин, уламки посуду, лошило у вигляді обточеної гальки.

За 200 м на захід від будівлі № 4 в обриві берега відкрито залишки житла № 5 з глиняною піччю. Житло заглиблене на 90 см від давньої поверхні. Піч знаходилася в кутку житла і виходила за периметр стін, а черинь її на останці підвищувалася над долівкою на 60 см. В плані піч округла. Її розміри: по довгій осі (включаючи челюсті) 1,6 м, по короткій осі 1,2 м, ширина челюсті 60 см. Черинь печі обпалений до червоного кольору, в челюстях — скупчення вугілля.

На долівці житла біля печі знаходилось скупчення пилу від червоної обпаленої глини з дрібними шматочками печини й вугілля товщиною 30 см. Долівка житла під ним пропалена до червоного кольору.

Від житла № 5 зберігся тільки кут зі стінами завдовжки 1 м, який прилягав до печі. Знахідок тут не було, за винятком уламка гончарної посудини з шерохуватою поверхнею і дуже дрібного уламка вінця від ліпної посудини. Житло № 5, як і інші, загинуло від пожежі.

На схід від житла № 4, біля обрива берега на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, відкрито господарську яму грушевидної форми. Діаметр ями по верхньому краю 30 см, по нижньому — 1 м, глибина — 50 см. У верхній частині вона була заповнена попелом, перемішаним з вугіллям, дрібними шматочками печини, глиняними необпаленими грузилами і невеликою кількістю уламків кераміки. Також знайдено кам'яний брусик і амулет з ікла тварин.

Для визначення межі поселення, на краю плато було закладено кілька розвідкових розкопів, з яких тільки в одному (біля житла № 1) виявлено давній культурний шар. Тут, на глибині від 0,4 до 0,8—0,9 м, під дерновим шаром знаходився шар чорнозему з уламками посуду. Глибше починався материковий лес.

Нижче наводимо таблицю знахідок уламків кераміки по окремих об'єктах.

Поселення біля с. Капулівки одношарове. Культурний шар—чорнозем, потужністю 0,4—0,5 м без прошарків, а в тих місцях, де були заглиблені в лес житла, культурний шар відповідно збільшувався до 0,8—0,85 м. Про одношаровість поселення свідчить однорідний характер заповнення жител і однорідний речовий матеріал, а також порівняння кераміки з закритих комплексів (житло № 1 і господарська яма) з керамікою інших об'єктів і розмитого культурного шару. Тільки на краю

поселення, ближче до мису корінного берега, на порівняно невеликій площі О. В. Бодянським виявлено розмитий культурний шар скіфського часу.

Таблиця 1

Об'єкт	Ліпна кераміка, %	Гончарна шероховата, %	Гончарна лискована, %	Амфори, %
Житло № 1 . . .	310,66	55,12	35,7	65,15
Житло № 2 . . .	25,17	22,16	28,20	66,47
Житло № 3 . . .	6,375	4,25	6,375	—
Житло № 4 . . .	1—8	5,425	4,33	16,5
Господарська яма	1,7	9,60	4,26	1,7
Розвідувальний розкоп	273	22,781	27,3	27,3

Як свідчать розкопані будівлі, для поселення характерні заглиблені в землю однокамерні приміщення з печами-кам'янками і глиняними печами. Стіни і дах, судячи з житла № 1, робилися на дерев'яному каркасі з переплетеного пруття, обмазаного глиною. По кутках приміщення ставилися стовпи. Долівка, як і стіни, обмазувалася глиною. Бокові стіни мали уступи. Біля жител знаходилися господарські ями грушвидної форми.

Топографія капулівського поселення, аналогічна черняхівським поселенням цього району ⁴.

Серед археологічних знахідок на поселенні насамперед привертає увагу скарб золотих речей, золоте скроневе кільце, бронзова намистина, обгорнута золотою фольгою у вигляді двох трубочок з рубчастою поверхнею (рис. 2, 2), і срібна пластинка з житла № 3 діаметром 2,7 см з трьома квадратними петельками (рис. 2, 7), а також золоті пластинки, виконані в поліхромному стилі, що були знайдені в розмитому культурному шарі*.

Скарб золотих речей, як оповідала жителька села М. Г. Носик, складався із золотої монети з зображенням погруддя чоловіка, двох золотих вушних підвісок, золотої сережки, медальйона і персня. Дві останні знахідки зберігаються в інституті археології АН УРСР.

Медальйон круглої форми (діаметр 2,3 см). Посередині збереглося напаяне гніздо діаметром 3 мм, куди вставлявся камінь. Поверхня навколо гнізда прикрашена псевдозерню, а по краю розміщений лінійний орнамент, який погано зберігся. До медальйону припаяне плоске вушко довжиною 8 мм, прикрашене борозенками (рис. 3, 8).

Перстень виготовлений з гладкої круглої в перетині золотої дротини з круглим шитком, прикрашеним плоскою сердоліковою вставкою діаметром 9 мм і крупною зерню навколо. На вставці є схематизоване зображення тварин (рис. 4).

Скроневе кільце з житла № 3 діаметром 3 см, в основі бронзове, обмотане золотою фольгою. Його кінці незамкнуті і на одному з них ажурна золота намистина у вигляді багатогранника (рис. 2, 6).

⁴ Э. А. Симонович. Поселения культуры полей погребения в районе г. Никополя. История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 62—76; його ж. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 192—238; А. Т. Брайтчевская. Черняховские памятники Надпорожья.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 148—191.

* Ці речі автор вперше згадує в статті «Землероби і скотарі степової України в I тис. н. е.», в зв'язку з основними теоретичними положеннями.

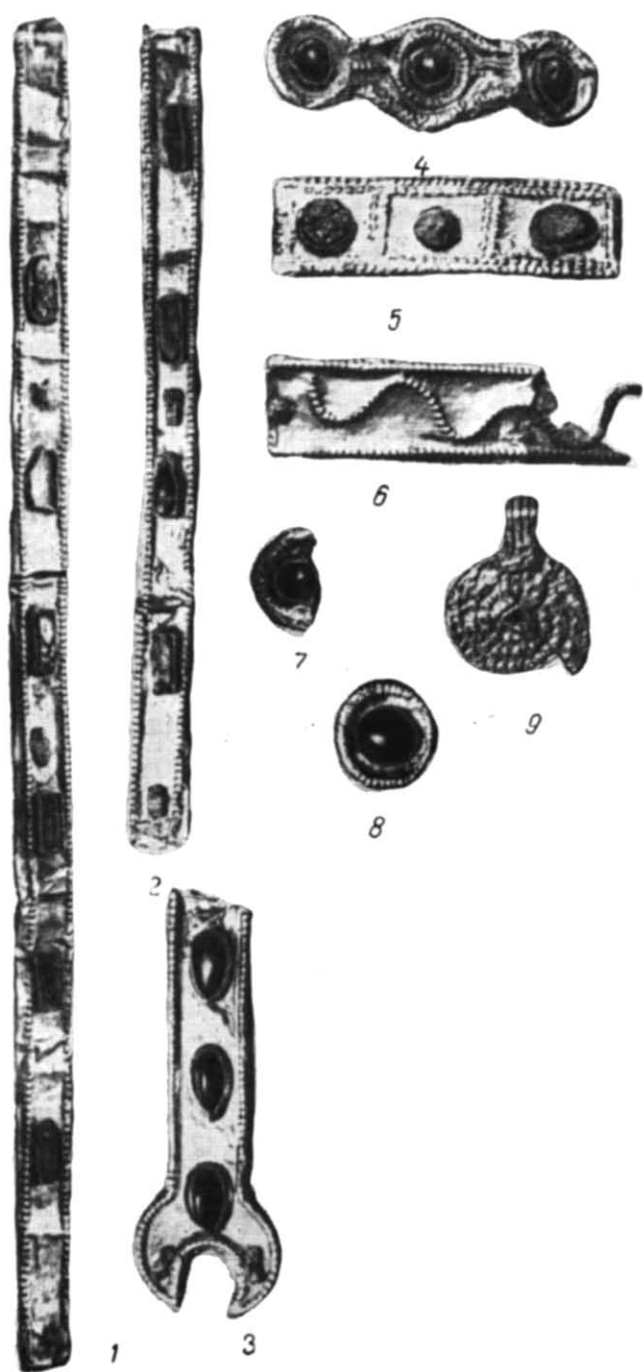

Рис. 3. Ювелірні речі з поселення в с. Капулівка.

З розмитого культурного шару походять:

1. Пластинка довжиною 16 см, шириною 3 см. Основа бронзова. Лицьова сторона обтягнута золотою фольгою і орнаментована шістьма вставками із скляної пасти червоного кольору. Розміри гнізда: довжина 8 мм, ширина 4 мм. Вставки розміщені на однаковій відстані одна від одної. По краях пластинки фольгою обтягнута рубчаста дротина, що імітує псевдозернь. В чотирьох місцях по довжині пластинки помітні залишки бронзових штифтів (рис. 3, 1).

2. Пластинка довжиною 10 см, шириною 3 см. З чотирма вставками із скляної пасти і двома штифтами (рис. 3, 2). Аналогічна першій.

Рис. 4. Золотий перстень з капулівського кладу.

3. Пластинка довжиною 4,1 см в формі ромба з двома кружками на кінці. Основа бронзова, обтягнута золотою фольгою і прикрашена трьома вставками з сердоліку. Навколо кожного гнізда рубчаста дротина. На бокових кружках помітні сліди штифтів (рис. 3, 4).

4. Прямокутна пластинка довжиною 4,1 см, шириною 1,3 см, в основі бронзова, зовні обтягнута золотою фольгою і прикрашена двома вставками з скляної пасти. Краї і середина прикрашені двома рядами рубчастої дротиної. З зворотного боку між штифтами є стрижень, розміщений по довжині пластинки для кріплення до основи (рис. 3, 5).

5. Кінцева частина продовгуватої пластинки з роговидними виступами довжиною 5 см, шириною 1 см. В основі бронзова, зовні обтягнута золотою фольгою. Края пластинки прикрашені напаяною рубчастою дротиною. Посередині три вставки із сердоліка (рис. 3, 3).

6. Частина бронзової пластинки, обтягнутої золотою фольгою. Довжина 4,5 см, ширина 1,2 см. Края прикрашені рубчастою дротиною. Посередині — хвилястий рубчастий валик. З одного боку золота фольга відсутня і помітно припаяну до основи пластинки рубчасту дротину (рис. 3, 6).

7. Дві маленькі круглі бронзові бляшки, обтягнуті золотою фольгою з вставкою із сердоліка, навколо якої рубчаста дротина (рис. 3, 7, 9).

Серед речей, що походять з розмитого культурного шару, є частина срібного поясного набору, що складається з окремих срібних пластинок,

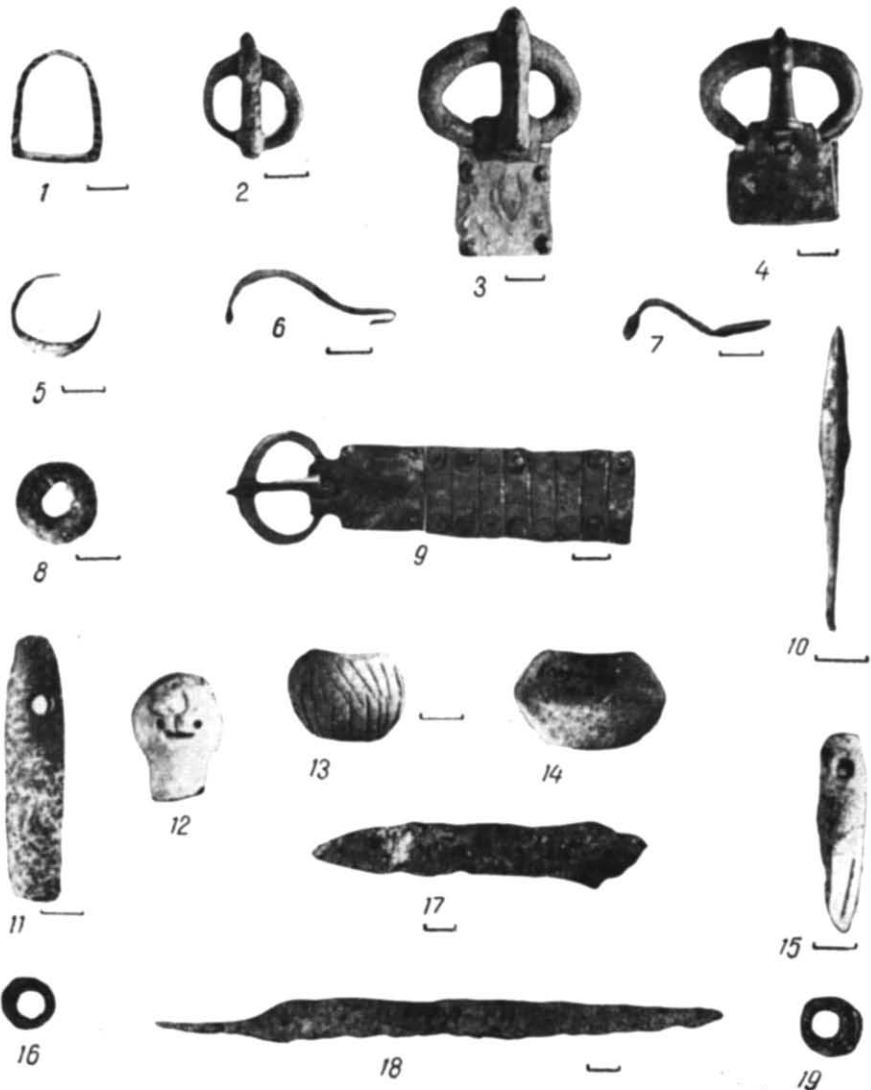

Рис. 5. Залізні, бронзові, кістяні та керамічні речі з поселення в с. Капулівка.

які прикріплювались до шкіряної основи за допомогою маленьких штифтиків, розміщених по одному на кінцях пластинки. Довжина пластинок 2,8 см, ширина — 0,8 см. Судячи з їх розмірів, це був, можливо, дитячий пояс. Ширина поясного набору відповідає ширині щитка срібної пряжки, знайденої окремо на цьому ж поселенні. Тому не виключено, що пряжка належала описаному вище поясному набору (рис. 5, 9). В різних місцях поселення знайдені окремі штифти діаметром 1 см, які належали більшим пластинкам, можливо, від пояса дорослої людини.

З предметів особистого убору в розбитому культурному шарі поселення знайдено шість пряжок, один уламок пряжки і дві фібули.

Одна пряжка бронзова округла, поперечником 2,2 см (рис. 5, 2). Кільце пряжки до середини потовщується. В перерізі воно кругле, язичок хоботоподібний і прикріплений до пряжки за допомогою петлі. Є три щиткові пряжки, з них дві бронзові і одна срібна. Щитки однієї бронзової і срібної пряжки квадратні. Загальна довжина срібної пряжки 5,5 см (рис. 5, 9), бронзової — 4,5 см, (рис. 5, 3). Щиток являє собою зігнуту вдвое пластинку, яка охоплює кільцеву дужку і скріплена чо-

тирма штифтами по кутах. Кільцеві дужки круглі в перерізі і овальні по формі з потовщенням в передній частині. Язичок загинається і щільно прилягає до передньої дужки.

Третя пряжка, також бронзова (рис. 5, 4), довжиною 4,3 см, має прямокутний щиток з двома штифтами. По периметру щитка і біля основи язичка проходить заглиблена лінія. В розмитому культурному шарі знайдено круглий щиток від пряжки, який має круглу дужку. Тут же знайдено напівовальну пряжку (рис. 5, 1), близьку за формою до більш пізніх північнокавказьких з тією різницею, що основа її не має виступів.

В підйомному матеріалі є три бронзові фібули: дві з них з вузькою вигнутою ніжкою (рис. 5, 7) і одна з плоскою спинкою (рис. 5, 6). А. К. Амброз датує фібули цього типу рубежем III—IV ст. н. е., причому підв'язну фібулу з плоскою спинкою він вважає характерною для IV ст.⁵

В цьому ж шарі знайдено бронзовий перстень з розімкнутими кінцями, які заходять один за одний (рис. 5, 8).

Серед знарядь праці О. В. Бодянським знайдено кілька невеликих олов'яних пряслиць (рис. 5, 5), які характерні для пам'яток Північного Причорномор'я.

В житлі № 3 знайдено уламок невеликого залізного ножа (рис. 2, 1) довжиною 6 см, з уступом при переході до черешка.

В житлі № 2 знайдено частину залізного ножа з горбатою спинкою (рис. 5, 17) довжиною 11 см. Ніж серповидної форми довжиною 19 см (рис. 5, 18) знайдено О. В. Бодянським на поверхні. На поверхні знайдено також невелике тесло. Довжина робочої частини цього тесла разом з лезом становить 6 см.

Найчисленнішим матеріалом є уламки глиняного, ліпного і гончарного посуду. За характером глиняного тіста і особливістю обробки поверхні ліпний посуд, незалежно від форми, розподіляється на кілька груп.

1. Посуд із глини з домішками крупнотовченого шамоту, що виступає на поверхні і робить її шорохуватою. У деяких випадках помітно сліди загладжування. Черепок щільний.

2. Посуд з домішками дрібнотовченого шамоту або дрібної жорстви, повторно оброблений, з заглаженою поверхнею. Стінки іноді заглажувалися або шматком тканини, або чимсь шорстким. На посуді помітно дрібні і крупні розчоси (штрихована кераміка).

3. Посуд, широко відомий в черняхівській кераміці, з домішками порівняно великої кількості дрібного піску.

4. Посуд із значними домішками крупного кварцу. Представлена ця група посуду уламками стінок посудин, форми яких відновити не уявляється можливим.

5. Невелика кількість уламків із відмуленої глини з незначними домішками жовтуватого шамоту. Черепок в зламі має жовтувато-коричнюватий колір. Поверхня цих черепків гладка, червонувато-жовтого кольору.

6. Поодинокі уламки посуду з добре вимішаної глини з домішками піску, дрібної черепашки і слюди.

Ліпний посуд представлений головним чином горщиками і чашами. Горщики, форму яких можна відновити, поділяються на такі групи:

1. Горщики видовжених пропорцій з трохи округлим тулубом, широким створом і невисокою шийкою (рис. 6, 3, 5). В глині є домішка піску або шамоту. Це найчисленніша група.

⁵ А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР.—САИ, вып. Д1—30, М., 1966, стор. 94—95, табл. 11.

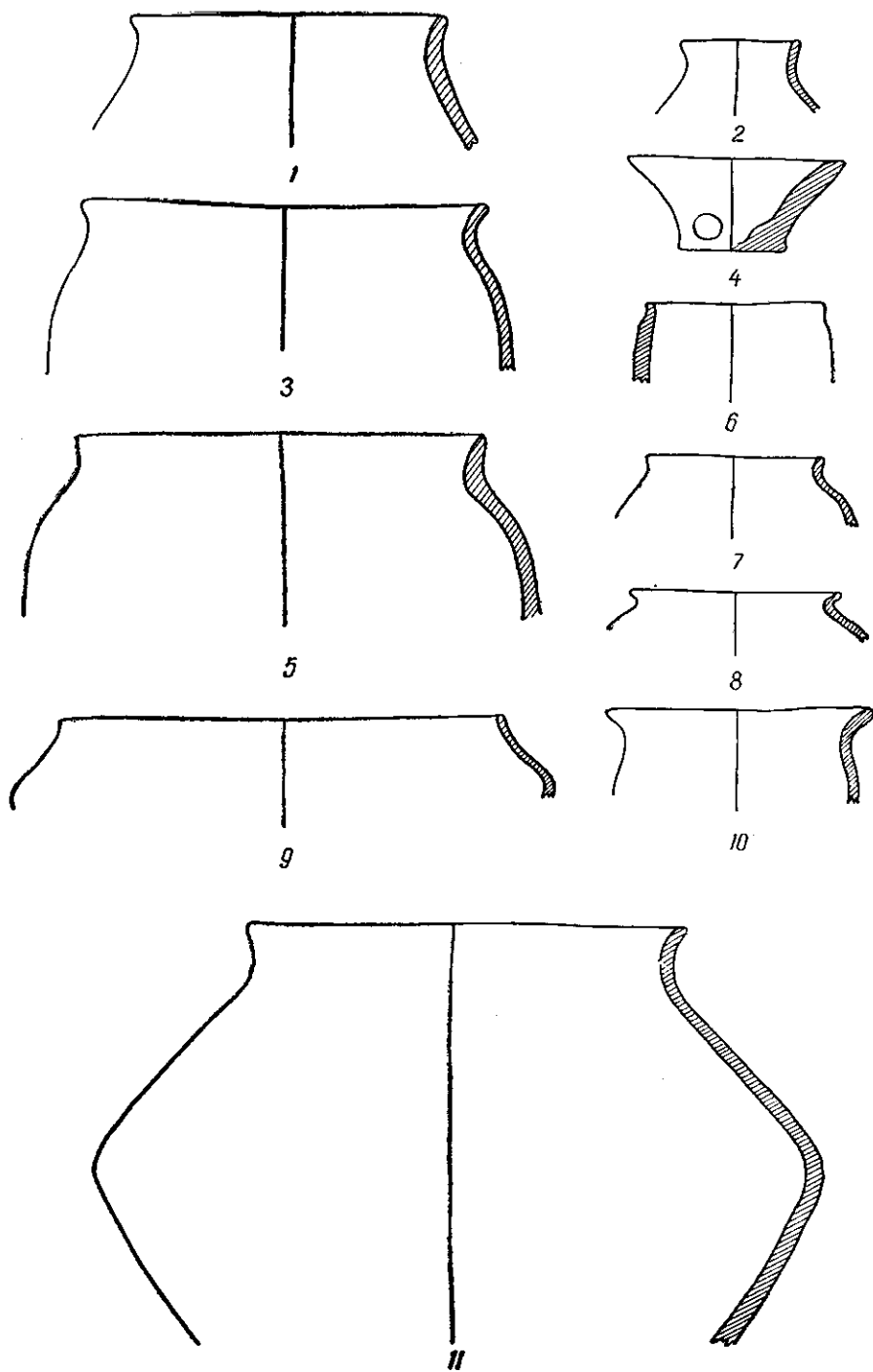

Рис. 6. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

Рис. 7. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

2. Горщики з округлим тулубом, розширеним у верхній третині, з порівняно високою шийкою. Глина з домішкою дрібного шамоту. Один цілий горщик (рис. 7, 7) мав висоту 17,8 см, діаметр дна 9 см. Його поверхня жовтувато-рожевого кольору, гладенька, і тільки де-не-де виступають домішки.

3. Горщики з витягнутою нижньою частиною, з відносно вузьким отвором і відігнутими назовні вінцями (рис. 7, 2). Найбільш розширена верхня третина посудини. Один цілий горщик мав висоту 17,9 см, діаметр по верхньому краю 7 см, діаметр дна 8 см. Домішки крупнотовченого шамоту виступають буграми на поверхні посудини.

4. Горщики біконічної форми з різним вигином посередені і покритими плічками, які переходять у шийку з відігнутими назовні вінцями (рис. 6, 11). Глина з домішкою крупного шамоту або піску.

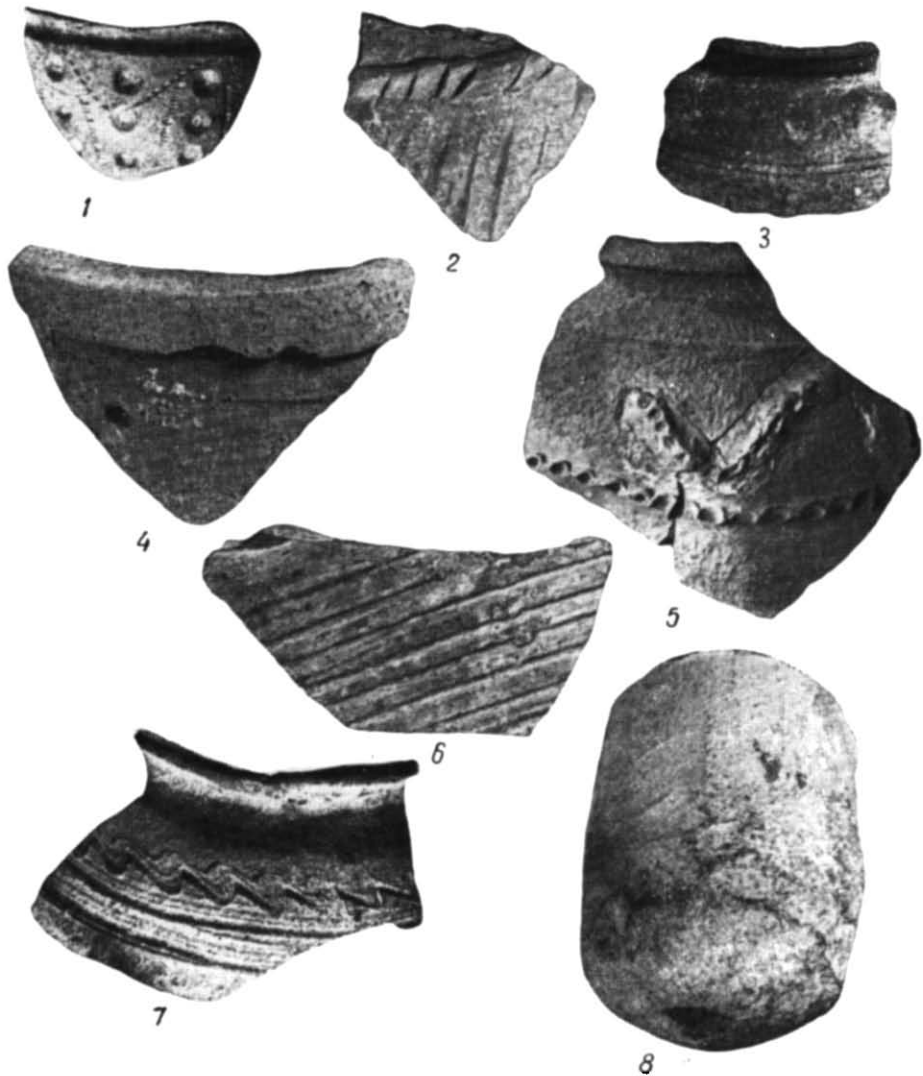

Рис. 8. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

5. Горщики з широким отвором і майже прямими короткими вінцями, що переходять в плічка (рис. 6, 9).

Горщики не орнаментовані. Є тільки один дрібний уламок вінця з косими насічками по верхньому краю. Найбільш поширені перша і друга групи.

Дуже поширені чаші, головним чином ліпні, і в невеликій кількості, гончарні. Чаші з конічно розхиленими стінками і високим невеликого діаметра кільцевим піддоном (рис. 7, 1).

Поряд з ліпними конічними чашами на високому піддоні зустрічаються чаші з плоским дном і розхиленими доверху стінками, в придонній частині яких є круглі вм'ятини, зроблені пальцями по вологій глині (рис. 6, 4). Одна така ціла чаша має висоту 5,3 см, діаметр по верхньому краю 9,8 см, діаметр дна 6,3 см (рис. 7, 4). Глина зі значними домішками дрібного піску і шамоту.

Серед ліпного посуду з приміщення № 3 виявлена майже ціла чаша, з прямими стінками і відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 1), прикрашена штампованим орнаментом. Аналогічний уламок чаші, але без орнаменту, зустрінуто в підйомному матеріалі. За формою і орнамен-

том ця категорія посуду наслідує або черняхівським напівкруглим чашам з штапованим орнаментом, або скляним келихам.

В комплексі житла № 3 знайдена неглибока миска з загнутим до середини краєм. Вона виготовлена з глини з домішкою дрібного піску, ракушки і слюди. Діаметр миски по верхньому краю 17,5 см (рис. 1, 9).

Гончарний посуд ділиться на шершавий і лискований, причому переважає перший. Шершавий гончарний посуд представлений уламками (вінця, денця, стінки). Серед горщиків переважає посуд середніх розмірів. Судячи з фрагментів, тут є горщики з майже округлим тулубом і відхиленими вінцями (рис. 8, 3; 6, 7, 8); горщики з невисокою шийкою, тулуб яких плавно розширюється до середини (рис. 1, 8), посудини з слабо заокругленими стінками (рис. 6, 6) біконічний горщик з сірої з домішками глини (рис. 7, 5).

Крім горщиків, серед шершавого гончарного посуду є конічні чаші на високому піддоні, аналогічні ліпним, і циліндричні стакани (рис. 8, 8). Денця посудин плоскі, підставні плитки відсутні.

Серед гончарного посуду зустрічаються орнаментовані і неорнаментовані уламки. Найбільш поширений тип орнаменту — глибокі паралельні лінії на плічках. Є лінійно-хвилястий орнамент (рис. 8, 7), зубчастий лінійно-хвилястий орнамент у вигляді багаторядних прямих паралельних і хвилястих ліній, і наліпний валик з насічками або без них (рис. 8, 2).

Особливу групу становлять зерновики. Вони знайдені як в комплексі, так і в розмитому культурному шарі. Це горщикоподібні посудини округлої форми з шершавою поверхнею сірого і коричневого кольору. Вінця потовщені, відігнуті назовні. Глина з домішкою крупнозернистого кварцу, що виступає на поверхні. Орнамент складався з гладеньких наліпних валиків, пальцевих вдвлень або насічок. Іноді наліпні валики чергуються з хвилястими лініями (рис. 1, 4).

Описані гончарні шерохуваті посудини незалежно від форми розрізняються технікою виготовлення й складом глиняного тіста. Переважна більшість уламків, виготовлена з глини з домішкою піску, має шершаву поверхню сірого, коричневого, чорного, коричнево-червоного кольору. Товщина стінок 0,7—0,6 см. Значна кількість посудин виготовлена з глини з домішками піску і дрібнотовченої жорстви, яка не виступає на поверхні. Є невелика частина черепків, виготовлених з глини з домішкою крупних зерен кварцу, що виступають на поверхні (горщики, зерновики). Поодинокі уламки належать горщикам (рис. 8, 3) з тонким дзвінким черепком з домішкою піску (товщина 0,3 см), добре випаленим. Є гончарні шерохуваті посудини сірого кольору з відмуленої глини з домішками.

Лискований гончарний посуд виготовляється з добре відмуленої глини з домішкою дрібнозернистого піску. Переважна більшість уламків світло-сірого кольору, рідше чорного і коричневого. За винятком двох орнаментованих уламків глечиків (рис. 9, 3, 11) і одного уламка напівкруглої чорнолискованої чаші з штапованим орнаментом (рис. 9, 5), лискований гончарний посуд представлений на поселенні мисками і чашами, за формою і орнаментом здебільшого типовими для черняхівської культури. Це біконічні чорнореберні миски (рис. 9, 7, 8, 13), округлобокі миски (рис. 9, 2, 6, 14), біконічні миски-вази (рис. 9, 1), глибокі горщикоподібні миски (рис. 9, 10, 12), а також широко відкриті розложисті чаші (іноді їх називають мисками) (рис. 1, 7). Найпоширеніший орнамент на мисках — одна або дві рельєфні лінії на плічках (рис. 9, 8). Крім рельєфних ліній плічка, посудини прикрашались: 1) подвійним прореченим зигзагом; 2) сіткою з заглиблених лискованих ліній, а також відбитками шнура (рис. 9, 13); 3) складним карбовано-штапованим орнаментом (рис. 9, 5, 9); 4) чергуванням ма-тової і лискованої поверхні, розділеної прочерченою хвилястою лінією

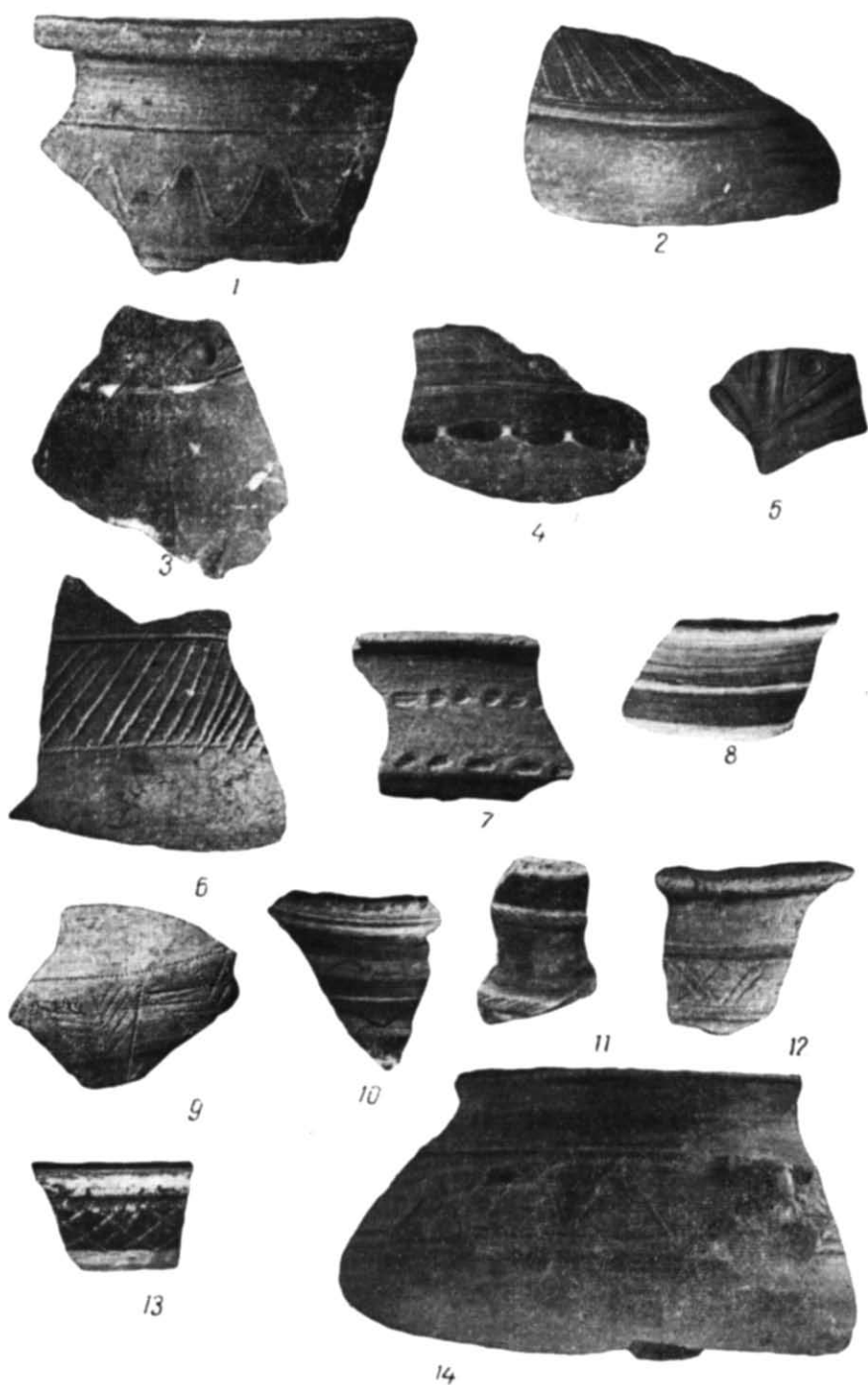

Рис. 9. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

(рис. 9, 1); 5) складним орнаментом, що охоплює круглі лисковані ямки хвилястими прочерченими лініями і сіткою, виконаною відбитками шнура (рис. 9, 3); 6) овальними зрізами по ребру тулуба (рис. 9, 4); 7) круглими і овальними ямками, що оперізують плічка посудини двома паралельними рядами (рис. 9, 7); 8) ялинкою з відбитків шнура, горизонтально розміщеного на плічках (рис. 9, 6); 9) двома рельєфними лініями з лискованим зигзагом між ними. На одній посудині з одного боку є наліп у вигляді стилізованого зображення тварин (рис. 9, 14).

Із імпортного посуду на поселенні знайдено головним чином уламки амфор (рис. 8, 4, 6) і кілька уламків тонкостінних посудин, покритих червоним ангобом або лаком поганої якості.

Значний процент амфорного посуду свідчить про жваві зв'язки з півднем. Серед амфорної кераміки є уламки широких горловин, товстостінних червоноглиняних та світлоглиняних вузькогорлих амфор. Черепок в зламі червонувато-рожевого кольору з сірим закалом всередині і дрібними пузирками. Поверхня шершава з ледве помітним рифленням. Амфори, виготовлені з такого тіста, знаходять в Боспорських містах в шарах не раніше IV ст. н. е.⁶ В комплексі зустрічаються фрагменти стінок червоноглиняних амфор з глибоким і частим рифленням, яке з'являється в пізньоантичний період і продовжує існувати в середньовіччя⁷.

Знайдено уламок світлоглиняної амфори на високому піддоні, аналогічній амфорам IV ст. н. е.⁸ Із житла № 2 походять два уламки плоских ручок з жолобком посередині від червоноглиняних амфор і уламок ручки від такої ж амфори з ледве помітними жолобками і клеймом у вигляді літери N. Тут же знайдено уламок широкої горловини з черепком червонувато-оранжевого кольору з домішками піску і дрібних вкраплень слюди. Вінця його мають вигляд накладного манжету з дзобовидним краєм (рис. 8, 4). Відтворити форму амфори дозволяють знахідки ідентичних амфор на черняхівських поселеннях в Турії (Черкащина), Делакеу Бульбокського району Молдавської РСР, в с. Комарі Чернівецької області. Це амфора з видовженим тулубом, випуклим днищем і маленькими ручками. Як вважають І. Б. Зеест і В. Д. Блаватський, амфори типу знайденої в Турії з'являються не раніше кінця IV ст. н. е.⁹ Ідентичну амфору із Делакеу М. А. Кетрару і Е. А. Рикман датують IV ст. н. е.¹⁰ М. Ю. Смішко таку ж амфору з Комарова датує кінцем IV — початком V ст. н. е.¹¹ Виходячи з цього, є всі підстави датувати амфору кераміку з житла № 2 і аналогічну їй з житла № 1 кінцем IV — початком V ст. н. е.

Серед імпортного посуду знайдено уламок денця посудини на кільцевій ніжці і уламок червонолакової посудини з житла № 1. Лак поганої якості і скоріше нагадує ангоб.

Особливо цікавий глечик (рис. 7, 6) північнокавказького типу IV—VI ст. н. е., знайдений в розмитому культурному шарі, а також частина носика (рис. 1, 6) від глечика з житла № 3. Цілий глечик зберігся на висоті 16,5 см. Його приземкуватий тулуб плавно переходить у високу шийку, а знизу — в невелике (діаметром 8,5 см) плоске денце. Найбіль-

⁶ І. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М., 1960, стор. 119—120.

⁷ А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры Северного Причерноморья.— СА, XV. М.—Л., 1951, стор. 327.

⁸ І. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 121, табл. X, 102а.

⁹ Е. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 118, рис. 4, 2, 7.

¹⁰ Н. А. Кетрару и Э. А. Рикман. Новые данные о памятниках первых веков нашей эры на территории Молдавии.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (70). Кишинев, 1960, стор. 8, рис. 2, 2.

¹¹ М. Ю. Смішко. Поселення III—IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 5. К., 1964, стор. 79, рис. 5.

ший діаметр тулуба майже дорівнює висоті. Посудина виготовлена з щільної глини. Внутрішня і зовнішня поверхні покриті чорним ангобом. Тулуб орнаментований вертикальними лощеними смугами. Середню його частину, крім того, опоясує ряд невеликих наліпних сосків.

До тієї ж категорії північнокавказького посуду належать гончарні циліндричні стакани (13 штук) з круглим отвором в дні (рис. 8, 8) або без дна. Зараз важко вирішити питання про належність вищеописаного посуду північнокавказького типу до числа імпортного, оскільки відомо, що тип пізньоаланського посуду Північного Кавказу виготовлявся в пізніші часи в Надпоріжжі (Канцирка). Аналогічне явище могло мати місце і в більш ранній час.

З розмитого культурного шару поселення походять глиняні пряслиця (рис. 5, 13, 14). З них п'ять прясел мають біконічну форму. Висота їх 1,5 см, діаметр по ребру 3,7—3,9 см, діаметр верхньої і нижньої площин 2,4—2,7 см. На більшості пряслиць нижня і верхня площини угнуті. Одне з біконічних пряслиць має зрізані на бокових поверхнях грані; високе округлобоке пряслице орнаментоване відтисками штампа; є сіролощене. Цікаве невисоке циліндричне пряслице з орнаментом чи написом, зроблене зубчастим штампом. Всі пряслиця виготовлені з такої ж глини, як і посуд. В глині іноді зустрічаються домішки дрібнотовченої жорстви, піску. Випал рівний, черепок щільний. Одне кругле пряслице виготовлене з стінки амфори з густим неглибоким рифленням.

Як згадувалось вище, господарська яма була заповнена глиняними необпаленими грузилами конусовидної форми з наскрізним отвором у верхній частині. Висота їх 11 см, сторони основи 7,5×8 см, діаметр отвору 1,5 см. Виготовлені вони з відмуленої глини з природними тонкими домішками.

З розмитого культурного шару походить терракота зі схематичним зображенням людської голови. Рот передано прямою вдавленою лінією, очі — круглими вдавленнями, а ніс — неліпним валиком.

Із кістяних виробів в житлі № 3 знайдено два стилі довжиною 14,4 і 9,7 см сигароподібної форми (рис. 2, 4, 5). Вони відомі в останні століття до н. е. і перші століття н. е. на широкій території Причорномор'я¹².

В житлі № 3 виявлено кістяний наконечник стріли з тригранним пером довжиною 3,7 см і черешком довжиною 3,6 см (рис. 5, 10). В господарській ямі знайдено амулет з ікла тварини (рис. 5, 5) з отвором зверху. Такі клики-амулету на широкій території в різні часи¹³.

В комплексах в розмитому культурному шарі траплялися так звані ковзуни — трубчасті кістки крупних тварин, нижня сторона яких стесана і зашліфована. Вони відомі на півдні Європейської частини СРСР, починаючи з I тисячоліття до н. е. до середньовіччя. В колекції є три кам'яних бруски — два цілих і один фрагментований. Один брусок, знайдений в житлі № 3, має видовжену трапецевидну форму. Довжина його 11,7 см, ширина в верхній частині 4,5 см, нижній — 2,5 см, товщина 0,9 см. У верхній частині є отвір діаметром 0,7 см для підвішування. Другий брусок, круглий в перерізі, походить з господарської ями. Він циліндричної форми (рис. 5, 11), довжиною 5,4 см, з отвором зверху. Із зруйнованого культурного шару походить уламок плоского бруска прямокутної форми. На одній площині є канавки для точення гострих предметів. Аналогічні бруски відомі в перших століттях нашої ери. В господарській ямі знайдено невеликий камінь з зашліфованими не тільки плоскими поверхнями, але й реберними частинами. Можна припустити,

¹² М. А. Наливкина. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.— Ольвия. К., 1940, табл. XLII, 1, 2.

¹³ Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, 139. М., 1967, стор. 91, табл. XIV, 9; В. П. Шилов. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60. М., 1959, рис. 38, 13.

що він використовувався як лощило. Аналогічне призначення, мабуть, має і уламок сокири епохи бронзи, використаний вдруге. Обух сокири зашлифований з слабо вираженими гранями. Можливо, що в першому і другому випадках грані на ребристій частині кам'яних предметів є результатом використання їх для нанесення пролощених ліній на посудини. Тим більше, що ширина пролощених ліній повністю збігається з шириною зашлифованих ребер.

Аналіз речей почнемо з золотих предметів, знайдених на поселенні. Золоті пластинки (рис. 3, 1—6) мають настільки численні аналогії, що перерахувати їх майже неможливо. Більшість їх зведена в роботах Л. Мацулевича¹⁴, А. Альфельді¹⁵, Я. Вернера¹⁶. Вони датуються IV—V ст. н. е. і характерні для гуннського часу.

Відносно призначення всіх золотих пластинок важко сказати щось певне. Частина з них могла прикрашати кінську зброю, інша — служити нашивками на головну пов'язку, зокрема маленькі і круглі бляшки з інкрустаціями (рис. 3, 7, 9). Доказом цього можуть бути аналогії. Так, в південно-західному Казахстані на оз. Батир в скарбі золотих речей III ст. н. е. разом з прикрасами, виконаними в інкрустаційному стилі, була знайдена головна пов'язка¹⁷, що являла собою довгу стрічку небіляного лляного полотна, яка звужувалася до кінців. Зверху вона була покрита тонкою шовковою тканиною червоного кольору. По всій стрічці нашиті круглі бляшки діаметром 0,8 см з опуклою серединою і гладким валиком по краю, але в бляшках Капулівки замість опуклої середини тут вставлений сердолік. В обох випадках краї бляшок закінчувалися валиком. На даному прикладі можна говорити про еволюцію цього типу прикрас з інкрустаціями, які повторюють форму більш ранніх штампованих бляшок. Але головна пов'язка з оз. Батир не тільки розкриває призначення круглих бляшок. Як справедливо вважає К. М. Скалон¹⁸, пов'язки, типу знайденої на оз. Батир, передували діадемам. Про це свідчить порівняння діадем з інкрустаціями і вказаною пов'язкою, а також ареал поширення діадем у вигляді суцільної головної пов'язки. У IV—V ст. вони були поширені головним чином на території Східної Європи і в поодиноких випадках зустрічались в Західній Європі¹⁹. Відомо, що в гуннські часи поширюються діадеми двох типів: 1) у вигляді суцільної головної пов'язки, прикрашені інкрустацією і зерню; 2) діадеми, що складаються з двох частин: околиша у вигляді вузької пов'язки та фігурного вінця, прикрашеного камінцями і зерню. За стилем і технікою виконання їх не можна порівняти з золотими вінцями боспорських склепів і діадемами більш раннього періоду²⁰. І, навпаки, на території Казахстану вже в перших століттях нашої ери відомі поліхромні вироби, в тому числі і діадеми²¹, аналогічні діадемам з

¹⁴ Л. Мацулевич. Погребение варварского князя в Восточной Европе. М.—Л., 1943.

¹⁵ A. Alföldi. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung.— *Archaeologia Hungarica*, IX. Budapest, 1932.

¹⁶ J. Werner. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches.— *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, neue Folge, Heft*, 38 A-B.

¹⁷ К. М. Скалон. О культурных связях восточного Прикаспия в позднесарматское время.— *Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 2. М., 1961, стор. 121, рис. 6.*

¹⁸ Там же, стор. 122.

¹⁹ Карта розповсюдження діадем подана у вказ. праці Я. Вернера (табл. 71, карта 6), яку тепер можна значно доповнити знахідками в СРСР.

²⁰ Е. О. Прушевская. Художественная обработка металла.— *Античные города Северного Причерноморья, т. I. М.—Л., стр. 350, рис. 39.*

²¹ А. Н. Бернштам. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Карагалинке.— *КСИИМК, вып. V. М.—Л., 1940, стр. 23—31; його ж. Находки у озера Борового в Казахстане.— Сборник музея антропологии и этнографии, № 13. М.—Л., стр. 226—229; К. М. Скалон. Вказ. праця; М. К. Кадырбаев. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана.— *Труды института истории, археологии и этно-**

Європи в гуннський час. Вплив східного стилю раннього періоду помітний в діадемі Новочеркаського скарбу, особливо в зображеннях козлів, оленів і рослин на фризі діадери. Звернувши на це увагу, І. Толстой і М. Кондаков підвищили датування до III—IV ст. н. е.²² Все сказане дає підстави вбачати в деяких речах, зокрема в деталях головних пов'язок, від яких збереглися золоті круглі нашивки і інкрустовані пластинки, вияв рис матеріальної культури, принесеної зі Сходу, що було явищем епохальним і характеризувало період гуннської навали не тільки в Східній, але і в Західній Європі. До цієї ж категорії речей належить і частина срібного пояса (рис. 5, 9). Йому аналогічний пояс з кургану № 19 в Канатасі (Центральний Казахстан), знайдений разом з золотою інкрустованою камінцями діадемою IV—V ст. н. е.²³ Судячи з опису графині Уварової, пояс подібної конструкції знайдений у Камунті²⁴. Аналогічної форми залізні та бронзові пластинки з штифтами були знайдені Є. В. Махно при розкопках Компаніївського могильника²⁵. На території Угорщини також зустрічаються пластинки, аналогічні капувівським, які датуються гуннським часом²⁶.

Своєрідною є прикраса у вигляді медальйона. Як відомо, виготовлення медальйонів було поширене в Римській імперії і, як вважає А. Н. Зограф²⁷, вони призначалися для нагород ватажків варварських племен, що підступали до кордонів імперії.

На думку М. О. Тиханової, звичай дарувати імператорські медальйони варварським «рексам» доживає до кінця VI ст. н. е.²⁸ Як правило, такі медальйони мали в центральній частині зображення імператора, оточене зерню і філігранню. Підвішувались вони за трубчасте вушко з рубчастою поверхнею. Медальйон з капувівського скарбу (рис. 3, 8) істотно відрізняється від них своїм призначенням. Це передусім прикраса, виконана в інкрустаційному стилі зі всіма його особливостями, характерними для речей другої половини IV—V ст. В центрі медальйона вставка з камінця, а центральне поле зайняте псевдозерню. Обрамлення має нечіткий лінійний орнамент. Виконане воно штампом. Можна дійти висновку, що при виготовленні цього медальйона була втрачена антична традиція. Це ж саме можна сказати й про золотий перстень, який походить з того ж скарбу (рис. 4). Щиток його прикрашений пояском крупної зерні, характерної для виробів IV—V ст. н. е.²⁹ Гемма на сердоліковому щитку ні за стилем ні за сюжетом не зв'язана з античною традицією в гліптиці Північного Причорномор'я. На геммі є схематичне зображення, композиція якого складається з двох фігур, над якими великий тризубець. Під ним зображено фантастичну тварину з головою лося і з двома рогами на лобі. Незрозуміле призначення двох інших відростків, розміщених нижче затилка, на шиї. Тварина зображена в лежачій позі. Передні ноги трохи виставлені вперед. Тулуб масивний, чітко поділяється на три частини, з яких найбільше розвинуті передня й задня. Нижня тварина зображена також лежачою, але повернута вона передньою частиною в протилежний бік, розміри її менші, голова повернута до глядача потилицею. Всі три частини корпусу розвинуті в однаковій мірі. Виходячи з того, що голова ниж-

графині, т. VII, Археология, Алма-Ата, 1959, стор. 193—196, рис. 24; А. Козырев. Раскопки кургана в урочище Кара-Агач, Акмолинского уезда.— ИАК, вып. 16, СПб., 1905, рис. 1, 2.

²² И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. 3. СПб., 1890, стор. 133—136.

²³ М. К. К а д ы р б а е в. Вказ. праця, стор. 196—197, рис. 25.

²⁴ Матеріали по археології Кавказу, т. VIII. М., 1910, стор. 307.

²⁵ Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

²⁶ N. Fetic h. La trouvaille de tombe princiere hunnique a Szeged—Nagyszekesos.— Arch. hung., XXXII, 1953, табл. XXX, 13—16.

²⁷ А. Н. Зограф. Античные монеты.— МИА, № XVI. М.—Л., 1951, стр. 103.

²⁸ М. А. Тиханова. Борочийский клад.— СА, XXV. М., 1956, стор. 312.

²⁹ Л. А. Мацулевич. Серебряная чаша из Керчи. Л., 1926, стор. 19—29.

ної тварини повернута туди, де повинно бути вим'я верхньої тварини, задні ноги якої начебто відкинуті в сторону, є всі підстави припустити тут сцену кормління. Зображення на геммі перстня, без сумніву, має певну семантику і відтворює певне коло ідеологічних уявлень. В тризубці ми схильні бачити родову емблему, яка виступає тут як символ влади. Цей сарматський знак розповсюджується в Північному Причорномор'ї з I ст. н. е., тобто з періоду його найбільшої сарматизації³⁰. Набагато раніше такі знаки відомі в сарматському середовищі Поволжя і в Середній Азії³¹. Для порівняння згаданого вище тризубця на перстні особливо цікавим є аналогічний знак, процарапаний на ручці типового черняхівського глечика³² з могильника в с. Жовнин (Черкаська область). Пізніше, у VI—VIII ст., тризубець зустрічається на речах скарбів дорогоцінних речей³³. Таким чином цей знак доживає до Київської Русі.

Золоті скроневі кільця (рис. 6, 2), типу знайденого в житлі № 3, з'являються у IV—V ст. н. е. і відомі на широкій території³⁴. Золота скручена в трубку намистина (рис. 2, 2), знайдена в цьому житлі, не заперече цієї дати.

Серед бронзових речей, виявлених на поселенні, цікаві пряжки (рис. 5, 2—4, 9), всі типи яких, крім овальної (рис. 5, 1), широко відомі в черняхівських пам'ятках³⁵.

Бронзовий перстень (рис. 6, 5) за формою аналогічний перстню з с. Кантемирівки³⁶. Нагадаємо, що на Кантемирівському поселенні був знайдений щиток з альмандиною вставкою³⁷. Декілька аналогічних пернів, плоских в перерізі, але без потовщеного щитка, знайдено О. В. Бодянським разом з середньовічними металевими речами в Надпоріжжі³⁸. Про їх походження зараз говорити важко. Дротяні перстні і скроневі кільця круглі в перерізі, з розімкнутими кінцями, що заходять один за одний, відомі на широкій території в сарматських пам'ятках перших століть нашої ери. Плоскі в перерізі персні з щитком у вигляді скульптурних зображень двугорбих верблюдів в лежачому положенні відомі в похованні на р. Карагалинці (Казахстан)³⁹.

Переходимо до аналізу керамічного посуду.

Тут досить виразно представлена група гончарного лискованого посуду типового для черняхівської культури (миски, вази, широко відкриті чаші, напівкруглі кубки), який має широкі аналогії в черняхівських пам'ятках. Серед гончарного шорохуватого посуду широкі аналогії в черняхівських пам'ятках мають опуклобокі горщики (рис. 6, 7, 8)⁴⁰, а також глиняні прясла і пірамідальні грузила⁴¹.

Серед ліпного посуду виділяється група посудин з грубої глини з домішками шамоту. Найбільш поширеною формою їх є горщики видовжених пропорцій з покатыми плічками і відхиленими назовні вінцями. Аналогічні посудини знаходять собі аналогії в містах Північного

³⁰ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959, стор. 16, 19.

³¹ С. Я. Толстов. Древний Хорезм. М., 1948, стор. 175—187.

³² Глечик зберігається в археологічному музеї інституту археології АН УРСР.

³³ Б. А. Рыбаков. Древние русы.— СА, XVII, 1953, рис. 25, 9.

³⁴ Д. М. Атаев. Височные привески с четырнадцатигранником.— СА, М., 1963, № 3, стор. 233—234.

³⁵ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского.— МИА, табл. 82, XIV. М., 1960; В. П. Петров. Черняховский могильник.— МИА, № 116. М., 1964, рис. 12; Н. М. Кравченко. Вказ. праця, табл. 3, 4, 10.

³⁶ М. Я. Рудинський. Кантемирівські могили римської доби.— Записки ВУАК, т. I. К., 1931, стор. 152; Древности Приднепровья, вип. IV. К., 1901, табл. IX, 222.

³⁷ М. Я. Рудинський. Вказ. праця, рис. 135.

³⁸ Речі зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

³⁹ А. Н. Бернштам. Золотая днадема...

⁴⁰ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника..., табл. IV, V.

⁴¹ Там же, табл. XII.

Причорномор'я⁴² в перших століттях нашої ери. У IV—V ст. вони відомі в пам'ятках кочових племен Поволзьких степів і пам'ятках Північного Причорномор'я⁴³, у Молдавії⁴⁴, на Волині⁴⁵.

Подібні горщики зустрічають в Подніпров'ї (пам'ятки типу Новолиповське — Максимівка, Ломовате, колгосп ім. Крупської, раннє поселення в балці Яцевій⁴⁶, в межиріччі Дністра і Західного Бугу⁴⁷, а також в черняхівських пам'ятках Румунії⁴⁸.

Деякі горщики (рис. 7, 7) повторюють форму сарматських. Глечико-подібні горщики з видовженою нижньою частиною (рис. 7, 2) звичайно не зустрічаються в черняхівських та сарматських пам'ятках степової України. Вони властиві черняхівським пам'яткам Румунії⁴⁹. Біконічний горщик, як ліпний з грубої глини з шамотом, так і гончарний, зокрема з сірої неліскованої глини (рис. 7, 5), має аналогії в пам'ятках типу Новолиповське — Максимівка⁵⁰, Леськи⁵¹, Привільне⁵². Саме до цих пам'яток найближе стоїть весь комплекс кераміки з Капулівського поселення. Тут знаходять собі аналогії гончарні горщики з лінійним і лінійно-хвилястим орнаментом, багаторядним зубчастим лінійно-хвилястим орнаментом і ліпні посудини з валиком під вінцями. Те саме можна сказати і про конічні чаші на високому піддоні (рис. 7, 1). Вони існують тривалий час в різних археологічних культурах (сармати, городища Низового Дніпра, черняхівська культура та ін.). Незвичайними для них є (тільки в деяких екземплярах) вм'ятини в придонній частині. Чаші (рис. 7, 4) з аналогічними вм'ятинами, по формі вони типові для черняхівських пам'яток Румунії⁵³. Цікаво, що на дні однієї з чаш (рис. 7, 4) є маленькі навхрест розташовані круглі вдавлення. В зв'язку з тим, що зображення хреста широко відоме на сарматському посуді⁵⁴, треба вважати, що хрест на капулівській посудині відно-

⁴² Е. Г. Кастанаян. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, № 25, стор. 279.

⁴³ И. П. Засецкая. Полихромные изделия гуннского времени из погребений Нижнего Поволжья.— Археологический сборник Гос. Эрмитажа. Л., 1968, стор. 36, рис. 19; Э. А. Симонович. Лепная керамика памятников черняховской культуры Нижнего Днепра.— КСИИМК, вып. 68, М., 1957, рис. 59; К. А. Раевский. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра — Днестра в I тыс. н. е.— СА, XXIII, М., 1955, рис. 153.

⁴⁴ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89, М., 1960, табл. 205.

⁴⁵ Ю. М. Смишко. Селище доби полів поховань в Вінниках Великих.— Археологія, т. II, К., 1947, рис. 11.

⁴⁶ Е. В. Махно. Отчет о раскопках на черняховском поселении Новолиповское в 1957 г., стор. 16. Науковий архів Інституту археології АН УРСР, справа № 3337, табл. XIII; Э. А. Симонович. Отчет о раскопках в с. Ломоватое Черкасского р-на в 1957 г., стор. 31, табл. 5, 3, 4; табл. 6, 1, 3. Науковий архів Інституту археології АН УРСР, спр. № 2955; А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, № 108, М., 1963, рис. 3, 3, 4; И. Т. Костюченко. Отчет Максимовского отряда древнерусской Кременчугской экспедиции 1959 г., табл. VII а, 22, 23; табл. XX. Науковий архів Інституту археології АН УРСР, спр. № 3476.

⁴⁷ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу в межиріччі Дністра і Західного Бугу.— МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 79, рис. 2, 1; рис. 3, 8—9; рис. 4, 2—4.

⁴⁸ Gh. Diaconu. Tirgisor. București, 1965, рис. 35, 5; B. Mitrea, C. Preda. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. București, 1966, табл. 111, 5; 132, 3.

⁴⁹ Н. Діасони. Вказ. праця, табл. CXLVIII.

⁵⁰ Е. В. Махно. Вказ. праця, табл. XX; И. П. Костюченко. Вказ. праця, табл. XX.

⁵¹ А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкасы.— МИА, № 39, М., 1967, рис. 128.

⁵² Ю. В. Кухаренко. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном.— СА, XXII, М., 1955, табл. III, 12.

⁵³ Н. Діасони. Вказ. праця, табл. CXLX, 2; CXLI, 2; Е. И. Крупнов. Новый памятник древних культур Дагестана.— МИА, № 23, М.—Л., 1951, рис. 9, 4.

⁵⁴ К. Ф. Смирнов. Курганы у сел Иловатка и Политодельского Сталинградской области.— МИА, № 60, М., 1959, рис. 13, 6.

ситься до символіки, виробленої в середовищі степового сарматського населення.

В матеріальній культурі Капулівського поселення відчувається значний вплив аланської культури Північного Кавказу IV—V ст. Це помітно передусім в будівництві жител: утеплений односхилий дах, піч з димоходом, що виступає з зовнішньої сторони стін⁵⁵. Найбільше ці впливи помітні у керамічних виробках.

Чорнолощений глечик (рис. 7, б) належить до числа найбільш характерного посуду аланської культури Північного Кавказу IV—VI ст. н. е.⁵⁶ Цікаво відмітити, що в Вольному аулі на околиці м. Нальчика разом з майже ідентичним глечиком знайдені пластинчасті фібули і речі з інкрустацією, які В. А. Кузнецов сумарно датує V—VI ст.⁵⁷ Носик від сіролощеної посудини (рис. 1, б) з землянки № 3 також відноситься до типових аланських глечиків.

До сармато-аланських прототипів відносяться і циліндричні склянки (рис. 8, 8), які вважаються курильницями і зустрічаються в сарматських пам'ятках Нижнього Поволжя і Північного Кавказу (II—III ст. н. е.). На Північному Кавказі вони продовжують існувати без перерви в аланській кераміці IV—VI ст. і особливо її багато в VIII ст. н. е.⁵⁸

Широкі аналогії в аланському посуді знаходить собі і широко відкрита миска (рис. 1, 9), виготовлена з щільної глини з домішками дрібного піску, дрібнотовченої ракушки і слюди⁵⁹. Ця форма сягає до сарматської кераміки перших століть н. е.⁶⁰ До речі, аналогічні миски відомі з поховань рубежу IV—V ст. в с. Благовіщинка Василівського району Запорізької області⁶¹ і в с. Кашперо-Миколаївка Миколаївської області⁶². Таким чином можна констатувати більш менш широке розповсюдження цієї форми посуду в IV—V ст. на Україні.

Вплив північнокавказької аланської кераміки відчувається і в зовнішній поверхні деяких посудин. Незвичайну обробку зовнішньої поверхні має уламок тонкостінної гончарної посудини (товщина стінки 3 мм), знайдений в господарській ямі. Це часті неглибокі паралельні лінії, які Т. М. Минаєва називає штриховим орнаментом⁶³. На р. Гіляч (Північний Кавказ) посудина з подібною обробкою зустрінуто на пам'ятці кінця IV—V ст. н. е.⁶⁴ Як зазначив О. А. Бобринський, кавказькі гончарі, що виготовляють кевври і посуд типу амфор, користуються знаряддям у вигляді дерев'яного скребка для одержання такої поверхні. Цей спосіб обробки поверхні являє в даному разі великий інтерес, якщо згадати його значне поширення в культурах раннього середньовіччя (поселення біля балки Яцевої)⁶⁵, пам'ятки салтово-маяцької культури⁶⁶. Але разом з тим наявність біконічних форм посудин і штрихованої кераміки свідчить про вплив північних культур.

⁵⁵ Т. М. Минаєва. Поселение в устье р. Узун-Кол.—СА, № 2, 1960, стор. 205.

⁵⁶ В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа.—МИА, № 106. М., 1962, стор. 82—83, рис. 24.

⁵⁷ Там же, стор. 79.

⁵⁸ Там же, стор. 113, рис. 36.

⁵⁹ Т. М. Минаєва. Памятники эпохи раннего средневековья на Ставропольской возвышенности. Материалы по изучению Ставропольского края, вып. 1. Ставрополь, 1949, стор. 133, рис. 5, б; Т. А. Минаєва. Могильник Байтал-Чапкан в Черкессии.—СА, XXVI. М., 1956, рис. 6.

⁶⁰ К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, стор. 295.

⁶¹ Л. М. Рутковская. Археологические памятники пограничья лесостепи и степи. Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 204.

⁶² Досліджене Інгульською експедицією в 1969 р. Автор дякує О. Г. Шапошниковій за повідомлення.

⁶³ Т. М. Минаєва. Археологические памятники на р. Гіляч.—МИА, № 23; М.—Л., 1951, стор. 291.

⁶⁴ Там же, рис. 18.

⁶⁵ А. Т. Брайтчевская. Вказ. праця, рис. 9, 3, 9.

⁶⁶ И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.—МИА, № 62. М.—Л., 1958, рис. 6, 2, 3.

Щодо орнаменту, то в Капулівці поряд з мотивами типово черняхівськими зустрічаємо види орнаменту, принесені з Північного Кавказу. Цікавим є зооморфний орнамент на сіролощеної глибокій мисці черняхівського типу (рис. 9, 14). Тварина передана дуже схематично, розпластаною, лапи злиті воедино, створюючи один горизонтальний наліп. Подібні зображення, позбавлені натуралістичних рис, відомі в перших століттях нашої ери. Ми маємо на увазі категорію посуду з зооморфними наліпами, в яких передні ноги і морда злиті в один масив, а задні ноги передані з допомогою дуг⁶⁷. Подібні зображення продовжують існувати в аланській кераміці Північного Кавказу у V—VI ст.⁶⁸ Для посуду черняхівської культури України також не характерний шнуровий орнамент. Він відомий в черняхівських пам'ятках Румунії⁶⁹, до яких найближче стоїть весь комплекс знахідок з Капулівського поселення. На Україні його відмічає М. Я. Рудинський в Кантемирівці, де, як відомо, були поховання на дерев'яному помості. Поховання на помості з ліпним посудом, прикрашеним шнуровим орнаментом IV—VI ст., відомі в Казахстані⁷⁰. На Північному Кавказі шнуровий орнамент відомий з середини I тисячоліття і існує тут в наступні століття⁷¹. Таким чином, є підстави вважати, що розглянутий орнамент був принесений у Подніпров'я пришлими з півдня степовими племенами.

З аланського середовища Північного Кавказу походить орнамент у вигляді ялинки⁷², наліпного валика⁷³, лінійно-хвилястого орнаменту і зубчастого багаторядного лінійно-хвилястого орнаменту⁷⁴. Ми вважаємо, що чорний лискований посуд з'являється тут під впливом Північного Кавказу.

В зруйнованому культурному шарі Капулівського поселення знайдена терракотова статуетка (рис. 5, 12). Ідентична терракота була знайдена О. В. Бодянським у 1952 р. в с. Звонецькому (Надпоріжжя). Вона має таку ж голову й обличчя (зберігся тулуб до пояса і верхня частина рук)⁷⁵. Капулівська і звонецька статуетки мають аналогії в пам'ятках IV—V ст. Середньої Азії, Казахстану, Північного Кавказу, Криму. Їх появу в Північному Причорномор'ї дослідники справедливо пов'язують з гуннами, разом з якими просунулася і частина середньоазійських племен («массагетів боліт і островів», носії джетиасарської культури) пониззя Сир-Дар'ї і Аму-Дар'ї⁷⁶.

Як видно з аналізу речового матеріалу, матеріальна культура Капулівського поселення являє собою складний синтез елементів, що походять від різних культур. Тут, крім черняхівських елементів, є елементи аланської культури Північного Кавказу, східні (Казахстан), а також міст Причорномор'я (передусім Боспору). Всі розглянуті вище ознаки

⁶⁷ К. М. Скалон. Изображение животных на керамике.— Труды отдела первобытной культуры Госэсрмитажа. т. I. М., 1941, стор. 196; Б. Луни. Находка на Кизитиранском городище. Проблемы истории материальной культуры. Л., 1933, № 1—2, стор. 75; Л. Мадзулевич. По поводу кизитиранской «Тамги». Проблемы истории докапиталистических обществ. М.—Л., 1934, № 6, стор. 101—103.

⁶⁸ В. А. Кузнецов. Аланские племена..., рис. 38.

⁶⁹ В. Mitrea, C. Preda. Вказ. праця, рис. 235, 3; Н. Діасони. Вказ. праця, рис. LIV, LV.

⁷⁰ К. А. Акишев. Исследования в Казахстане.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 295.

⁷¹ М. В. Покровский. Пашковский могильник.— СА. М., № 1, 1936, стор. 165.

⁷² Т. М. Минаева. Памятники эпохи раннего средневековья..., стор. 138, рис. 10.

⁷³ Там же, стор. 135, рис. 7; Т. М. Минаева. Поселение в устье р. Узин-Кол, стор. 204.

⁷⁴ Т. М. Минаева. Памятники эпохи раннего средневековья..., стор. 152, рис. 6.

⁷⁵ Статуетка зберігається в фондах Інституту археології АН УРСР.

⁷⁶ Л. М. Левина. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетиасарской культуре. История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, стор. 167—168; И. Т. Кругликова. Погребение IV—V вв. в дер. Айвазовское.— СА, М., 1957, № 2, стор. 255.

цієї культури і широкі аналогії в пам'ятках IV—V ст. дають підстави датувати Капулівське поселення другою половиною IV—початком V ст. Матеріальна культура цього поселення свідчить про те, що в середовище місцевого землеробського населення під час гуннської навали інфільтрується велика кількість степового населення, передусім сармато-аланського. Якщо згадати, що саме в гуннський час широко розповсюджується в Східній і Західній Європі сармато-аланська культура⁷⁷, то це явище і для території України буде цілком закономірне.

Однією з характерних особливостей епохи «великого переселення народів» було те, що кочові і напівкочові племена проникають в області осілої культури від кордонів Китаю до Дунайського кордону Візантії, привносячи туди елементи своєї культури. Обумовлено це було особливостями внутрішнього соціально-економічного розвитку кочових племен, коли в силу загострення боротьби за пасовища і худобу частина скотарських племен мусила осідати в середовищі землеробського населення. Це осідання особливо інтенсивно проходило на периферії розвинутих землеробських областей (зона посиленої інфільтрації кочовиків). Тут освоюються найбільш придатні для скотарства території, які стають основною базою для розвитку напівосілого комплексного землеробсько-скотарсько-рибальського господарства з відгонним скотарством і осілим побутом. Через цю стадію господарського розвитку пройшли майже всі скотарські народи⁷⁸ в різний час. Зокрема, в Середній Азії в дельті Сир-Дар'ї (периферія Хорезму) культура «напівкочових землеробів» з комплексним господарством відома з середини I тисячоліття до н. е. («массагети боліт і островів» Страбона)⁷⁹. В Східній і Західній Європі вона з'являється в зв'язку з «великим переселенням народів» з кінця IV—початку V ст. н. е.⁸⁰ В письмових джерелах (Іордан, Прокопій Кесарійський, Псевдо-Мавркій і ін.) є багато відомостей про болотно-острівні поселення гунів, слов'ян, болгар в Подунав'ї. І не випадково Прокопій Кесарійський, описуючи образ життя антів і слов'ян Подунав'я, порівнює їх з массагетами. Це порівняння має глибокий історичний зміст, бо «велике переселення народів» призвело до появи господарства нового типу (напівкочового землеробсько-скотарсько-рибальського), якому відповідали і зміни в способі життя, зокрема, поряд з осілими поселеннями, поява яких часто сягала в попередній час, з'являються сезонні стійбища скотарів і селища в заплаві річок за умов болотно-острівного ландшафту, тобто аналогічних тим, які описували грецькі історики. Як показує вивчення пам'яток типу Капулівки (Капулівка, Благовіщинка, поселення біля колгоспу ім. Крупської, раннє поселення біля балки Яцевої, поселення на р. Вороній, на Підкові), а також Капулівського етапу (ми маємо на увазі ряд синхронних за рядом ознак матеріальної культури та їх історичному змісту пам'яток — Леськи, Журовка, а також болотно-острівні поселення типу Новолиповського — Максимівки — Жовнина), в південній частині степового і південній частині лісостепового Подніпров'я мали місце ті ж самі зміни в господарстві, топографії поселень і побуті, про які йшлося вище. Тут поруч з поселеннями на корінному березі (Капулівка, Благовіщинка, поселення біля колгоспу ім. Крупської, раннє поселення біля Балки Яцевої, Леськи, Журовки), тобто в топографічних умовах, характерних для черняхівської культури, з'являються поселення в болотистих заплавах річок, на островах, найчастіше на місцях поселень епохи бронзи і неополіту (йдеться про пам'ятки типу Новолиповське, Максимівка,

⁷⁷ В. А. Кузнецов и В. К. Подовин. Аланы в Западной Европе в эпоху «великого переселения народов». — СА. М., 1961, № 2, стор. 79—95.

⁷⁸ С. П. Толстов. Города гузов, стор. 75.

⁷⁹ С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962, стор. 136.

⁸⁰ Л. М. Рутковська. Землероби і скотарі степової України в середині I тисячоліття н. е. — Археологія, т. XXII, 1969.

Жовнин)⁸¹, які служили селищами або сезонними стійбищами. Для них характерна відсутність культурного шару в звичайному розумінні цього слова. Нерідко на поверхні дюн або в одному шарі (глибина 0—0,40 см) перемішані знахідки різних епох і тільки в місцях заглиблень від жител або ям знахідки сягають на більшу глибину. Така специфіка «культурного шару» значно утруднює хронологічне розчленування матеріалу різних епох. Тут є знахідки епохи неоліту, бронзи, Капулівського етапу (кінець IV — початок V ст.), типу Стецівки—Пеньківки, а іноді й Київської Русі. Проміжні культури тут не представлені.

Про значну інфільтрацію степового населення наприкінці IV ст. свідчать і могильники пізньочерняхівської культури (IV—V ст.), де з'являються нові поховальні споруди (катакомби або підбої під курганом, поховальні ями з уступами-заплічками, трупоспалення під кам'яним кромлехом). Все сказане вище показує, що пам'ятки типу Капулівки (Капулівка, Благовіщинка, поселення біля колгоспу ім. Крупської, на р. Вороній, раннє поселення біля балки Яцевої), не є пам'ятками черняхівської культури, бо вони мають зовсім інший історичний зміст і специфічні риси в матеріальній культурі. Йдеться про культуру, яка з'являється в Подніпров'ї (зокрема, в Надпоріжжі) в період гуннської навали на базі схрещення місцевої черняхівської культури з культурою пришельців зі степу і, до деякої міри, з півночі. Вона знаменувала собою перехід до нового історичного етапу, обумовленого змінами в розвитку продуктивних сил в епоху «великого переселення народів».

Л. М. РУТКОВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ IV—V в. н. э. в с. КАПУЛОВКА НА НИЖНЕМ ДНЕПРЕ

Резюме

В последнее время судьба оседлой культуры в период после гуннского нашествия приобретает особую остроту в связи с решением вопроса о верхней хронологической границе черняховской культуры. Поселение у с. Капуловка, исследованное А. В. Бодянским и автором, дает принципиально важный материал для суждения о путях развития культуры в степной полосе Украины на рубеже IV—V вв.

Поселение у с. Капуловки находится на пологом склоне р. Подпольной (теперь берег Каховского моря), недалеко от г. Никополя. Здесь, на склоне размытого водами Каховского моря берега, раскопаны остатки пяти жилищ и одна хозяйственная яма. Выяснено, что для поселения характерны углубленные на 0,8—0,9 м в землю однокамерные жилища с печами-каменками и глинобитными печами. Стены и крыша строились на деревянном каркасе из прутьев, обмазанных глиной. Как в топографии, так и в домостроительстве сильны традиции местной черняховской культуры.

Среди находок — керамика, железные и бронзовые предметы, ювелирные, костяные и каменные изделия. Большой материал собран в размытом культурном слое поселения. Тут же местными жителями найден клад золотых вещей, из которого в Институт археологии АН УССР поступили только золотые медальон и перстень. Аналогичные золотые вещи найдены и в культурном слое поселения. Все они исполнены в никрустационном стиле и датируются второй половиной IV — нач. V ст. Так же датируется и керамика и поселение в целом. Анализ золотых вещей Капуловского поселения показывает, что они типичны для гуннского времени и находят широкие аналогии в памятниках первых веков нашей эры Казахстана. Аналогии в Казахстане находят и пластинчатый серебряный пояс. Анализ форм керамики и отдельных видов ее орнаментации свидетельствует о значительном влиянии степной аланской культуры Северного Кавказа. Вместе с тем на поселении сильны еще традиции местной черняховской культуры, что также проявляется в керамике.

⁸¹ Цим пам'яткам автор присвячує спеціальну роботу.

М. П. КУЧЕРА

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. ГОРОДИЩЕ ПІД ПЕРЕЯСЛАВОМ-ХМЕЛЬНИЦЬКИМ

Городище біля с. Городище Переяслав-Хмельницького району Київської області знаходиться на відстані 600 м на захід від села в заплаві лівого берега Дніпра, за 4 км від ріки. Воно розташоване на незначному підвищенні над озером Рядовиця. Від городища зберігся кільцевий вал з залишками рову, zdeформованого під час весняних повіней. Діаметр городища між двома протилежними вершинами валу 57 м. Північно-західна частина валу зайнята сучасним кладовищем, яке виходить за межі городища; решта валу засаджена сосною. На задернованій площадці городища підйомний матеріал відсутній.

На схід від городища, в дещо заболоченій долині, є три невеликих ставки, можливо, штучного походження, північніше яких починається озеро Гниле, що зливається з озером Рядовиця. Замкнутий між озерами трикутний мис довжиною 650 м, шириною, в місці розташування городища, 250 м, на більшій частині засаджений сосною. На всьому протязі в розмитих краях миса та на вільних від лісу зораних ділянках простежується культурний шар давньоруського часу; цей же культурний шар поширюється на відстань до 130 м на південь і південний схід від городища. Отже, все поселення займало площу понад 15 га (рис. 1).

З південного сходу поселення захищене природними перешкодами. На схід, аж до самого корінного берега (приблизно за 4 км від городища), заплаву перерізають кілька озер, витягнутих з півночі на південь. На відстані 600—700 м на південь від городища є озеро, що перерізує заплаву в напрямку до Дніпра. В бік корінного берега від цього озера починається «Зміювий вал», який через 1700—1800 м підходить до слідуєчого озера і від нього знову продовжується в тому ж напрямку¹.

В зв'язку із знаходженням городища в зоні майбутнього водосховища Канівської ГЕС, на ньому в 1963 р. Інститутом археології АН УРСР були проведені розвідкові розкопки².

На городищі, приблизно від його середини, було прокопано в південно-східному напрямку траншею, що перерізала частину площадки і вал (рис. 2). На схід від городища, за ровом на площі 25×20 м³, було досліджено культурний шар.

В траншеї виявлено культурний шар товщиною 40 см, у верхній частині якого, на товщину 15 см, залягала однорідна темно-сіра земля,

¹ В давнину, очевидно, городище було оточене лісом, що значною мірою підсилювало захисні особливості природних умов місцевості. Зараз в заплаві, понад корінним берегом, росте густий ліс.

² Крім автора, в розкопках приймали участь О. О. Попко і Г. М. Улицька.

³ Траншея через площадку розкопувалась вручну; розріз валу й основні земляні роботи на посаді виконувалися за допомогою бульдозера.

а в нижній — товщиною 20—25 см — чорнозем, що нагадує по структурі й коліру глей. Нижче знаходився тонкий прошарок гумусованого материкового піску, під яким починався світло-жовтий (майже білий) материковий пісок. У культурному шарі знахідок небагато: дрібні уламки

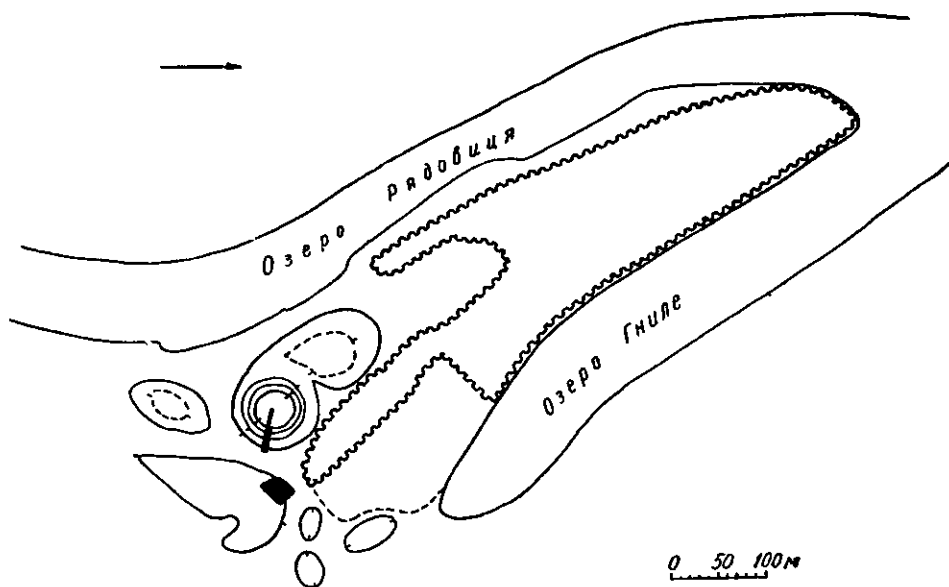

Рис. 1. План поселення біля с. Городище:

1 — недосліджена частина культурного шару; 2 — нерозчищені заглиблення.

кераміки, відщепи пісковика або невеликі камені пісковика та поодинокі уламки кісток тварин. У зовнішній частині площадки, у зсуві внутрішнього схилу валу зустрінуто декілька відщепів пісковика. Всього

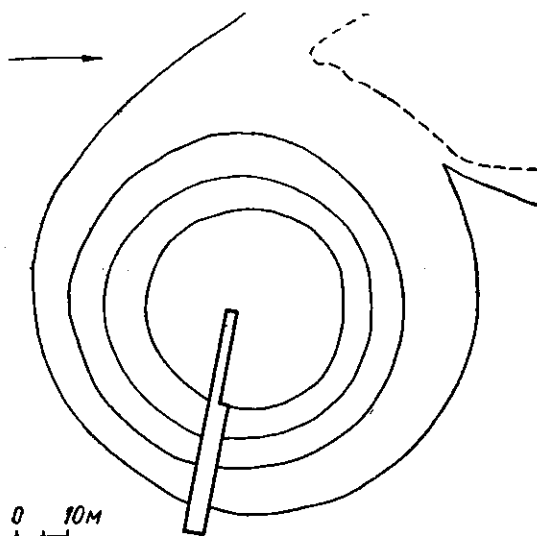

Рис. 2. План городища біля с. Городище.

в траншеї в межах площадки знайдено 62 дрібних уламки давньоруської кераміки (в тому числі п'ять вінець), 28 відщепів і каменів пісковика і декілька поодиноких уламків кераміки пізньосередньовічного часу. Траншея перерізала 12 пізніших могильних ям і одну господарську давньоруського часу (рис. 3).

Господарська яма відкрита в середній частині площадки. Вона майже округлої форми і з поперечником 2 м, заглиблена в материк на 0,75 м. На дні ями і частково в її заповненні знайдено вугілля, обпалену глиняну обмазку та декілька уламків давньоруської кераміки (в тому числі три вінця). Виявлені

могильні ями прорізають культурний шар городища і належать до сучасного кладовища.

В насипу валу, де також знаходилось багато пізніших поховань, відкрито залишки чотирьох поздовжніх і декілька відрізків поперечних

стін, які утворювали кліті-зруби, що розташовувались в три ряди по ширині валу (рис. 4).

Три поздовжні стіни збереглися досить виразно. В розрізі на стінах траншеї вони мали вигляд нахилених до середини городища хвилястих ліній із спорохнявілого дерева з помітним прошарком сажі по краях. По обидва боки від кожної з них ґрунт насипу валу був різний. Крайня внутрішня стіна невисока, поганої збереженості. Її залишки перетерті насипом валу, який на внутрішньому схилі сильно розсунувся. Від цієї стіни було простежено лише коричневе забарвлення в піщаному насипу та відбиток нижньої деревини в материку під насипом у ви-

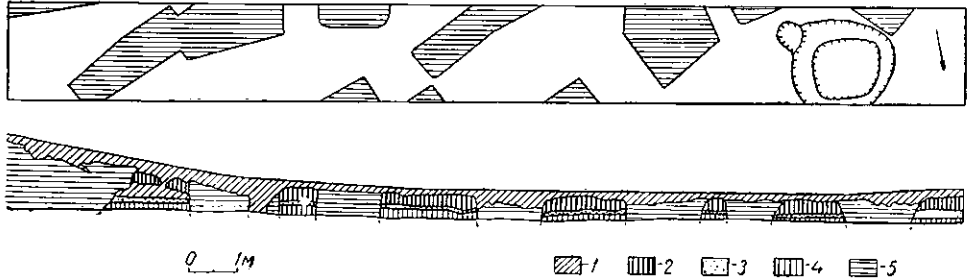

Рис. 3. План і розріз траншеї на площадці городища:

1 — темно-сіра земля; 2 — чорнозем; 3 — гумусований материковий пісок; 4 — світло-жовтий материковий пісок; 5 — материковий пісок з землею (заповнення могильних ям).

гляді рівчака, заповненого коричневою деревною порохнею з піском. Судячи з положення поздовжніх стін, зруби мали розміри по ширині валу в середньому 3,6—4 м. Між поздовжніми стінами були відкриті залишки поперечних стін аналогічної збереженості.

Слід зазначити, що в ряді випадків на поздовжніх і поперечних деревинах, особливо в місцях їх перехрещення, виразно простежувались куски обвугленої дубової кори. Це свідчить, що зруби будувались з дубових деревин, які укладались з корою. Внаслідок пожежі на зрубах, засипаних піском, обгоріла лише кора, самі деревини згодом згнили.

Зруби будувались не безпосередньо на материку, а на гумусованому прошарку (товщиною 8—12 см) з темно-сірого піску з домішкою дрібних вугликів і сажі. В піщаній засипці також виявлено окремі вуглики дубового дерева. У верхній частині зруби були засипані щільним чорноземом. У внутрішній частині валу, по обидва боки від лінії внутрішньої поздовжньої стіни, знайдено багато дрібного каміння пісковика, в тому числі один кусок червоного шиферу. Каміння, можливо, служило для внутрішнього кріплення насипу валу. У зовнішній бік від крайнього ряду зрубів материк був зрізаний у вигляді похилої площадки шириною 3,2 м, від якої поверхня круто понижувалась, переходячи в горизонтальну площадку (її було розкрито лише на ширину 0,9 м). Ці уступи були присипані чорною глейстою землею, що утворювала зовнішній схил валу, запобігаючи тим самим зсуванню його насипу в рів. Перед внутрішнім рядом зрубів, очевидно, також знаходилась земляна присипка, яка утворювала внутрішній схил валу і скріплювала зруби з боку площадки городища. В цій присипці було і згадуване вище каміння. Ґрунт на внутрішньому схилі валу складався з піску і, судячи з залишків, його тут було дуже мало. Невипадково, що всі три ряди зрубів завалилися саме у внутрішній бік, де кріплення валу було слабшим. Приймаючи до уваги велику кількість глейстою чорнозему на зовнішньому схилі валу і в рові, укріплення городища були досить потужні. Якщо зараз вал має висоту близько 2,9 м, то первісна його висота була значно більшою. Ширина валу по основі становила не менше 15 м. Обвугленість дерев'яних зрубів свідчить про те, що вони виходили

на поверхню. В наземній частині зруби були пустотілі і повністю згоріли, а в насипу валу на них обвуглилась лише кора. Чорний глейстий ґрунт по краях рову, як і взагалі на всій площі поселення, залягає лише у верхній частині, а нижче знаходиться світло-жовтий і білий пісок. Перед будівництвом укріплень чорноземний покрив на всій площі городища, в тому числі й на місці валу, було знято. Шар чорнозему, що перекриває площадку городища, утворився після спорудження укріплень. Безсумнівно, що знятий чорнозем було використано на спорудження

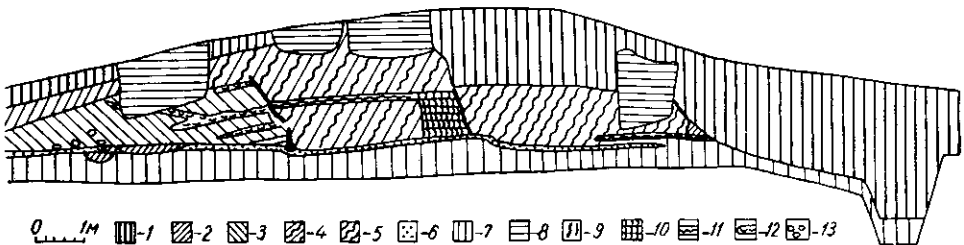

Рис. 4. Профіль північної стінки траншеї через вал городища:

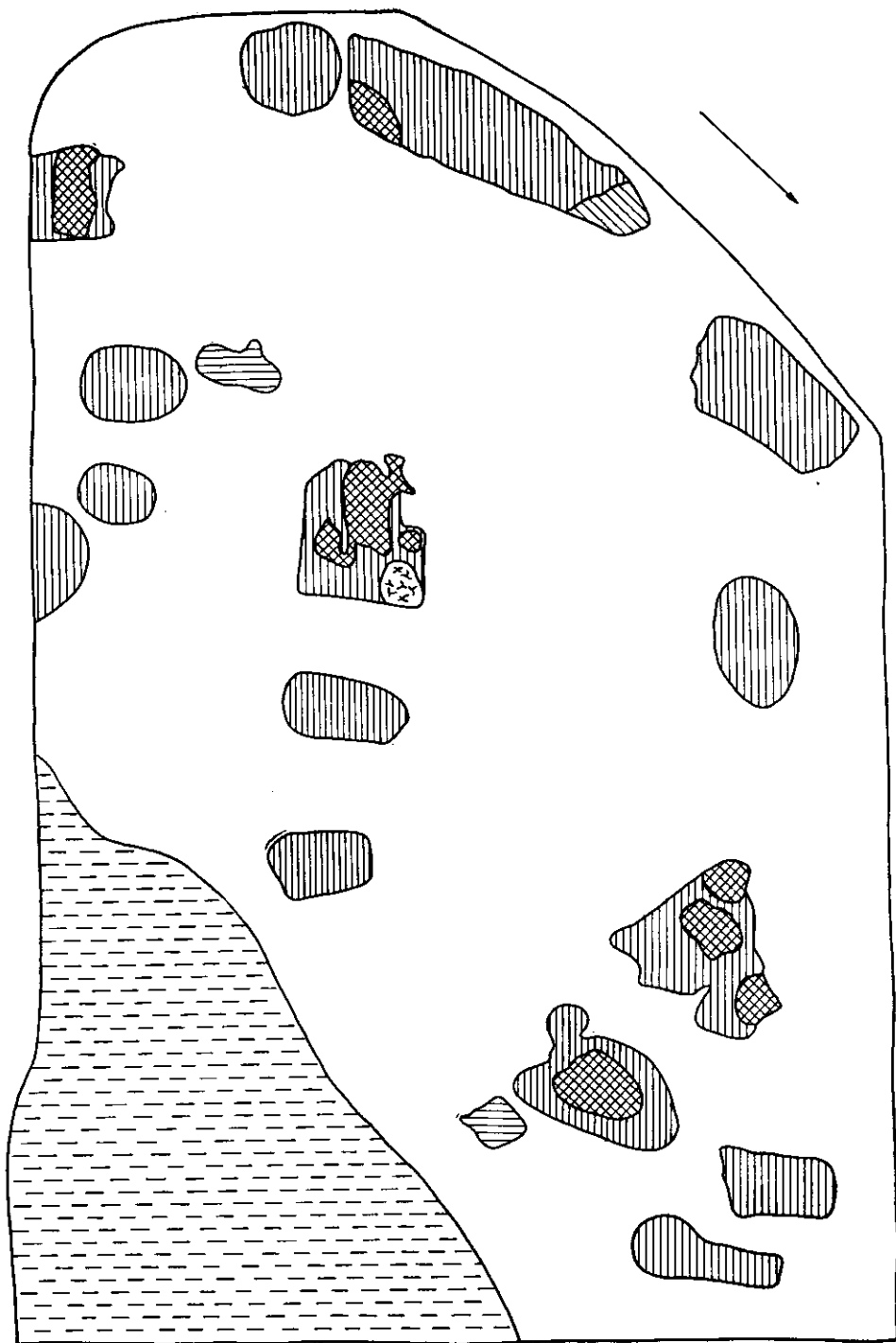
1 — чорнозем; 2 — темно-сіра земля; 3 — темно-сірий пісок з вугликами дубового дерева; 4 — світло-жовтий материковий пісок; 5 — материковий пісок з чорною землею; 6 — темно-сірий пісок з домішкою дрібних вугликів і частково сажі; 7 — материк з світло-жовтого і білого піску; 8 — земля з материковим піском (заповнення могильних ям); 9 — залишки зотлілих і частково обвуглених поздовжніх стін; 10 — зотліла і частково обвуглена поперечна стіна в місці розчистки її на похилій стінці траншеї; 11 — темно-коричневий пісок з деревною порохнею на місці зітлілих деревин поперечних стін; 12 — темно-коричневий пісок з слідами зотлілого дерева; 13 — каміння.

валу. Можливо, що частково чорнозем привозили з сусідньої заболоченої долини, де збереглося три згадуваних вище невеликих заглиблення — ставки.

В гумусованому ґрунті з вугликами і камінням на дні внутрішнього ряду зрубів в північній стінці траншеї знайдено два уламки давньоруської кераміки. Чотири аналогічних уламки кераміки, в тому числі один вінець, було знайдено в дещо гумусованій нижній частині піщаної засипки зовнішнього ряду зрубів. В чорноземному насипному ґрунті жодних знахідок не було виявлено.

На схід від городища, між його ровом і найближчим ставком, на похилому, частково розмитому мисовидному кінці підвищення, яке продовжується далі на південь, провадилися дослідження на площі 500 м². Товщина чорноземного шару тут неоднакова. Вона зменшується від 0,5 до 0,2 м в напрямку до країв підвищення внаслідок розмива водою. В східному кутку розкопа, на площі 65 м², нижня частина чорнозему, який має тут більш значну товщину, залишилась недослідженою.

Чорноземний шар інтенсивно насичений різноманітними культурними залишками. В його верхній частині поряд з давньоруською керамікою залягали пізніші середньовічні матеріали — кераміка, сильно роздріблена перепалена глина, залізні вироби (дві підковки від чобіт). Нижче знаходилась кераміка давньоруського часу з уламками червоного шиферу, грудками перепаленої глини, кістками тварин та іншими знахідками. Під час зачистки поверхні простежувались невиразні гумусовані плями різної інтенсивності, які на рівні материкового піску оконтурились досить чітко. Всього відкрито 17 плям з чорноземом, іноді з значною домішкою сажі (рис. 5). Розчищено 15 плям, які виявились залишками 16 ям від господарських споруд (рис. 6). Ями розміщені чотирма скупченнями не зовсім правильними рядами і розподіляються на прямокутні, круглі, овальні і неправильної в плані форми. Розміри їх від 1,2 м в поперечнику до 3,2×2 м і заглиблені в материк від 12 до 90 см. Деякі з них мають окрему більш глибоку частину або декілька секцій неоднакової глибини, які призначались, очевидно, для зберігання певних продуктів. Біля окремих ям простежено ямки від стовпів, які

0 1 2M

-1
  -2
  -3
  -4
  -5

Рис. 5. План розкопу на поселенні. Плями культурного шару на рівні материка:
 1 — чорнозем; 2 — земля з сажею; 3 — чорнозем з вкращеннями материкового піску; 4 — перепалена глина; 5 — чорнозем в недослідженій нижній частині культурного шару.

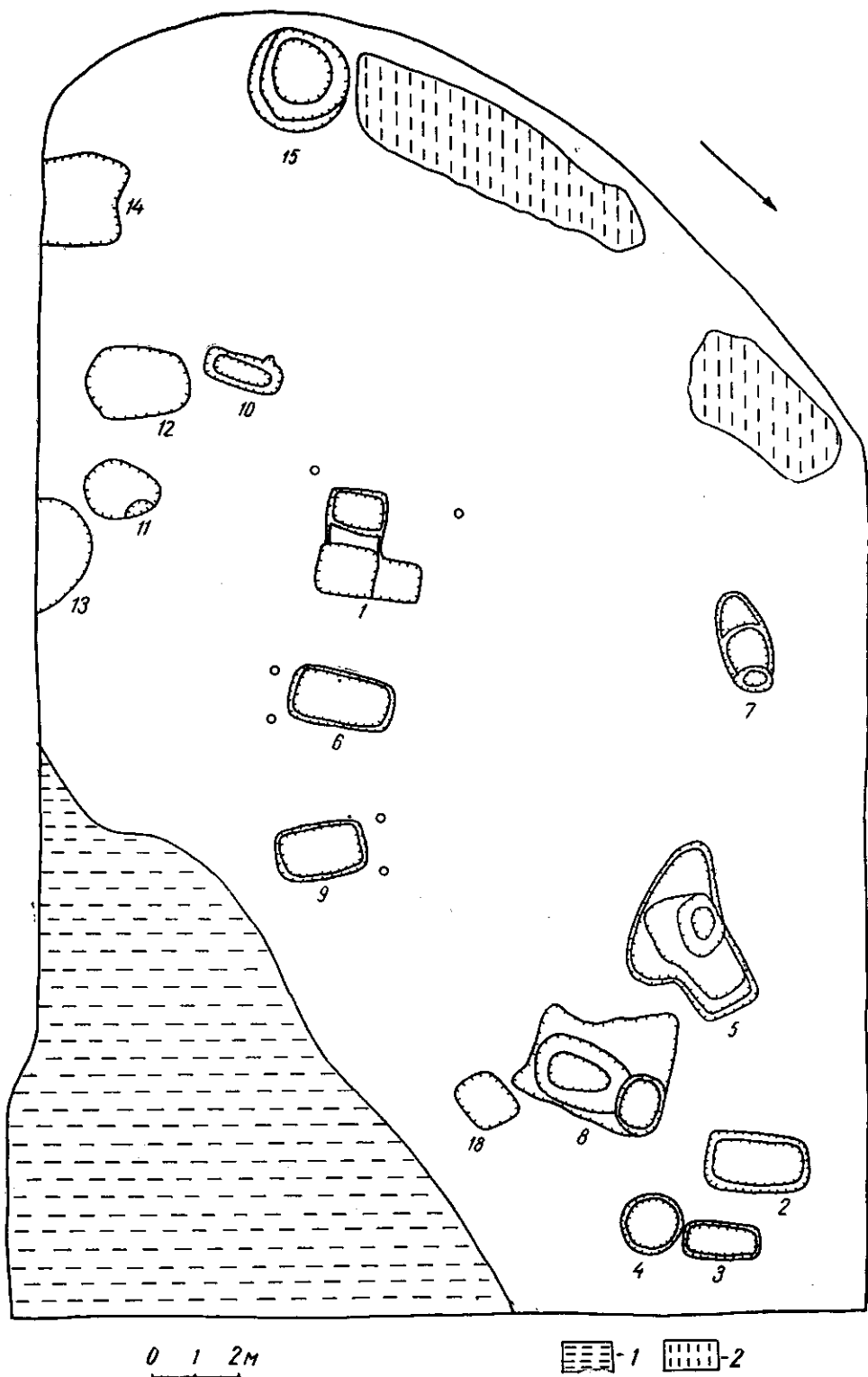

Рис. 6. План розкопу на поселенні. Заглиблення в материк від господарських споруд:
 1 — недосліджена нижня частина культурного шару; 2 — нерозчищені заглиблення.

входили в конструкцію їх наземної частини. В чорноземному заповненні ям знайдено багато уламків давньоруської кераміки та інші предмети. В ямі № 6 виявлено багато кусків печини, борти від жаровень. Уламки перепаленої глини зустрінуто в заповненні ям № 10 і 15. У восьми ямах (1, 2, 5, 6, 7, 8, 15, 18) знаходились неправильної форми уламки червоного шиферу та дрібне каміння пісковику. Звичайно в ямах було від одного до п'яти каменів, а в ямі № 6—19 кусків шиферу. З інших виробів знайдено залізу підковоподібну пряжку, шиферне прясло, залізні долото, ніж, кільце, декілька цвяхів, грудки залізних шлаків, уламки амфор.

Господарська споруда № 1, очевидно, не обмежувалась заглибленою частиною. Судячи з розміщення двох виявлених ямок від стовпів, вона була більшого розміру. Гумусована пляма займала площу $2,8 \times 3,2$ м, хоч не має впевненості в тому, що вона збереглася повністю. Більш значні розміри, очевидно, характерні господарським спорудам, залишки яких мають неправильні обриси (№ 5, 8, 14).

Можна вважати, що виявлені ями походять від двох типів господарських споруд: звичайних ізольованих ям з покриттям та наземних будівель, в долівці яких знаходились ями. Не виключеним є, що й окремі ізольовані ями могли знаходитись на площі наземних будівель.

Залишків житлових приміщень на розкопі не виявлено. Очевидно, вся досліджена площа була зайнята господарським двором. Судячи з речового інвентаря, десь поблизу знаходилось житло. Як видно, система забудови на поселенні мала зовсім інший характер, ніж це відомо з розкопок городищ. Судячи з значної кількості сажі в культурному шарі, особливо в заповненні ям, на поселенні була велика пожежа.

Основним датуючим матеріалом поселення є кераміка. Вона представлена уламками горщиків з потовщеними і відігнутими назовні манжетоподібними вінцями (рис. 7, 5). Аналогічна кераміка поширена на давньоруських пам'ятках Лівобережжя Дніпра до самої р. Сули. На городищах біля хуторів Миклашевського, Кизивер і с. Воїнська Гребля вона датується кінцем X—XI ст. З інших датуючих речей можна вказати на шиферні прясла, які з'являються на початку XI ст. Не раніше цього часу поширюється й овруцький шифер, куски якого трапляються на Лівобережжі майже на кожному поселенні. В Подніпров'ї шифер став відомим, очевидно, в зв'язку з міським кам'яним будівництвом, яке розпочалося у Києві наприкінці X ст. Безперечно, що кераміка, яка датується XI ст., існувала і в X ст. В області Середнього Придніпров'я кераміка X—XI ст. не має скільки-небудь помітних хронологічних відмін. Прямо відповісти на питання, коли виникло давньоруське поселення біля с. Городище, важко. Можна вважати, що виникнення його відноситься до того ж часу, що й поселень біля с. Воїнська Гребля, хуторів Миклашевський і Кизивер, тобто десь до кінця X ст.

На поселенні трапляється також кераміка XII ст. Всього знайдено дев'ять уламків вінців цієї кераміки: два — на городищі, чотири — на розкопі поселення і три — в підйомному матеріалі на поселенні. З них по одному вінцю знайдено разом з керамікою XI ст. в заповненні господарської ями на городищі і господарської ями № 1 на поселенні. Вказані вінця ще не мають цілком розвинутої форми, характерної для XII—XIII ст. У більшості випадків вони довгі, з нечітким профілюванням шийки і не зовсім усталеним моделюванням края (рис. 7, 3, 4, 7). Очевидно, поселення було зруйноване на початку XII або наприкінці XI ст. внаслідок половецького нападу, який супроводжувався пожежею.

Судячи з літопису, наприкінці XI та на початку XII ст. вторгнення половців були особливо інтенсивними.

Наявні укріплення городища були споруджені в той час, коли поселення вже існувало. Про це свідчать згадувані вище факти знаходження під насипом гумусованого прошарку з культурними залишками,

а в засипці зрубів — деревних вугликів і поодиноких уламків кераміки. На жаль, цей матеріал дуже незначний і мало виразний щодо датування⁴.

З особливостей городища слід відзначити потужність його дерево-земляних укріплень, відсутність в'їзду і дуже незначну насиченість культурного шару речовим матеріалом. Очевидно, воно є залишками державної фортеці, що призначалась для розміщення гарнізону на ви-

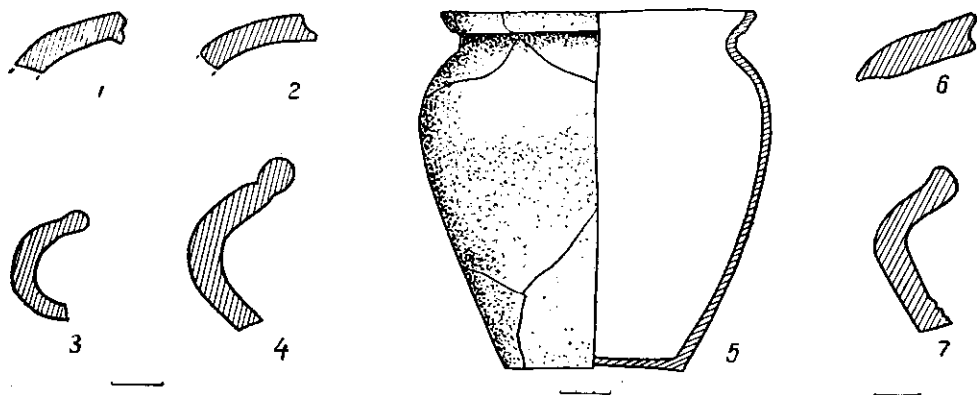

Рис. 7. Зразки кераміки.

падок військових дій проти половців. Можна гадати, що в мирний час на ньому проживали лише особи, які відповідали за збереженість укріплень. Знаходження городища на території поселення вказує на те, що місцеві жителі були зобов'язані нести витрати, пов'язані з існуванням фортеці.

При сучасному стані археологічних досліджень більшість давньоруських городищ на території УРСР можна розподілити на два основних типи, на що нами вже зверталась увага⁵. Одні з них належать до типу Райковецького та Колодяжинського, інші — до типу Миклашевського та Кизиверського городищ. Загальною рисою городищ обох типів є те, що всі вони були фортецями. Проте перші з них мали значне населення і являли собою окремий господарський комплекс з багатьма розвинутими галузями виробництва, в той час як другі, до яких належить і досліджуване городище, не були заселені безпосередніми виробниками матеріальних благ і не мали власної виробничої бази. Основними спорудами на них були потужні укріплення, які обслуговувались у мирний час невеликою кількістю людей, що мали відношення, певно, до військової служби. В характері городищ першого типу поєднуються функції фортеці з функціями феодального маєтку. Ці городища були військово-феодальними поселеннями, жителі яких перебували у залежності від князів чи визначних військовонаачальників — бояр. Городища другого типу належать до державних фортець, збудованих на території значних за розмірами общинних поселень. Ці фортеці утримувались місцевим населенням за рахунок державних повинностей. Очевидно, до цього ж типу належить і городище біля с. Городище.

Є деякі дані ототожнювати досліджуване городище з літописним «городом» Песочен. Місцевість південніше городища, а також й південну частину поселення, місцеві жителі називають «Піски». Сучасне село

⁴ Єдиний вінець, знайдений в заповненні одного із зрубів, належить до рідко поширеного типу з профільованим, майже не потовщеним краєм (рис. 7, 1). Всього подібних вінців знайдено три, причому два інших також походять з культурного шару городища (рис. 7, 2, 6).

⁵ М. П. Кучера. Древньоруські городища біля хут. Кизивер.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 116.

складається з двох частин, з яких північна зветься Городищем, а південна, що прилягає безпосередньо до Змійового валу,— Піщанкою⁶.

В літопису Песочен згадується двічі. У 1092 р. він був взятий половцями⁷, а у 1169 р. біля Песочена зупинились половці, що підійшли до Переяслава⁸.

У південній частині поселення, а також за його межами виявлені матеріали XV—XVI ст.⁹ З цього часу, очевидно, городище почало використовуватись під кладовище. Найраніша його частина, від якої не збереглося зовнішніх ознак, знаходиться, як показали розкопки, на площадці городища і на південно-східній дузі валу.

В різних місцях на поселенні знайдені поодинокі уламки кераміки епохи бронзи. В розкопі на поселенні зустрінуто десять уламків ліпних посудин другої половини I тисячоліття н. е. з домашньою шамоту і дресви в тісті і один уламок стіни від нижньої частини, очевидно, гончарної посудини з аналогічними домішками і лінійним орнаментом.

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ У с. ГОРОДИЩЕ ПОД ПЕРЕЯСЛАВОМ-ХМЕЛЬНИЦКИМ

Резюме

Городище округлої форми, діаметром 57 м, с кільцевим валом и следами заплывшего рва. Рядом с ним — остатки неукрепленного поселения, площадью свыше 15 га. Разведывательными раскопками 1963 г. в валу открыты три ряда сгнивших срубов, заполненных песком. Культурный слой на площадке городища незначительный и содержит мало находок. На поселении раскрыт участок с хозяйственными сооружениями. Городище и поселение датируются XI в.

---

⁶ П. О. Раппопорт помилково ототожнив городище з літописним Устям (див. МИА, вип. 52. М., 1956, стор. 42). Залишки Устя знаходяться в гирлі Трубіжа, де у 1964 р. автором проведені розвідкові дослідження (див. М. П. Кучера. До питання про літописне місто Устя.— Археологія, т. XXI. К., 1968).

⁷ «...взяша 3 грады, Песочен, Переволоку, Прилук...» (Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1897, стор. 208).

⁸ «...придоша к Переяславлю и стаха у Песочна» (там же, стор. 339). Щодо існування городища після пожежі, тобто в XII—XIII ст., то для заперечення цього не має достатніх підстав. Важко припустити, щоб у неспокійний період феодальної роздрібності, коли було збудовано цілий ряд нових городищ, це городище, розташоване до того ж на підступах до Переяслава, не використовувалося в оборонних цілях. Для цього залишалось спорудити на готовому потужному земляному валу, скріпленому зрубними конструкціями, лише верхню дерев'яну частину укріпленя.

⁹ На поселенні пізніші матеріали трапляються рідко; значна їх концентрація у вигляді численних уламків кераміки зосереджена на відстані 300 м південніше городища.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Д. Я. ТЕЛЕГІН

РАННІЙ НЕОЛІТ ДАЛМАЦІЇ

Batović Sime. Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar, 1966

10—15 років тому про ранній неоліт та неолітичні пам'ятки Далмації, як і всього Адриатичного узбережжя Югославії, в спеціальній літературі майже не було жодних відомостей. І лише з відкриттям у 1955 р. стоянок у печерах Червона Стіна і Зелена Печина в Чорногорії та дослідженням стоянки Смільчиці поблизу м. Задара в Далмації було покладено початок вивченню раннього неоліту східного узбережжя Адриатичного моря.

Праця С. Батовича «Ранній неоліт Далмації» є першою монографією, де детально розглядається це питання. На відміну від окремих статей і публікацій А. Бенача, М. Гарашаніна, П. Корошеча, С. Батовича, присвячених ранньому неоліту Далмації, ця праця відзначається повним охопленням відомого тут матеріалу й постановкою загальних питань з історії неолітичного населення Середземномор'я.

Книга складається з дев'яти розділів і короткої передмови. Вона має повний довідковий апарат, великий альбом ілюстрацій і поширене резюме німецькою мовою.

У вступі в загальних рисах подано основні дані про географічне положення Далмації, геологічну будову, ландшафт і клімат Адриатичного узбережжя Югославії. Другий розділ є коротким нарисом про історію дослідження неолітичних пам'яток Далмації. Зараз в Далмації відомо 172 неолітичні стоянки і місцезнаходження, в тому числі 7 раньонеолітичних з так званою імпресо-кардіумною керамікою: Смільчиці, Нін, Брибір, Данило, печери Скарін Самоград, Маркус і Гудня.

Докладний опис матеріалів, виявлених на цих стоянках, подається в третьому розділі монографії.

Серед раньонеолітичних переселень Далмації найбільш повно досліджено Смільчиці, де під керівництвом автора монографії у 1956—1962 рр. розкопана площа 1148 м². Товщина культурного шару становила тут від 0,4 до 1,2 м. На розкопаній частині виявлено сліди житлових і господарських споруд, численні ями та зібрано величезну кількість речових знахідок — уламків глиняного посуду (близько 15 000), крем'яних і кістяних знарядь праці, прикрас тощо. Матеріали поселення стратиграфічно діляться на дві фази: старшу, що відноситься до раннього неоліту, і пізню — середньонеолітичну. Крім того, на площі поселення виявлено декілька перших в Далмації раньонеолітичних поховань. Небіжчики лежали в окремих могилах в скорченому на боці положенні, без інвентаря, не пофарбовані.

Комплекс знахідок з поселення Смільчиці є типовим для пам'яток імпресо-кардіумної кераміки, широко відомих майже на всьому узбережжі Середземномор'я.

Всебічний порівняльний аналіз матеріалів Смільчиці і інших ранньонеолітичних стоянок Далмації, проведений в наступних розділах книги, дозволяє автору серйозно обґрунтувати культурно-історичне місце раннього неоліту досліджуваної провінції серед пам'яток імпресокардіумної кераміки Чорногорії, Македонії, Греції, Переднього Сходу, Італії і Західного Середземномор'я. Ще раніше А. Бенач і М. Гарашанін відзначали, що пам'ятки імпресокардіумної кераміки узбережжя Середземного моря поділяються на дві великі культурні групи (області) — східну і західну¹. Пам'ятки західносередземноморської області, що охоплює Північну Африку, Іспанію, південну частину Франції і Лігурію на півночі Італії, характеризуються округлодонним посудом, прикрашеним, головним чином, відтисками краю черепашки — кардіум. Східносередземноморська область включає пам'ятки Переднього Сходу типу нижніх горизонтів Мерсіна і Угаріта, де кардіумний орнамент не відомий зовсім.

До цього поділу С. Батович додає ще одну групу — середньосередземноморську, до якої він відносить неоліт узбережжя Іонійського і Адріатичного морів. У монографії йдеться також про можливість виділення четвертої південноруської області, куди слід віднести матеріали буго-дністровської культури України і Молдавії.

Ранньонеолітичні поселення Далмації разом з пам'ятками Чорногорії і півдня Італії (Мольфетта) відносяться до середньосередземноморської області, де переважає плоскодонна кераміка. Ці пам'ятки мають набагато більше спільних рис з поселеннями західної групи (монтсерратською культурою Франції, культурами з капсійською традицією Північної Африки, культурами імпресокардіумної кераміки Лігурії і Іспанії), ніж з матеріалами більш східних територій Середземномор'я.

Досить цікавими, а водночас до деякої міри спірними, є розділи V і VI, в яких розглядаються питання походження неоліту Далмації і процес переростання ранньонеолітичної культури з імпресокардіумною керамікою в культури середнього неоліту Югославії, зокрема так звану данилівську культуру. З достатньою на те підставою автор припускає автохтонне складання неоліту Адріатики в результаті дальшого розвитку місцевих мезолітичних культур, що добре простежується на матеріалах багатошарової стоянки Червона Стіна, дослідженої А. Беначем². Автор монографії підкреслював, що неолітична культура в Далмації виникла спочатку на узбережжі моря, а потім поширилась в глибокого материка. Цікавими є спостереження автора про те, що чим далі від берега моря розміщена пам'ятка, тим меншою мірою кераміці притаманний імпресокардіумний орнамент. Заслуговує на увагу висновок автора про чітку різницю між ранніми комплексами Далмації і більш східних «континентальних» областей Балкан, де мала поширення старчівська культура. Так, наприклад, для пам'яток типу нижнього горизонту Смільчиців Далмації зовсім не характерні шліфовані кам'яні сокири, глиняна пластика, розпис посуду фарбами, що є основною ознакою старчівської культури. На ранньонеолітичній кераміці Далмації майже не трапляється шипковий орнамент, але близько 30% посуду прикрашено кардіумним візерунком. На кераміці Старчево, навпаки, переважає шипковий орнамент, а кардіумний становить лише 10%.

Менш переконливо в праці розв'язано питання про дальший розвиток імпресокардіумної кераміки Далмації. Простежуючи риси спіль-

¹А. Бенач. Studien zur Stein-und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan.— Bericht Rom. Germ. Kom. 42. Berlin, 1961, стр. 26; М. Гарашанін. Ка језицкој припадности неолитког прастановнистка Балкан.— Glasnik mus. XIII. Sarajevo, 1957.

²А. Бенач. Crvena Stijena.— 1955.— Glasnik mus. XII. Sarajevo, 1957.

ності в матеріалах нижнього і верхнього горизонтів поселення Смільчиці, С. Батович правильно доходить висновку про прямий генетичний зв'язок ранньонеолітичних пам'яток з данилівською культурою. Але заперечуючи будь-які сторонні впливи, що сприяли б формуванню і дальшому розвитку неоліту Далмації він, безперечно, впадає в крайність. В питанні походження і розвитку неолітичних культур Далмації автор стоїть на позиціях крайнього автохтонізму, відкидаючи, всупереч твердженню А. Бенача, І. Корошича, А. Радмілли, всілякі прояви міграції населення і поширення культурних впливів на територію Далмації з «континентальних» областей Балкан. Адже важко собі уявити появу в данилівській культурі шліфованих сокир, спірального і розписного орнаменту, пластики та інших елементів, притаманних пам'яткам сусідніх територій Балкан, як результат автохтонного розвитку культури місцевих ранньонеолітичних племен. Нам здається, що думка М. Грбіча, Д. Серейовича, з якими полемізує С. Батович, про виникнення данилівської культури на базі розвитку культур імпресо-кардіумної кераміки під сильними впливами, що йшли з боку балканських і анатолійських культур, є слушною. Імовірно, саме з основної території Балкан до данилівської культури Адріатичного узбережжя могли проникнути елементи культури, які ще не відомі в нижньому горизонті Смільчиців. Це шліфовані сокири, спіральний і розписний орнамент, пластика тощо. Треба зазначити, що нещодавно С. Батович в своїх попередніх працях також припускав наявність північних і північно-східних впливів на процес складання данилівської культури, звідки в Далмацію проник, наприклад, мотив спірального орнаменту³.

Досить серйозні зауваження можна зробити з приводу висловленої автором думки про абсолютний вік пам'яток типу Смільчиців.

Цілком вірно заперечуючи помилкові твердження деяких дослідників про датування найраніших фаз неоліту Адріатики серединою III тисячоліття до н. е., автор, однак, як нам здається, без достатнього обґрунтування висуває тезу про складання пам'яток імпресо-кардіумної кераміки Далмації ще наприкінці VII (?!) тисячоліття до н. е. Причому ця дата встановлюється не на підставі нових визначень методом точних наук, а лише виходячи із типологічних порівнянь археологічних матеріалів, головним чином кераміки. С. Батович дотримується в цьому відношенні такої думки: неоліт Далмації, безперечно, давніший за період неоліту — ранньої бронзи Греції, початок якого датується 2600—2700 р. до н. е. Отже, пізня дата неоліту Далмації повинна міститись десь близько початку III тисячоліття до н. е.

Проводячи ланцюжок типологічних порівнянь з матеріалами Італії (Матера — Капрі I) і Греції (протосескло), що тісно пов'язані з культурами східного Середземномор'я, автор прямо переносить ранню дату цих пам'яток (нижні шари Мерсіна, Амур А—Б Ніа Нікомедія) і на ранній неоліт Адріатичного побережжя, визначаючи вік останнього 6 000—4 500 років до н. е. У автора на графіку початок неоліту Далмації позначається навіть кінцем VII тисячоліття до н. е., тобто час складання неоліту Далмації поставлено в один ряд з найранішими керамічними культурами Переднього Сходу і перед багатьма найранішими неолітичними культурами Європи. Щоб довести хронологічний пріоритет неоліту Далмації, С. Батович без будь-яких на те стратиграфічних підстав розчленовує ранній неоліт цієї території на дві хронологічні фази, відносячи лише за типологічними ознаками до першої, більш ранньої групи, зразки кераміки, що відрізняються найбільшою примітивністю форм і орнаменту. Для обґрунтування ранньої дати неоліту Далмації автор посилається на відсутність тут багатьох елементів культури (пластика, шліфовані сокири, розпис посуду фарбами і т. п.), вла-

³ S. B a t o v i ć. Neolitsko nalazište u Smilčiću. Diadora, 2. Zadar, 1962, стр. 115.

стивих раннім культурам більш східних районів. Навряд чи правильно було б, проте, розуміти неоднаковий рівень розвитку культури лише як хронологічний показник. Певні відміни в складі ранньонеолітичних культур Адріатики і внутрішніх областей Балкан можуть бути і результатом нерівномірності розвитку чужих за своїм походженням племен. Прикладів аналогічного співвідношення, безперечно, синхронних, але дуже різних за рівнем культурного розвитку племен на матеріалах Європи і Азії було б назвати немало. Згадаймо хоча б різний контраст в складі одночасних культур Трипілля і дніпро-донецької на Україні або культур анау і кельтминарської в Середній Азії.

На нашу думку, нижня дата неоліту Далмації (кінець VII тисячоліття до н. е.) є дуже зниженою. Кераміка типу нижнього горизонту Смільчиців та інших аналогічних поселень Адріатики, можливо, і була першою в цьому районі Середземномор'я, але судячи з типологічних особливостей і досконалості виготовлення, її важко було б вважати за найранішу взагалі. Ми маємо на увазі насамперед: наявність тут уже чотирьох форм посуду і побутування виключно плоскодонних горщиків з досить досконалим моделюванням вушок і ручок різної форми. Плоске дно значної частини горщиків увігнуте, що нагадує піддон досить високорозвиненої кераміки неоліту Балкан. Як відомо, кераміка найранішого стоянок Старого світу (Мерсін, Аргіса, Амур), вік яких встановлюється даними точних наук, як правило, набагато примітивніша (округлодонність, відсутність такого розвитку вушок і т. п.). За ступінню досконалості і характером орнаменту ранньонеолітична кераміка Далмації може бути зіставлена з посудом типу старчево і пресескло Сербії та Македонії. Про це ж свідчить і характер орнаменту. Щипковий орнамент на кераміці Македонії виникає дуже рано. Він, наприклад, виявлений поряд з розписом на посуді Ніа Нікомедії і в найнижчих горизонтах багат шарового поселення Отсака Магула. Але кардіумний візерунок, що є основним для ранньої кераміки Далмації, з'являється тут пізніше. В Отсака Магулі такий орнамент з'являється в горизонтах пресескло, що перекривають шари із знахідками посуду, прикрашеного майже виключно щипковим орнаментом.

На підставі цих даних слід синхронізувати найраніші неолітичні пам'ятки Далмації не з періодом появи розписної і щипкової кераміки Греції (протосескло), що пропонує автор монографії, а з часом панування тут кардіумного орнаменту, тобто з періодом пресескло, а можливо, й початком культури сескло.

Отже, нижню дату імпресо-кардіумної кераміки Адріатичного узбережжя Балкан важко буде опускати нижче середини VI—початку V тисячоліття до н. е. Таке датування початкових фаз в розвитку неоліту Далмації знаходить підтвердження в хронології неоліту Італії, де за методом С—14 найраніші пам'ятки імпресо-кардіумної кераміки відносяться до рубежу V—VI тисячоліття до н. е.⁴ До середини VI тисячоліття до н. е. відносить імпресо-кардіумну кераміку Балкан і С. С. Вайнберг. Першою половиною VI тисячоліття до н. е. (5390±180 до н. е.) датується імпресо-кардіумна кераміка типу третього шару Червоної Стіни і Зеленої Печини з острова Корфу⁵.

Немає сумніву в тому, що Адріатичне узбережжя в період виникнення перших неолітичних цивілізацій було далекою периферією, і перша кераміка з'явилася тут, безперечно, внаслідок запозичення ідеї виготовлення глинного посуду або вже прямо під впливом керамічної технології сусідніх культур. Такі впливи могли проникнути на Аадрія-

⁴ D. F. Brown. The Chronology of the Northwestern Mediterranean, *Chronologie in Old World arch.* Chicago—London, 1965, стор. 321—324, 337—339.

⁵ S. S. Weinberg. The Relative Chronology of the Aegean in the Stone and Early Bronze Ages. *Antiquity*, vol. XLI, № 161, 1967, стор. 64.

тичне узбережжя від ранньонеолітичного населення Греції, а можливо, і носіїв культур сіро-кілікійського кола Переднього Сходу. В цьому зв'язку варт відзначити цікаву думку С. Батовича про те, що навички керамічного виробництва проникли на західне узбережжя Балкан, зокрема в Далмацію, найімовірніше, вдовж морського узбережжя, а не через внутрішні райони Балканського півострова. Дуже можливо, що цей район Балканського півострова, дякуючи наявності адриатично-гірського масиву, довгий час знаходився з боку великого Вардаро-Моравського шляху проникнення в Європу надбань перших цивілізацій стародавнього Сходу. В район Адриатики, як і на територію Східної Європи (крім крайніх південно-західних областей), ці впливи нерідко проникали уже в трансформованому вигляді порівняно пізно, очевидно, лише в IV—III тисячолітті до н. е., тобто на етапі Трипілля на Україні і данилівської та гварської культур в Далмації.

Загальний висновок про значення і цінність монографії С. Батовича добре відбиває виклад заключного (десятого) розділу праці «Вклад Смільчиців у дослідженні давнього неоліту Далмації», де автор ще раз цілком правильно наголошує на важливості відкриття на цій території досі не відомої в науці ранньонеолітичної фази. Він пропонує дати їй назву смільчицької культури. Монографія С. Батовича, незважаючи на наявність в ній деяких недоліків, є цінним вкладом в неолітологію Європи.

ДМИТРО ТАРАСОВИЧ БЕРЕЗОВЕЦЬ (1910—1970)

29 травня 1970 р. смерть вирвала з рядів українських археологів Дмитра Тарасовича Березовця.

В археологію Березовець прийшов з учителів початкової школи в 1928 р., коли йому було 18 років. Саме тоді починала свої роботи археологічна експедиція Бердичівського краєзнавчого музею під керівництвом Ф. М. Мовчанівського — відкривача і автора досліджень славетного Райковецького городища. Дмитро Тарасович, який тоді працював лаборантом Бердичівського музею, протягом двох років (1929—1930) брав участь у розкопках Райковецького городища. Розкопки цієї пам'ятки і знайомство з провідними тоді на Україні археологами поклали початок тій любові до археології, яка не залишала Дмитра Тарасовича до останньої хвилини його життя. Але незалежні від нього обставини надовго відірвали Дмитра Тарасовича від улюбленої праці. До археології він повернувся вже після закінчення Великої Вітчизняної війни.

У травні 1946 р. Дмитро Тарасович демобілізується і стає до роботи в Інституті АН УРСР, як молодший науковий співробітник. Починається його невтомна праця, в результаті якої він стає одним з провідних вчених на Україні в галузі ранньослов'янської археології.

Дмитро Тарасович володів особливим чуттям археолога, завдяки якому йому вдалося знайти досі невідомі й дуже важливі типи пам'яток. Відомо, якою важливою проблемою були східнослов'янські пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е., без виявлення і вивчення яких неможливо було скласти уявлення про характер культури і рівень історичного розвитку літописних племен напередодні утворення Київської Русі. Йому належить честь відкриття пам'яток племені сіверян в 1948 р., під час розкопок могильника і селища VII—VIII ст. поблизу с. Волинцеве на Сумщині. Разом з дослідженнями Луки-Райковецької на Волині, які здійснював В. К. Гончаров, ці роботи поклали початок цілій галузі археологічної науки, без якої важко уявити радянську археологію і неможливо зрозуміти історичний процес східних слов'ян додержавного періоду. За дослідження історії сіверянського племені на підставі археологічних пам'яток Дмитру Тарасовичу Березовцю було присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук.

У 1956 р. Дмитро Тарасович виявив і дослідив поселення VI—VIII ст. на Тясмині поблизу с. Пеньківка Новогеоргіївського району Кіровоградської області, яке стало еталоном ранньослов'янських пам'яток лісостепового Правобережжя. Пам'ятки пеньківського типу дають можливість простежити послідовність історичного процесу східнослов'янських племен від рубежу нашої ери до часів утворення Київської Русі. Їх значення у вирішенні проблеми етногенезу східних слов'ян не можна переоцінити.

Останнім часом Березовець Д. Т. захоплювався дослідженням пам'яток салтівської культури VIII—X ст. — дуже яскравого і своєрідного явища в історії населення степової частини території України. Ці пам'ятки дали йому матеріал для висловлення оригінальних поглядів у питанні історії і культури поки що загадкових русів додержавного періоду.

Свої відкриття, розробки і погляди Дмитро Тарасович виклав у наукових працях, загальна кількість яких наближається до 50. У числі його праць — монографія «Сіверяни» яку, на жаль, він не встиг надрукувати.

Смерть Дмитра Тарасовича Березовця є великою втратою для радянської археологічної науки.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ	— Вестник древней истории
ДХМ	— Державний Херсонський музей
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗРАО	— Записки русского археологического общества
ІА АН УРСР	— Інститут археології АН УРСР
ІА АН ССРСР	— Інститут археології АН ССРСР
ІАК	— Известия археологической комиссии
КСІА АН УССРСР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССРСР
КСІА АН ССРСР	— Краткие сообщения Института археологии АН ССРСР
КСІІМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН ССРСР
КЗ ВУАК	— Короткі звітлення Всеукраїнського археологічного комітету
МАСП	— Матеріали по археології Северного Причорномор'я
МДАВП	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МІА	— Матеріали и исследования по археологии ССРСР
СА	— Советская археология
САІ	— Свод археологических источников
СМЕЛА	— А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ с. Смелы. СПб., т. I, 1887; т. II, 1894; т. III, 1901.
СЭ	— Советская этнография
Труды... АС	— Труды... Археологического съезда
УІЖ	— Український історичний журнал

ЗМІСТ

Статті

Ю. М. Захарук. Деякі методологічні питання археологічної науки	3
С. В. Смирнов. Місцева генетична підоснова надпорізького мезоліту	12
С. С. Березанська. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу.	20
В. І. Бідзіля. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери	32
Є. В. Махно. Знову про локальні варіанти черняхівської культури	49
<u>Д. Т. Березовець.</u> Про ім'я носіїв салтівської культури	59
О. Р. Тищенко. До питання про техніку виготовлення давньоруських полив'яних плиток	75
<u>М. О. Новицька.</u> Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями	88

Публікації та повідомлення

В. І. Неприна. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті	100
О. Г. Шапошникова, О. В. Бодянський. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі	112
М. М. Шмаглій. Трипільське поселення біля с. Григорівка на Дніпрі	119
Л. В. Суботін (Болград), М. М. Шмаглій. Розкопки курганного могильника в м. Болграді Одеської області	123
Є. О. Петровська. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва	129
Г. Т. Ковпаненко. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині	146
Д. Я. Телегін, В. Д. Дяденко. Нові скіфські городища і поселення на Середньому Дніпрі	171
Т. М. Висотська. (Сімферополь). Городище Алма-Кермен у Криму	179
Л. М. Рутківська. Поселення IV—V ст. н. е. в с. Капулівка на Нижньому Дніпрі	194
М. П. Кучера. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким	217

Критика та бібліографія

Д. Я. Гелегін. Ранній неоліт Далмації	226
Дмитро Тарасович Березовець. Некролог	231
Список скорочень	232

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Ю. Н. Захарук. Некоторые методологические вопросы археологической науки	11
С. В. Смирнов. Местная генетическая подоснова надпорожского мезолита	19
С. С. Березанская. Новый источник к пониманию зольников белогрудовского типа	31
В. И. Бидзиля. К истории черной металлургии Карпатского взгорья рубежа нашей эры	48
Е. В. Махно. Снова о локальных вариантах черняховской культуры	58
Д. Т. Березовец. Об имени носителей салтовской культуры	74
А. Р. Тищенко. К вопросу о технике изготовления древнерусских поливных плиток	87
М. А. Новицкая. Древнерусские вышивки золотом с фигурными изображениями	99

Публикации и сообщения

В. И. Неприна. Неолитическое поселение в устье р. Гнилопяти	111
О. Г. Шапошникова, О. В. Бодянский. Капуловский энеолитический могильник на Нижнем Днепре	118
Н. М. Шмаглий. Трипольское поселение у с. Григоровка на Днепре	122
Л. В. Субботин (Болград), Н. М. Шмаглий. Раскопки курганного могильника в г. Болграде Одесской области	128
Е. А. Петровская. Раннескифские памятники на южной окраине Киева	145
Г. Т. Ковпаненко. Курганы близ с. Мачуха на Полтавщине	170
Д. Я. Телегин, В. Д. Дяденко. Новые скифские городища и поселения на Среднем Днепре	178
Т. Н. Высотская (Симферополь). Городище Алма-Кермен в Крыму	193
Л. М. Рутковская. Поселение IV—V в. н. э. в с. Капуловка на Нижнем Днепре	216
М. П. Кучера. Древнерусское городище у с. Городище под Переяславом-Хмельницким	225

Критика и библиография

Д. Я. Телегин. Ранний неолит Далмации	226
Дмитрий Тарасович Березовец. Некролог	231
Список сокращений	232

АРХЕОЛОГІЯ
Том XXIV
(На українском языкє)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *Л. Л. Ващенко*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *Б. О. Піковська*
Коректор *В. Н. Козлова*

Здано до набору 22.1—1970 р. Підписано до друку 25.VIII—1970 р. БФ 04141. Зам. № 39. Вид. № 169. Тираж 850. Папір № 1, 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 14,75. Умовно друк. аркушів 20,65. Обліково-видавн. аркушів 21,93. Ціна 1 крб. 96 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпїна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Рєпїна, 4.

